

15142

ఉత్తరరామచరితనాటకము

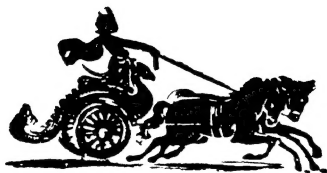
Uttara Rama Charita Natyam

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారిచే

భవభూతి నాటకముబడి *Chara Badi*

ఆంధ్రమున విరచితము

విదక ముద్రణము

ప్రకాశకులు

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్స్

4, మల్లికేశ్వరస్వామిగుడిసందు, లింగి సెట్టివీధి, మద్రాసు - 1

All Rights Reserved

చ. 5 - 00

విజ్ఞప్తి

ఈ చిన్నపాత్రమును నేను భవభూతికృతమైన యుత్తరరామ చరిత నాటకమున కనువాదముగా రచించియుంటను మన్నిత్రులును కావలి వాస్తవ్యులు నైన శ్రీయుత దొడ్డా వేంకటరామరెడ్డిగారి వలన విని తిప్పియబొందవులు కావ్యనాటకాలంకారాదిసాహిత్య రసజ్ఞులు నెల్లారు జిల్లాలోని యెల్లూరుగ్రామ న్యాయాధికారులు “నివేశః శైలానాం తదిద మితి బుద్ధిం ద్రథయతి” అని వర్ణనయు లయిన కటుంబులలో నన్యతములు విద్వద్భృగ్యభాగధేయులు

శ్రీయుత పోంపా పీఠారెడ్డిగారు

వీరత్పికటనకు వలయు సర్వసంబును నాకొసంగి మదీయ గ్రంథ కరిణారంధ్రమును సఫలీకరించినారు.

నేను దీనికి తొలుత ఉపోద్ఘాతము వ్రాయ నుద్యమించక యుంటిని. దానిని వారి ప్రేరణచేత పిమ్మట వ్రాసితిని. అత్యంత కృషిజ్ఞుడనై వారియందు ఎప్పటికిని నిజసంపూర్ణకటాక్షముం బొల యించుచుందురు గాక యని లక్ష్మీసరస్వతులను వేడుచున్నాను

మ. కలవే పల్కెగ నేల? శివయిత వక్కాణింతుఁ బొడ్డాభ్యుదం

శలలామంబును పోరెడికిఁ గరాబ్రాతంబునం దిచ్చుచోఁ

గలలో నేనియు లేరురాన! మరే! కాపట్యమన్నక దడి

యలలో నైనను లేదురా! కటువచస్సె నాల్కబక రాదురా.

చతుర్థముద్రణ విజ్ఞప్తి

శ్రీ తాతగారి యా యాంధ్రానువాదమునకు ఇది నాలవ ముద్రణము. ఇటీవల, 1965లో, దీని సంస్కృత మూలమును ఆంధ్రవ్యాఖ్యతో ఉపోద్ఘాతముతోను, ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీవారి పోషకత్వమున ప్రకటించుచు, తాతగారి శిష్యులు, నా కుపాధ్యాయులు, శ్రీమాక్ జేలటూరి రామదాసయ్యంగారు ఇట్లు ఉపక్రమించినారు—‘... నేను మా సాహిత్య గురువు కవిసహృదకు చక్రవర్తి శ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిలవారి కద్ద శత్రుకొన్నదానిని యథామతి ఒక గ్రంథమున పొందుపఱచుచోరినవాడనై... ఎట్లనెనకేర్పిరిని. శ్రీ శాస్త్రిలవారి భోధనము విలక్షణమగుటవలన అందేమీరి ఎందేని విశేషమున్న దానిని ఇంగు సమకూర్చుటయు కలుగునని తలంకును. సాధుపాఠ నిర్ణయమునకు సమచిత్రా వివేచనమునకు శ్రీ శాస్త్రిలవారి యాంధ్రానువాదము నాకు మోదకము, విస్మయనిస్కాకము. శ్రీ శాస్త్రిలవారి గీర్వాణ నాటకాంధ్రానువాదములు తెలుగున రసవత్తమి నాటకము లగుటకుకాక, ఒక తెలుగున ఆ యా నాటకములకు రసీకలకు దారితీపు నీని వ్యాఖ్యలును ఆగునని నిజమకము...’ అని. శ్రీ ఆయ్యంగారు వ్యాఖ్యయు ఉపోద్ఘాతమును భవభూతిమూలమునకేగాక శ్రీ తాతగారి అనువాదమునకును షీతికను కూడ వ్యాఖ్యాప్రాయములు. వీరి రచనచే తాతగారి యభిప్రాయములు సుబోధనమై చూడకుండుము లగుచున్నవి. శ్రీ ఆయ్యంగారు చెప్పిరించిన సాధుపాఠ నిర్ణయ, భవభూతి నాటక నిర్వాణ ప్రతిభాదీక పేరికా విషయములను, తాతగారి యభిప్రాయములను వారి వ్యాఖ్య నుండి ఆయా ప్రకరణోచిత వివరములతో గ్రహించినచే న్నొసినను గాన విజ్ఞాసువులు దానిని గీలకింకురుగాక. ఇచ్చట లభువుగా నిర్వాణల యుపయోగాధ్యయ భవభూతి మహాకవియొక్క శీవీకచరితముం గూర్చి వెలువడిన నూతనాంశములను వ్రాయ సుత్పిహించుచున్నాను.

భవభూతికవి చరిత్ర

తాతగారి యభిప్రాయముల నుదాహరించి, ఈతనిపేరు శ్రీకంఠుడా. భవభూతియే యని చర్చించి “శ్రీశాస్త్రిలవారు... ‘భట్ట శ్రీకంఠుడాను శేరివాడు. భవభూతి యని క్యవచ్చును’ అన్నారు. ‘భట్టనాపాల’ ‘మహాకవులు’ ఎడమగు తరములవారు. నాయన ‘నీలకంఠము’ ప్రక్కనుండి ‘నీలకంఠము’ కే పేరుగా అర్పించును,” అని తేల్చినారు. పద్మపు మేదియో వసురీతమగాని కాలప్రియ

నాథుఁడు కొరకైనాఁడు. ఉజ్జయిని మహాకాలుఁడుగాఁడు. యమునదరిని కాలప్రియ నగరమును కాలప్రియనాథుని దేవాలయమును గలవు. కాలప్రియము ఒక యూరి చేరనియు గాధిపురమునకు దక్షిణమున కలదనియు రాజశేఖరుని కాన్యవ్రాతాంబ లాని 'యోగాధిపురస్య దక్షిణతిః సకాలప్రియస్య ఉత్తరతిః' ఇత్యాదిచే తెలియు చున్నది. గాధిపురము కన్యాభజమునకు నామాంతరము. దీనికి సమీపమున నేటికిని 'కాల్వి' యను నగరము కాలప్రియనాథుని దేవాలయమును గలవు. ఇదియే భగ ధూతిచే ప్రస్తావింపఁబడినదని చరిత్రకారులు తేల్చినారు. " 'కాల్వి' 'కాల ప్రియము' భవధూతికి ఆశ్రయఁడైన యశోవర్మకు రాజధాని యగు కాన్యవ్రాతము నకు—గాధిపురమునకు సమీపమున నుండుటయు, అందలి కాలప్రియనాథాలయ మున యా(జా)త్ర జరుగుటయు, ఆ మహాజన సమావేశావసరమున భవధూతికిని నాటకములం బ్రయోగించుటయు సమంజసముగానే యున్నది." అని చరిత్రకా నిర్ణయము నంగీకరించుచు క్రిందయుంఁగారు, ఈ నాటకములలో రాజాపేరు లేనందున 'ప్రజాదరమునం బ్రయోక్తములని ఊహింపఁదగియున్నది' అని హెచ్చరించిరి.

నిజమే. రాజా యశోవర్మ ప్రభుత్వాక్రమింపఁడుగాఁడు; స్వయము రామాభ్యుదయ నాటకకర్త. పలువురు పండితుల కాశ్రయింపఁడు. మఱి ఈ మూఁడు నాటకము లలో భవధూతి తన పోషకుని స్మరింపఁచి కారణము నాటి కీతఁడు కాల ప్రియమున నుండినను కన్యాభజమును చేరలేదని తలంపవలయును. ఈ గెండు నగర ములకును నడుమ దాదాపు వందమైళ్లు దూరమున్నది. ఈ యశోవర్మకే ఆశ్రయఁ డైన వాక్పతిరాజుకవి యశోవర్మ కీర్తి ప్రఖ్యాతమునకై వ్రాసిన 'నౌడవహా' యను ప్రాకృతకావ్యమున తాను భవధూతి కిష్టుఁడనని చెప్పుకొన్నందున ఈ నాటక త్రయ రచనానాంతరమే యాతఁడును భవధూతికి కిష్టుఁడై ఆరినిని యశోవర్మ కడకు చేర్చి యుండవలయును. నౌడవహము అసంపూర్ణమై నిలిచినందునను రాజ తరంగిణిలో, కాశ్మీర లలితాదిత్యునివలన యశోవర్మ ఒడిపోయినట్లుండుట చేతనా. నాటకరచనాదులచేత భవధూతిప్రసిద్ధి విని వాక్పతిరాజు కిష్టుఁడు కాఁగా యశో వర్మ పోషకుఁడై ఆదరించెనని తలంపవలయును. వాక్పతిరాజు శ్రీకంఠపండితుఁ డనక భవధూతి యనుటచేత మొదటి పేరు శ్రీకంఠుఁడనియే నిశ్చయము. కాని వాక్పతిరాజు భవధూతికి దక్షిణాపథముననే గోదావరీతీరమున లక్ష్మీనాథుని యను చోట పరిచితుఁడైనట్లును అచ్చటి రాజాను యశోవర్మ జయించినందున ఇరువురును కన్యాభజమునకు వచ్చినట్లును కథలు గలవు. పరిశోధింపవలయును.

భవధూతి యూరు కాలప్రియముగాడు. తనది పద్మపుర మున్నాఁడు. అదేదో తెలియక పోయినను ఈతఁడు ముతము మీఁద దక్షిణాపథమునాఁ డని

మాత్రము పండిత నిర్ణయము. దీనియ ప్రాంతమన్నందున తాత గారు 'భవభూతి మహారాష్ట్ర'లో, అందును తెలవాటియో తెలగాణ్యుడోయని సందేహము కలుగు చున్నది' అని వ్రాసినారు. నిజమే, మిగిలినవి తెలియదుగాని ఆంధ్రుడని మాత్రము తేనె గట్టిగా చెప్పగలము. ఉపపత్తులు... భవభూతికి శ్రీకంఠ నామధేయమేగాక ఉండేవాచార్య నామధేయము కూడ కలదు. ఈ పేరున సత్యుడు కుమారిలభట్టా చార్యుల శిష్యుడు. 'శ్రీకుమారిలస్వామి ప్రసాదప్రాప్త వాగ్దేవభవ శ్రీమదు మ్మేగాచార్య విరచితే మాలతీమాధవ స్తోత్రము'., 'ఇతి శ్రీ భట్టకుమారి శిష్య కృతే మాలతీమాధవ తృతీయాంబు.' 'ఇతి శ్రీ మద్భవభూతి విరచిత...దశ మాంకః' అని ఇల్లుతాళపత్రప్రతులలో దొరికియున్నవి గానా. 'ఉండేకోభవభూతి.' అనియున్నది. కుమారిలు స్తోత్ర వార్తకి వ్యాఖ్యయందు ఉండేవరకు 'యేనానుశేచి దినాన' అన్న మాలతీమాధవస్తోత్రమును తనదిగా వ్రాసికొనియుండుట అట్టి సాక్ష్యము. దీనిరచన ఇంకను ఆశ్చర్యకరమైన విషయములు తెలియుచున్నవి. కుమారిలభట్టా చార్య శిష్యుడు మండవమిశ్ర విశ్వరూపాచార్య నామధేయుడు శంకరాచార్యులలో వాదించి విడిచిపెట్టి సన్న్యసింపి సురేశ్వరాచార్యులపై శృంగార పరాధిపతి యైకాంతు ప్రసీదము. ఈ ఉండేపలు భిన్న లైయుండురా? ఉండదు. కొందఱు సంత యించిరి. మాధవ శంకర విజయముందు ఉండేక విశ్వరూప మండవమిశ్ర సురేశ్వరు లొక్కరేయని గలదు. (VII—118, 116)

“అయంచ పన్థా యది తే ప్రరాశః
సుచీశ్వరౌ మందనమిత్రనామ
దిగంత విశ్రాంత యశో విజయో
యస్మిన్దాతే సర్వ మిదం తితం స్థానం ॥

౧౧౩

సదాపదా యోగపథం చ సాంప్రతం
సవిశ్వరూపః ప్రథితో మహితతే |
మహాగృహీ వైదికహృద్ధి తత్పురః
ప్రవృత్తిశాస్త్రే నిరతః సుకర్మతః ॥

౧౧౪

విష్ణుత్తి శాస్త్రే న కృతాదరః స్వయం
తేనాప్యపాయేన వశే సనీయతామ
వశంగతే తత్ర భవేన్మనోరథః
తదన్వితం గచ్ఛతు మాచిరం భవా ॥

౧౧౫

ఉంచేక ఇత్యధిహితస్య హితస్యతోత్రై
 రుంచేతి బాన్దవజ్జనై రిభిప్రీయమానిమ్
 హేతోః కుతల్పిహి వాక్ సుచషాభిశ్చా
 దుర్వాససాజని విధూర్ష్యయవారతీతి.”

౧౧౬

దీనివలన ఒక రహస్యము వెలువడుచున్నది, అంబాధర్మ (ఉభయభారతి భర్త) గాన నశించు ఉంచేకఁడాయెను. కాని నాటకములలో నీతఁడు తన గుగు పుగా జ్ఞాననిధిని హేర్పొన్నాఁడు. ఈ హేరును బట్టి ఈ గురువు వేదాంతిగా నుండు నని పెద్దల యభిప్రాయము. అగునేని ఇది కుమారిలునికి నాయాంతరము కానేరదు. మఱి కుమారిలునికిని జ్ఞాననిధికిని కూడ శిష్యుఁడా? ఏదియుండు, ఏది వెనుక? నాటక రసికాకాలమున కుమారిలుని శిష్యుఁడేని దానిని ప్రస్తావనలో చెప్పక గ్రంథాంత గద్యలోను, అందును ఒకదానిలో నున్నట్లు ఇంకొకదాన లేక వివిధములుగా నేల వ్రాయును? కాన తాతగారు వ్రాసినట్లు ‘ఈ గురువుం (కుమారిలుం) నేనుట నాటకక్రియ రచనానంతరము కావలయును’. మఱి శ్రీ అయ్యంగారు తమ వీరిక యందు ‘మిమాంసకత్తయే ముందనియు, తరువాత వేదాంతి యనియు, తన నాటకరచనకు దానితో విరోధము లేదని యాతని మతిమనియు ఊహించెదగును’ అని వ్రాసినారు. ఇదియు సమంజసముగానే తోచుచున్నది. పై గెంటికిని సమన్వయమిట్లు కుదురుచున్నది. కుమారిలునికి మండనమిశ్రుఁడు చెల్లెలి భర్త, ‘మధ్య గినిభర్తా మండనమిశ్రః’ అని కలదు. అంతటి సన్నిహితుఁడు శిష్యుఁడు కాకుండు తెట్లు? బాంధవ్యము శిష్యత్వమునతో శిష్యత్వము బాంధవ్యమునతో దాటిపోయి యుండవలయును. అట్లుండినచో నాటకములలోని జ్ఞాననిధి యెవఁడు? కుమారిలుఁడేలే లేడు? జ్ఞాననిధి వేదాంతియని హేరునుబట్టియు ‘యథార్థనాయా భగవాన్’ అనుటను బట్టియు వేదాంతి యని, ఊహయే గదా. బాల్యగురువై యుండవచ్చును. లేదా వేదాంతియగు నేని, కుమారిలుని చరిత్రను బట్టి ఆయన పెద్దవాడై పూర్వమిమాంసావాదమును లేకనెత్తి, దేశాటనాధికములు చేసి నేతి మందు వ్యాపించియుండిన జైనమతియును అగమరుట కాలము పట్టియుండును. తొలుత అందఱును వైదికులే. కుమారిలుఁడు జైన విద్యార్థి వేదమున సంచరించి గదా జైనమతి రహస్యములను గ్రహించెను. తొలుత బంధువులై అంగ్రులై యుండినవారు విడిపోయినారు. మగల నాటకక్రియ రచనానంతరము కలసికొని నారు. ఈ మధ్యకాలమున జ్ఞాననిధి తటస్థుడైనాఁడు. భగవద్ధాతికి పూర్వ మిమాంసావాదము నచ్చినది. శిష్యుఁడైనాఁడు. తర్వాతి వ్రాతప్రతులలో గద్యము

వ్రాసిన శిష్యులు వివిధములుగా వ్రాసివారు.—అని యిట్లు సమన్వయము చేయవచ్చును. శంకర విజయములన్నియు ఉంచేపడు మీమాంసకుడనియే గదా పలుకుచున్నవి. ఐనను జ్ఞాననిధిం గూర్చి మన చారిత్రికజ్ఞాన మత్యల్పము. భావి పరిశోధనవలన ఏమైన తెలియవచ్చును.

ఇదంతయు చూడగా భవభూతి ఆంధ్రుడై యుండి, శ్రీకంఠనామ ధారియై, కుమారిలుని చెల్లెలిని పెండ్లియై ఉంచేకాచార్యుడై, తర్వాత ఆంధ్రదేశమును వదలి క్రమముగా కాలప్రియమునుచేరి, నడుమ ఎచ్చటనో జ్ఞాననిధికి శిష్యుడై, నాటకరచయితయై ప్రయోక్తయైనై, ఆదర్శగృహస్థుడై, సీతారాముల పవిత్రమేమంటి ప్రేమతో (అద్వైతం నుఖదుఃఖయో రనుగతం) భార్యతో జీవి తముగడపి, మరల కుమారిలుని ప్రభావమున ఆయన ప్రచారమునకు లోడ్పడి, వ్యాఖ్యలు వ్రాసి, ఇంతలో శంకరాచార్యుని ప్రభావమున వేదాంతియై సన్న్యసిం చి సురేశ్వరాచార్యుడై, శంకరునికన్న ముందే పీఠాధిపతియై చిరకాలముండి నట్లు లోకమెచున్నది. ఈయన, వాక్పతిరాజులు శిష్యులైన యనంతరము యశోవర్మ యాస్వామి నలంకరించియుండి, ఆ యశోవర్మ లలితాదిత్యునిచే పరాజితుడైన వెనుక కొంతకాలము కాశ్మీరమునుండి తర్వాతనే మాహిష్మతికి వచ్చి యుండును. కుమారిలునికి ప్రచారాగ్రము ఈతని సాయ మక్షేత్రము: అట్లే శంకరునికి ఈతడే కావలసినవచ్చెను. 'మన్మథజితే సర్వమిదం జితంస్యాత్' అంటిటి మహనీయుడు! దీనికి సరిపడునట్లుగా ఉంచేమని శ్లోకవార్తికవ్యాఖ్య వనచాదముతో నిలిచి పోగా దానిని కుమారిలుని కుమారుడు జయమిత్రుడు పూరించి నాడు.

శంకరాచార్యులు స్థాపించిన మతములు నాలుగని కొన్ని గ్రంథములును, కాంచీకామకోటిలో ఐదని కొన్ని ఆకరములును తెలుపుచున్నవి. కాని అన్నిటికిని అదిశంకరుడే గాక సురేశ్వరాచార్యుడును అవిగురువుగా కనబడుచున్నాడు. ఇందులకు కారణమును పండితులు ఇట్లు తెలిపినారు. ఈతడు శంకరమత ప్రఖ్యాత పనైన ఏర్పాటైన మున్నీ మతములకును పోవుచు వ్యవస్థాపకుడై ధర్మపరిపాలనము నుండే భారతిదేశ మంతయు సంచరించుచు నుండియుండును అని, ఇదంతయు చూడగా—ఎక్కడి భవభూతి! ఎక్కడి సురేశ్వరాచార్యుడు! ఎంత యాశ్చర్య కరమైన జీవితము—అని లోకపకమానదు. పండితులు పరిశోధించిన ఎన్నెన్ని రహస్యములు వెలువడునోగదా!

తా రీ ఋ లు

కాశ్యప లలితాదిత్యుని పరిపాలనకాలము కొందఱు క్రీ. శ. 699-785 అనియు కొందఱు 696-727, 736-747 అనియు ఇంచుక ముందువెనుకలుగా చరిత్రకారులు వ్రాసియున్నారు. అట్లే కుమారిలభిట్టు కాలము 590-650 అనియు 706 అనియు. వీనిచే ఆదిశంకరుల కాలమును ఇదే. ఆయన కుమారిలుని జయించి తర్వాత ఉంచేకని జయించినట్లు కొన్నిటను, కుమారిలుని ప్రాణోత్క్రమణ సమయమున చూచి, తర్వాత మాహిష్మతికి వచ్చి అచ్చట ఉంచేకని జయించినట్లు వ్రాసిన శంకరి విజయములను నడుపుటచే శంకరాచార్యులనాటికి భవభూతి మాహిష్మతి యందుండెను. నాటికి యశోవర్మ గురించి నాడు, భవభూత్యాదులు కన్యాకుబ్జమును వదలి, కాశ్యపమును కూడ వదలి కొంతకాల మైయుండవలయును. కుమారిలుని నిర్వాణవార్తి మండనమిశ్రుడు శంకరుని వలన వినెను. ఇదంతయు చూడఁగా శంకరభివర్ణాతుల సమానేశ కాలము క్రీ. శ. ఎనిమిదవ శతాబ్ది నడిమికాలముగా కుదురుచున్నది. కొందఱు ఆదిశంకరులు క్రీస్తుకు పూర్వగడనున్నారని భవభూతి యశోవర్మల కాలములతో అది సరిపడుట లేదు; అట్లే శృంగేరివారి పూర్వాచార్యపరంపరలో సురేశ్వరాచార్యులు 800 సంవత్సరములు జీవించియుండెననుటకూడ. క్రీ. శ. 750 ప్రాంతమున్నచో ఏకప్రయును లేదు. చరిత్రదూరము కాదు. అట్లే సురేశ్వర నిర్వాణ కాలము క్రీ. శ. 772 అని శృంగేరి మతగ్రంథ సాక్ష్యము మాత్రము చరిత్రకారులు నమ్మదగియున్నది.

మిగిలిన నాటక సాహిత్యపద్యములు శ్రీ తాతగారి పీఠికలోను శ్రీ అయ్యంగారి యుపోద్ఘాతమునను ఉండుటచే నిచట వ్రాయుట చర్చిత చర్యకము.

1-12-67 }
మదరాసు-1 }

కాశ్యప సుమందు.

ఉపోద్ఘాతము

భవభూతి

౧ ఆతని గ్రంథములు

ఈకవి రచించినవి మూడు రూపకములు - మాలతీమాధ నము మహావీరచరిత్రము, ఉత్తరరామచరిత్రము ననునవి ప్రసిద్ధములై యున్నవి. కావ్యసంగ్రహములో గుణరత్న మని కలిపయ స్లోకముల నీతిప్రబంధ మొకటి ఏత్రించితముగా కనబడుచున్నది. ఈ గ్రంథములలో లేనివి కొన్ని స్లోకములు ఈయనవిగా ఇతర విద్వంసాకలిత గ్రంథములలో ధృవములై యున్నవి. ఉదా. —

“నిరవద్యాని వద్యాని యద్యదాభవ్య కా క్షతిః ?

ఉదా కక్షనిక్షిప్తః కి ముఖ స్మరసో ఛవేత్ ?”

కాల్దేయదశసంహిత.

“అపేటతై రనుయతాం

సహృదయహృదయజ్వరం విలుచ్చుక్తిమ్

స్మగమదపరిమళలహరీం

సమీర కిం పామరేషు రే కిరవి ?”

రసికజీవనము.

“సిం చన్ద్రమాః ప్రత్యుపాసం లిప్సయా

కరోతి గోధః టముదాపదోచనమ్ ?

సూదాప ఏ వోన్నతచేతసా మయం.

పరోపరారవ్యసనం హి జీవితమ్.” —

రసికజీవనము.

ఇందువలన నివి చాటుమాత్రములో కాక ఈయన రచించిన గ్రంథములు ఇంక నేవేని కలవో యని సంశయము పొడముచున్నది.

౨ ఈతని జీవితచృత్తాంతములు

ఈతని యాభిహత్యాది వృత్తాంతములు పై రూపకములవలన కొంచెము తెలియుచున్నవి: — “దక్షిణాపథమందు విదర్భదేశంబున పద్మపురమునందు ఉదంబరు లను తెగ బ్రాహ్మణులు చరణగురు

పులు పంక్తిపావనులు శృతవ్రతులు సోమపీఠులు కలరు. భవభూతి ఆ తెగవాడు, కాశ్యపగోత్రుడు, కృష్ణయజుశ్శాఖాధ్యాయి; మహా కవి యనుపేరి వాజపేయయాజ్ఞి అయిదవ తరమువాడు, భట్టగోపాలుని మనుమడు, జాతూ (జతు) కన్య, నీలకంఠుల పుత్రుడు, భట్ట శ్రీకంఠుఁ డనుపేరివాడు, భవభూతి యని వ్యవహృతుడు.

విదర్భదేశ మనగా ఇప్పటిబీరారు (Berar) దేశమనియు, ఇప్పటికిని నాగపూరుసీమలో చాందా (లేక చంద్రపురము) అను నగరము సమీపమున ఉడుంబరులు నివసించిననాటి ప్రాంతమున మహారాష్ట్రులు (దేశస్థులు) తెల్లిగులు వగు తెల్లిరీయ బ్రాహ్మణులున్నారనియు, భండారకార పండితులు మాంత్రిమాధవ పీఠిక యందు వ్రాసియున్నారు. ఆ వ్రాతంబట్టి చూడగా, భవభూతి మహారాష్ట్రీయో, ఆగ్రహ్యో, అందును వెలనాటియో తెలగాణ్యుడో యని సందేహము కలుగుచున్నది.

ఈతనిరూపకముల ప్రస్తావనలలో సూత్రధారుడు కాలప్రియ నాథుని యాత్రోత్సవమున తాను ఆయానాటకమును ఆడించినట్లు వచించుచున్నాడు. ఆదేవుని క్షేత్రమైన యా నగరమేవో యిప్పటికి నిరూపితము కాలేదు. కాలప్రియనాథుఁ డనగా మహాకాళ క్షేత్రవాసి యగుశంభు పని త్రిపురాంటిక. వీర రాఘవాచార్య టీకలో "కాలప్రియానాథస్య" అని పాఠంబును, కాలప్రియ యను పేరి యంభికకు పతి యని వివరణంబును, గన్పట్టుచున్నవి. మహా కాళక్షేత్ర మనగా ఉజ్జయిని, తద్వాసియే యిట వివక్షితుఁ డని, ప్రసిద్ధమయిన మహాకాళనామమును ప్రయోగింపక కవి యీపేరేల ప్రయోగించును? కావున సూత్రధారుడు ఆరూపకముల నాడించిన నగరముఁ ఉజ్జయిని కాదని యెఱుకపడుచున్నది. మఱి భవభూతి

* ఇది నేటి 'కార్వి' యను నగరము. చూ. ప్రకాశక విజ్ఞప్తి.

కన్యాకుబ్జ రాజసభ నలంకరించినవాడు గావున, కన్యాకుబ్జుడు
కాశీప్రియనాథాలయము ఉండెనేని సర్వమును సుఖుడైతే మగును.

ఈ కవికి కన్యాకుబ్జరాజు యశోవర్మ—

“తవస్యై కాం గతోఽవస్థా మితి స్మేరాననా వివ

గిరిజాయాః స్తవో పద్ధే భవభూతితాననా.”

అను నేతద్ద్రచిత శ్లోకమును మెచ్చి “భవభూతి” యను వ్యవహార
నామము నొసంగినట్లు ఐతిహ్య మని వీరరాఘవశీకలో నున్నది.

3 భవభూతికాలము

ఈతని కాలమును చారిత్రాన్వేషులు కొంచెము హొంక తిరు
గుచుగా నిర్ణయించియున్నారు. కాశ్మీర రాజుల చరిత్రమగు రాజ
తరింగిణియందు—

“ఏది ర్వాక్పతిరాజశ్రీ భవభూత్యాదిసేవితః

జితో యయో యశోవర్మా తద్ధిజాస్తుతివస్తతామ్.”

“సోఽథా త్పండి ర్యశోవర్మ లలితాదిత్యదౌ రితి

రితే భారతీయైశా దనర్హత్వం విద న్నృభోః.”

అను నిత్యాక్షిప్తమువలన కాశ్మీరరాజు లలితాదిత్యుడు యశోవర్మను
జయించెనని తెలియవచ్చుచున్నది. ఆ జయము క్రీ. శ. 710-వ
సంవత్సరమునకు కొంచెము ముందు జరిగినట్లు ఆ గ్రంథములవలననే
యేర్పడుచున్నది. కావున భవభూతి అప్పటివాడని తెలంచుట
యొప్పును. 7-వ శతాబ్దివాడు భాగుడు హర్ష చరిత్ర పీఠికయందు
పలువుర మహాకవుల బ్రహ్మించి భవభూతిని ప్రస్తావించమియు, 8-వ
శతాబ్దివాడు వామనుడు తన కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందు
భవభూతి నాటకము నుండి శ్లోకముల నుదాహరించుటయు,
పూర్వోక్తభవభూతి కాలమునకు అనుకూలమే.

శంకరసాంధురంగపండితులు ఎమ్. ఏ. గారు తమకు లభించిన
మాలతీమాధవ (లిఖిత) పుస్తకములో, భవభూతి మీమాంసా

శాస్త్రప్రవర్తికులైన కుమారిలభట్టాచార్యుల శిష్యుఁ డనియు, ఉంబే
కాచార్యుఁ డను నామాంతరముం బొంది యుండె ననియు, కొన్ని
యంకములకుదను గద్యము లున్న వని తెలిపియున్నారు. ఈ
గురువు జేయట నాటకత్రయరచనానంతరము కావలయును. కానిచో
అందు ఏతద్గురుప్రస్తావము లేకపోవుటయు.

“గజై స్సృతాం న మమ కో గుణః ప్రభాషితో బివేత్

యథార్థనామా భగవాన్ యస్య జ్ఞాననిధి ర్గురుః”

అని జ్ఞాననిధిప్రస్తావ ముండుటయు, అసంగత మగును. ఈయన
కుమారిలభట్టు శిష్యుఁడయేని, ఆయనతో శ్రీశంకరాచార్యులవారు
వాదము సేయవచ్చుటయు నిజమయేని, ఈయన శంకరసమకాలికుఁ
డగును. అందువలన శంకరచతురము అప్పడప్పుడే తలయెత్తుచున్న
కలంబునను, ఇంకను సుసూక్ష్మము గానందునను, బౌద్ధపదీవాజికకు
అత్యంతోత్కర్ష నొసంగునట్టి రూపకమును (నూలతి మాధవమును)
ఈతఁడు రచించుట సంగతమగును.

౪ అతని విద్యావిశేషములు

భవభూతి తాను పదవాక్య ప్రమాణాభిజ్ఞుఁ డనియు,

“య ద్వేదాధ్యయనం, త పోషనిషదాం యోగస్య సాంఖ్యస్య చ

జ్ఞానం, తత్కృతనేన కిం న హి తతః కశ్చిద్గుణో నాటకే;

య క్రొత్తతత్వ ముదారణ చ వచసాం, య చ్చార్థతో గౌరవమ్,

త చే దప్తి తత స్త దేవ గమకం పాణ్డిత్యవైదగ్యయోః”.

అని తాను వేద వేదాంత సాంఖ్య యోగ వారగుం డనియు దెలుపు
కొన్నాఁడు.

ఈయన నీతివిద్యావిశారదుఁడు; అందులకు మూలతీయందలి
కామందకియు తన్నామము సైతమును, మహావీరచరిత్రయందలి
మూల్యవస్థాంతరియ నిదర్శనములు, నీతివిద్యారహస్యములు భవ
భూతి యిట్లు వాక్రచ్చినాఁడు.—

“బహి స్వర్వాకార ప్రగుణరమణీయం వ్యవహరణ
పరాభూహస్తానా న్యపి లఘుతరాణి స్థగయతి;
జనం విద్యా నేః స్వకల మతినందాయ కపత్రైః,
తటస్థః, స్వా న్దౌగ ఘటయతి చ మౌనం చ భజతే”.

ఇందులకు భూరివసువును లక్ష్యముగా నిబంధించినాడు. మఱియు—

“కాస్త్రేసు నిష్ఠా, సహజ శ్చ తోదః
ప్రాగర్భ్యః, మథ్యస్తగుణా చ వాణీ
కాలానురోధః, ప్రతిభావత్త్వమ్
ఏతే గుణాః కామదుఃఖః, క్రియాను.”

అని కార్యసాధకగుణములం జెప్పినాడు. అందులకు కామందకియే
లక్ష్యము. ఈతని యోగసాంఖ్యవిద్యా ప్రాగర్భ్యమును “మమ హి
సంప్రతి.....” అను మాధవ వాక్యంబును (మాలతి 5 అం),
“అయి వత్స. కి మనయా.....” అను వసిష్ఠవాక్యంబును (మహా
వీర, 3 అం), సూచించుచున్నవి. శ్రౌతవిద్యాభినివేశమును “ఈః
కోత్ర భోః...ఆశ్లేసః” అను (మ. వీ.) వాక్యము తెలుపుచున్నది.

“షడధికదశనాదీ చక్రమవ్యస్థితాత్మా
హృది విసహితరూపః సద్విద ప్రద్విదాం యః
అవిచలితమనోభి స్ఫురితై ర్మృగగమణః
స జయతి పరిణతః శక్తిభిః శక్తినాథః”

“విష్యగ్వృత్తి ర్హదానాం ప్రవరితి నిబిడస్కంధస్థోఽపి భారః,
సంస్కారక్వాణిచ్ఛిం పటు రటతి కృతావృత్తి తట్యాన్లఘుత్వా,
ఊర్ధ్వం హనోతి వాయు ర్విస్ఫుత శవళిరః శ్రేణీకుశ్లేషు గుణైః
ఉత్తరః కిశ్కిణేన మనవరతరణాత్కారహేతుః పరాకామ్.”

ఇత్యాదినర్ణనలును, మహామాంసవిక్రయంబును, ఏతదీయ కావాలి
కాద్యాగమ జ్ఞానమును వెల్లడించుచున్నవి.

ఉ. రా. చరిత్రలోని వివర్తశబ్దప్రయోగములచే నితని వేదాంత
కాస్త్రజ్ఞానము గోచరించుచున్న దని కొందఱు తలంచెరి.

భవభూతి క్షత్రియబ్రహ్మచారి వర్ణనలో పైపలదండమును చెప్పినాడు. మనువు—

“బ్రాహ్మణో బైల్వపాలాశో, క్షత్రియో వటవాదిరౌ,

వైలవౌచుష్టురౌ వైశ్యో, దద్దా నర్హన్తి ధర్మతః”.

అని క్షత్రియునికి వటఖాదిరములం జెప్పినాడు. అట్లుండ, ఈ కవి యిట పైపలమును (రావిని) చెప్పట యెట్లు? అన్నచో, “కృతే తు మానవా ధర్మా, స్త్రీతాయాం గౌతమాఃస్మృతాః” అను స్మృతి ప్రమాణమువలన శ్రీతాయుగమువారైన శ్రీరామాదులకు గౌతమ ధర్మములను చెప్పవలయును. గౌతమబాహు “బైల్వపాలాశౌ బ్రాహ్మణస్య దద్దౌ, అశ్వస్థి పైలవౌ శేషే.” అని క్షత్రియునికి రావికోలం జెప్పినారు. ఈ సూక్ష్మభేదమును మెలకువతో నెలకొలిపి నందున ఈతనికి ధర్మశాస్త్రమునం గల నిష్క స్పష్టపడుచున్నది.

✱ ఇతని కవనప్రశస్తి

భోజమహారాజు సరస్వతీకంఠాధరిణమందును, ధనికుడు దశ రూప కావలోకమందును, క్షేమేంద్రుడు బౌచిన్యచర్చయందును, హేమచంద్రుడు కావ్యానుశాసనమందును, వామనుడు కావ్య లంకారసూత్రవృత్తియందును, మమ్మటుడు కావ్యప్రకాశమందును, ఇతని నాటకముల నుండి బహుళముగా శ్లోకముల నుదాహరించుట చే నిలినియందు వారికిం గల బహుకృతి తెలియుచున్నది.

ఇతర కవులును ఈయనను శ్లాఘించినవిధముం గనవచ్చును.—

“సుకవిద్వితయం జానే నిఖిలేఽపి మహితరే—

భవభూతి కృక చైవ వార్మకి స్తు తృతీయకః.” బోజప్రబంధ కాళిదాసోక్తి.

“అహో! మే సౌభాగ్యం; మమ చ భవభూతే కృ ఫణిరీ

కులాయా మారోప్య ప్రతిపంతి తస్యాం లఘిమని

గిరాం దేవీ సద్యః క్రుతికలితకల్పారకలికా

మధూమేధుర్యం క్షిపతి పరిపూర్ణై భగవతీ.”

భో. ప్ర. కాళిదాసు.

డా. భవభూతిజలధినిగ్గత కావ్యామృతరసకణా ఇవ స్ఫురన్తి
యస్య విశేషా అద్యాపి వికటేషు కథావిన్దేషు.

అని భవభూతిశిష్య నాకృతిరాజ కృతగౌడవధ మహాకావ్యము.

“బహువ వర్మకథవః పురా కవిః,

తతః ప్రపేదే భువి చిర్త్తిమేఞ్జితామ్,

స్థితః పున ర్మో భవభూతి రేఖయా

స వర్తతే సంప్రతి రాజకేఖరః.”

—రాజశే.

“ప్రాచేతసేన యా నీతా పారితా భవభూతినా

సర్వక శృర్వ్యతే వాణీ నై వాద్య కవిమానిభిః.”

నీలకణ్ఠపీఠుడు.

“భవభూతికవే ర్వాచః స్వదన్తే రసరజ్జితాః

సుమనోభ్యః సువాన్యన్తి బద్ధమాధుర్యబద్ధురాః.”

“భవభూతి మనాద్యుత్క నిర్వాణమతినా మయా

మూరి పదచిన్తాయా మిద మాతీయతే మనః.”

(భవభూతిని చదివి, గాణుని ముగించి మురారిం చొడగితి నని భా.)

“రత్నాపకీపుర్యక మన్య దాస్త్రా

మనీమధోగన్య వచోమయస్య,

పయోదర స్థేన హిమాద్రిజాయా

పరం విభూషా భవభూతిరేఖా.”

౬ పై నాటకముల రచనాక్రమ మేమి ?

నిర్దేశక్రమమే రచనాక్రమ మని తోచుచున్నది. ప్రాజ్ఞా
లూకరు వీర చరిత మొనటి దనియు, మాలతి రెండవ దనియు తలంచిరి.
వీర చరితను లోకులు మెచ్చనందున ఆ కొఱుకను మాలతిలో—

“యే నామ కేచి దిహ నః ప్రథయన్త్యవజ్ఞాం,

జానన్తి తే కి మపి తా ప్రతివైష యత్నః;

ఉత్పత్స్యతేఽస్తి మమ కోఽపి సమానధర్మా,

కాలోఽహ్యాయం నిరవధి, ర్విపులా చ పృథ్వీ.”

అను శ్లోకముచేఁ దెలుపుకొన్నాఁ డనియు ఉపపత్తి చెప్పిరి. నామత మది కాదు. ఈకవికి రూపకోచితపాత్యరచనా ఫక్కిక మాలతిలో కుదురుపడ లేదు. అది వీరచరితములో కుదురుకొన్నది. ఇందులకు మాలతీతృతీయ సప్తమాంకములలో లవంగికా మదయంతి కలు కావించిన ద్రాఘిష్ఠోపన్యాసములే చాలిన నిరర్హనములు. ఇట్టి నిడుద పాత్యములు కడమరెంటను లేవు. ఇది గాక మాలతిలో కవి తన పెద్దల యుత్కర్షను తన విద్యావిశేషములను విస్తరించి చెప్పి నాఁడు. మాలతీమాధవప్రకరణ సౌభాగ్యమును గూడ వక్కాణించినాఁడు. కావున, మాలతీమాధవమే యాలని యొలినాటకము. మఱి యాకొఱుంరపలుకు లేల యన?—అవి యన్ధతోక్తులే గాని, కొఱుంర పలుకులు గావు, అని స్వజ్ఞసింగమనాయచివారి వాక్కు.-

“పరాపవాదా తోన్వితక్ష్ణోపాధి రుద్ధత ఉచ్యతే | యథా మాలతీ మాధవే ‘యేనామ’ | అత్రి ‘జానన్తి తే కిమి’ వీతి. పరాప వాదాత్ ‘మనుతకోఽపిసమానధర్మా’ ఇ త్యాహ్లోక్త్యర్థ కథనా చ్చ భవథూతే రుద్ధతత్వమ్.” ఇట్లు గాదందు రేని, ఈయన మాలతికి ముందు కొన్ని చిల్లరికవనము లెమేచి చేసియుండి వాసిని లోకులు మెచ్చనందులకై యా వాక్యముం బల్కియుండవచ్చును. మాలతి చేతఁ గూడ స్ఫుటముగా ఎల్లరను మెప్పింపలేక, శృంగారమున తనకు ప్రజ్ఞ చాలదని యరసికొన్నవాడై, ఆ రసమును మానుకొని, చాలమిం గ్రమ్మకొనుటకై వీరాద్భుతప్రియతోపన్యాస పూర్వక ముగా వీరచరితముం దొడంగినాఁడు—

“తే నేద ముద్భుతజగత్ప్రయమన్యమూం

మస్తోకవీర మురుసాహస మమృతం చ

వీరాద్భుతప్రియతయా రమునన్దనన్

దర్మద్రుహం దమయికు శ్పంతం నిద్రమ్.”

లోకులు వీరచరితమును గూడ ఎక్కువగా మెచ్చుకొనలేదు.

ఆ న్యూనతను “యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో

జనః.” అని ఉ. రా. చ. లో సూచించినాడు. అయినను అదినుండి తనసారమందు తనకుం గల విశ్వాసము క్రమక్రమముగా ద్రఢివై మైనందున ఉ. రా. చ. తుదిని—

“తా మేతాం పరిభవయ స్త్వదివయై ర్విన్యస్తరూపాం బుధాః

శబ్దబ్రహ్మవిదః కవేః పరిణతప్రజ్ఞస్య వాణీ మిమామ్.”

౩ భవభూతి ప్రతిభాదికము

చదివినవిద్య యిట్లు అపారమైయుండ, ఈయన పర్వతారణ్య నదీ తల్పంగమ జనపద జనవృత్తాదికమును పుస్తకముగా పఠించి కొన్నాఁడో యనునట్లు పఠించినవాడు. వర్ణనచే వర్ణ్యమును ప్రత్యక్షకల్పముం జేయఁగలఁడు.

ఏనుఁగులు దురదచే వృక్షగ్రంథులకు గండగ్రంథుల నొంసి కొని గోదావరిలోనికి పుష్పవృష్టిం గురియించుట; ఎండకు డస్సి యడవికోట్లు చెట్లపై పరుండి కూయుచుండుట; నదీసంగములలో ఒక యేటియలలు పెటయేటి యలలపైకి లేచి, తొమ్ముపోటు లాడి పొరలి యురలుట; అటవీగహ్వరములలోని సింహముల గర్జనలకును, పులుల గాండ్రు గాండ్రు ధ్వనులకును, గుహలలోని యెలుఁగుబంట్ల యంబూకృతిములకును, అడవి యెల్లను దిక్కు లెల్లను శ్రోతలకు ఒడలు గగురు పొడుచునట్లు మాటు సెలంగుట; ఎక్కడనో పాతాళ మున ఇంచుక జలము మెఱయుచున్న లోయలలోని పణకుల నడిమి పడియలు; డప్పికిం దూలిన తొండలు అజగరముల చెమటయొడికలను త్రాగుట :—ఇట్టి వర్ణనలచేత ఈతఁడు మదికి సిసమబోగ్రాపుం జూపుచున్నాడు.

కరియువ క రేణుయువతికి తొండముతో కూజాతోనుంబోత, నీటిసోనను బన్నీటింబోతె, చిలుకుట, దానికి వంపులేని తూటికామ

తోడి తామరాకు గొడుగుం బట్టుట; తమ్మిసూండ్ల చిటుకుకనుని యల కవణముతోడి నెత్తమ్మి నెత్తావి నీటిని తన పుక్కిటినుండి దాని పుక్కిటం బెట్టుట :—ఇట్టి రసిక చర్యల వర్ణనలచేతను ఈకవి రసిక హృదయములను వశీకరించుచున్నాడు.

ఆకాశసంచారి కాసాలిక్, కన్యాబలిదాతృ కాసాలిక, చాముం డాపూజా, మహామాంస విక్రయ క్ర యానుషక్తి దృశ్యాదృశ్య భూత ప్రేతి పితౄచ వృత్త. శ్లోశాన శ్లేయా మంధకారివిజృంభణ వర్ణనలచే ద్రవ్య శ్రోతృ పఠితృ జనముల చిత్తములకు మచ్చు చల్లినవాడు.

సాత్త్వికవ్యభిచార్యాది భావములయొక్క సూక్ష్మసూక్ష్మతర భేదములను తి త్పంసృష్టి సంకరములను వర్ణించుటయందు ఈయన కవిలోక్తకవీరుడుగా నున్నాడు. ఈ విషయములో ఇతర కవులు ఈయనకు సాటి గాఁబాలరైరి.

ఈయన తాను వశ్యవా క్కని చెప్పకొన్నాడు. వశ్య వాక్తముఁ డని మనము చెప్పవలయును. మురారి శ్రీకృష్ణాదులు కొందఱు తప్ప ఇతరకవులు కాళిదాసు మౌళిమన నడు గిడ లేక ప్రాయీకముగా ఈయన కవనమును ఒరవడిగాఁ గొని యల్లియు, ఈ ప్రజ్ఞ లేమిని ఈ వాక్కును రామిని, భగ్నప్రాయు లైనారు. ఈయనకు భావయు బంధమును రీతియు వృత్తియు అన్నియు వర్ణ్య భావ దళా విశేషా ద్యుచితముగా మాటుచునే ఁడును. వాగు త్కర్న ఉ. రా. చ. లో పరిమావధిం బొందినది. బుడుతల గుఱ్ఱంపు ఎర్ణనము, కొంఠెవటుని హేళనోక్తి, కుపితజనక కణోరోక్తి, శాంత జనక క్షమాక్తి, ఆరంజోతమ్మ వేదకల్పోక్తి, బాలయోధుల వీర వాదములు, ఇత్యాదులు నిదర్శనములు. అక్షరమును బంధుబును అర్థానుగుణ మగు నందులకు లవచంద్రకేతుల యుద్ధోద్ధృమపచనము ఒక యుదాహరణము :—

“జ్యోతిహ్వికా వలయి తోత్కటకోటిదంష్ట్ర
ముద్గారి హేర ఘన పుష్పర హేష మేతత్
గ్రాస ప్రసర్తి హస దంతకి వర్తియన్త్య
జృమ్భా విదమ్భి వికటోదర మస్తు చాపమ్.”

ఈతని తాటకావర్ణనముపై ఈసు రేగి, మురారి రాజశేఖ
రాదులు పోటికి అల్లిన తాటకా వర్ణనపద్యములను వారి నాటకముల
యందుం గనవచ్చును; మఱియు విమర్శ వివోదయం దేని కననగును.
కావ్యాదర్శనాంధి పదలాలిత్యాధి దైవతిము. ఆ లాలిత్యమందే
అతిండు జనించినవాడు గాని, అతినినుండి లాలిత్యము జనింపలేదు.
భవభూతియు కాళిదాసును అర్థముబడి లలితపదములూ బ్రయోగించిన
వారేగాని, లాలిత్యాంధ్రై తన్మనోజ్వల పదా స్వేషణముం గావించిన
వారు గారు. ఈ కిటునుం గనిపట్టి పాలేటిపరి యుద్వంధకవి (కాళిదాస
మార్గమునుం దలచెట్టి లేక) మాలతిని మించువాడై మల్లికం
నొడంగను. ఇంచుక తాంతిమ్యప్రదర్శనము:—ఇతండు మల్లికలో
ప్రాయుకిముగా భవభూతి పద్యములకు పోటిగా పద్యము లల్లినాడు.
మల్లిక కిథ మాలతికథకు ప్రతిబింబ మనందగును. మాలతిలోని
“చూడాపీడకపాలే” త్యాది నాందీగతపద్యమును ఉద్వేజకప్రాయ
మునకు పోటిగా తనరూపకములో “చూడా కీలిక రే” త్యాది పద్య
మును అల్లినాడు. వానిని మదియ విమర్శవివోదయందేని ఆ రూపక
ములయం దేని కనవచ్చును. భవభూతిపద్యములో భక్తిపారవశ్యంబును
ఉద్వంధకవి పద్యములో పరిణానంబును అగపడుచున్నవి. “సంతాపం
శమయన్తు” అను చతుర్థ పాదముం జదువుచున్నప్పుడు సంతాపము
శమించుచున్నట్లే తోచెడిని.

భవభూతికన్న కాళిదాసు వ్యంగ్యప్రధానుడు, కాళిదాసుకన్న
భవభూతి వాచ్యప్రధానుడు, కుమారసంభవమున రతివిలాపమున—

“త మవేక్ష్య రురోద సా భృకం
 స్తననంబాధ మురో జమాన చ
 స్వజనస్య హి దుఃఖ మగ్రతో
 వివృతద్వార మి వోపజాయతే.”

ఇందలి యుత్తరార్థమునకు ఉ. రా. చరిత్రములో—

“వంశానవాహీ న్య ఏ మానుషాణాం
 దుఃఖాని నర్హంత వియోగజాని
 దృష్టే జనే ప్రేయసి దుస్సహాని
 ప్రోతస్సహస్రై రివ సంప్లవన్తే.”

“దుస్సహత్వము” ఇందు కంఠోక్తము, అందు ఉపమానముచే సూచితము.

భవభూతికృతనాటకములను వ్యాఖ్యాతలకన్న అనుకర్తలే చక్కగా గ్రహించినారు. మాలినిని త్రిపురా నాన్యదేవ జగద్ధరుల కన్న ఉద్దండకవియు, మహావీర చరిత్రమును వీర రాఘవమనీషికన్న మురారియును చక్కగా గ్రహించినారు. ఇందులకు నిదర్శనమును “కపోలకుఙ్కుమాని” “అపితాటకారిః” అనువానిపై మదీయ విమర్శ విరోధభాగమునం గనవచ్చును. పరశురామాభియోగమును వీర చరిత్ర యందుం గని బాలరామాయణానర్హ రాఘవ ప్రసన్నరాఘ వాదులందు తత్కర్తలు నిబంధించుకొనిరి.

ఇతనియొరవడి దొరకిన తర్వాత పూర్వరామచరిత్రము సధిక రించి పలువురు పలువగల రామనాటకములను రచించినారు. అందుం గొన్ని—1. బాలరామాయణము, 2. అనర్హ రాఘవము, 3. ప్రసన్న రాఘవము, 4. ఉదాత్త రాఘవము, 5. మహానాటకము, 6. జానకీ పరిణయము, 7. ఉన్మత్త రాఘవ ప్రేక్షణికము, 8. అద్భుత దర్పణము ఇత్యాదులు. వీరందఱును వశ్యవాక్కులే. ఇందఱలోను అనర్హ రాఘవ కారుడు మురారి పాండిత్యపరి మోచ్చపదంబున దీపించుచున్నాడు.

పరశురామాభియోగములో భవభూతిని మించినాడు. కవులు పూర్వరామచరితము నిట్లు సాధించిరి గాని, ఉత్తర రామచరితములోని లోకాతీత సంవిధాన కల్పనం గని భవభూతిప్రతిభ కాశ్చర్యపరి, ఆ మార్గము తమ కసాధ్య మని యెఱిగి అందుం బడ మిడరైరి. జయ దేవుడు ప్రసన్న రాఘవములో ఉ. రా. చ. మార్గమున నదీదేవతలను తంగమునకుం దెచ్చినాడు.

భవభూతి ప్రతిభోజ్ఞులుడు గావున వలసినప్పుడు అపూర్వోప మానములం గల్గించుకొనును. ఉదా—

“బాష్పామృతా మృగదృశో విమలా కపిః

ప్రకృతే : నవది రాజక ఏవ యస్మిన్

గణ్డాషపేయ మివ కాన్త్యమృతం నిసాను

రిన్దు ర్నివేతమయూః మృతాశదర్శః.”

“ప్రకరతి శక్యత్విధౌతా నామమాత్రాః. (“ఆప్రమాత్రములుగా దిండు శక్య త్విందమర్.” 89 [24]. గుట్టమును వటువులు వర్ణించుట. ఉ. రా. చ.)

“దశయతి పరిశుష్య త్స్పృహితాశిపాణ్డ

ప్రిమిరనరి ముదిర్నైస్తవః ప్రాకృతాః.”

మాలతి.

ఈ తాటియాకే పిచ్చుట అల్లసాని పెద్దనగారి చంఠపుదువ్వైన యైనది.

“అభినవకరిదస్త చేదకాస్తః కపిః.”—మాంతివికావర్తన.

మఱి యీకవి యిహలోకామృతి సిద్ధికిని యగు మేఘునందే శంభు షక్తి-క ననుసరించి మాలతి 9-వ యంకములో మూడు శ్లోకము లల్లినాడు.—“శచ్చిత్సేమ్య” (25), “చైవాత్మశ్యే” (26), “భవద్భిస్సర్వాస్త” (27).

౮ భవభూతి నాటకముల విమర్శ

ఈ యుపోద్ఘాతమున ఉ. రా. చరిత్రమే ప్రధాన మయినను, కడమ రెంటిం గూర్చి అల్లుకొనుచున్న కొన్ని పాఠశాస్త్రము లొలం గించుటకై వానింగూడ నిట పరామర్శింపవలసియున్నది.

మాలతీమాధవ కథ

ఇది పద్మావతిలో జరిగినది. కామండకి యను బౌద్ధపరివ్రాజిక యొద్ద కుండినపురమువాడు దేవరాతుడును పద్మావతిపురమువాడు భూరివసువును విద్య నేర్చుచుండిరి. ఆ దినములలో ఆ యిద్దఱును కామండకిశిష్యాసమక్షమున “మనము తప్పక ఒకరితో నొకరము వియ్యమందనలయును,” అని ప్రతిజ్ఞ చేసికొనిరి. ఇరువురును తమతమ తావుల ముగియలేరి. దేవరాతునికి మాధవుఁ డను కుమారుఁడును, భూరివసువునకు మాలతియను కూతురును కలిగిరి. వీరికి యుక్తనయస్సు వచ్చినంతి మాధవుఁడు ఆస్వీక్షికివిద్య నేర్చుకొనుటకు పద్మావతికి వచ్చెను. కామండకియఁ ఈ సగరముననే ఉండెను. పద్మావతి రాజు తన సర్వసచివుఁడగు నుండినునికి మాలతి నిమ్మని భూరివసువును అడిగెను. దానికి ఇష్టపడక భూరివసువు మాధవుని తెలిసికొన్నవాడై మాలతికిని మాధవునికిని చౌర్యవివాహము జరుపుమని కామండకిని కోరెను. నాయికానాయకులు మదనోద్యానములో ఒకొరులం గాంచి కాముబారిం బడుదురు. మాలతికి చేటి లవంగిక యను వేశ్య. మాధవునికి చెలికాఁడు మకరందుఁడు, కలహంసుఁడు అనుచరుఁడు. నందనుని చెల్లెలు మదయతిక మాలతికి సహపాంసుక్రీడ మొనలుకొని చెలికత్తె. మాధవుఁడు గ్రుచ్చిన పొగడదండను లవంగిక కొనిపోయి మాలతికిచ్చును. మాలతి నిరంతము దానిం దాల్చియేయును. మాలతి చిత్రఫలకమున మాధవుని ప్రతిమను వ్రాయును. అది లవంగిక మూలముగా కలహంసుని చేతిమీఁదుగా మాధవునికిం జేరును. మాధవుఁడు దానియందు తన ప్రతిమ ప్రక్కను మాలతిప్రతిమను వ్రాయును. అనంతరము ఆ చిత్రఫలకము మరల మాలతిచేతికిం బోవును. ఇట్లుండ, పెద్ద పులియొకటి మతమునుండి విడిఁబడి మదయంతిపైకి వచ్చును. మకరిం దుఁడు ఆమెను ఆవలి కెత్తుకొనిపోయి కాపాడును. ఆ సందర్భమున నా యిరువుర కన్యోన్యాయుర్రాగము జనించి వధిల్లును. ఇట్లుండ,

మాలతిని నందనున కిచ్చునట్లుగా భూరివసువు నిశ్చితార్థముం గావించును. అందలి గుట్టెఱుంగక మాలతీమాధవులు నెగు లొందుదురు. మాధవుడు తన యభీష్టమును సాధించుటకు మాధ్వాంశరములేమింగని ఆ రాత్రి శ్మశానమున మహామాంస విక్రయముం దొడంగును. ఆ రాత్రియే అఘోరఘంటుఁ డను కాపాలికుఁడు మాలతిని పై మేఘయందు విడిచించుచున్న దానిని తనశిష్య యగు కపాలకుండలచే జెప్పించి శ్మశానమందలి కరాళాయతనములో కరాళదేవికి బలి వేయుం గడంగును. కాడ గొట్టం గత్తి యెత్తి అఘోరఘంటుఁడు ఇష్టవస్తుస్మరణము చేసికొ మ్మని మాలతిని హెచ్చరింపఁగా. “హా! మాధవా, నే నిదె పరలోకమున కేఁగుచున్నాను. నన్ను నీవు మఱి నకుము. అనురక్తులు సృించుచున్న జనము మృతము కాదు గదా.” అని మాలతి మాధవుఁగూర్చి మొఱ యిడను. ఆకుయి మాధవుఁడు విని గుడిలో చొరఁబడి అఘోరఘంటుని అమృతానికి బలిం గావించి మాలతిని రక్షించెను. పిమ్మట మాలతి కులాబలాచారము ప్రకారము పెండ్లికిముందు గ్రామ దేవతగుడికి పూజార్థము పోవును. మాధవ మకరందులు ఆగుడిలో దాఁగియుందురు, అచట మాలతీ వేషమును మకరందుఁడు ధరించి నందుని యింటి కేఁగి వానిప్రక్కను పెండ్లి కూఁతు రగును. మాధవుఁడు మాలతిని దోడ్కొని గుడినుండి సూరి యొక యుద్యానమందు కామండక్ సంచిధానముచేత చొరెకావివాహముం బడసి యుండును. ఈ లోపల మకరందుఁడు పెండ్లికూఁతురుగా నందునుని చెట్టపట్టి అతనియింట నుండఁగా, అతఁడు వానితో సరసము లాడవచ్చును. మకరందుఁడు పాదములతో ఉత్తరము చెప్పి, వాని చెల్లెలిని మదయంతిని తోడ్కొని పలాయితుఁ డగును. అతనిని వీధిలో తిలారు లడ్డగింతురు, అంతి నాతఁడు మదయంతికను మాలతి యున్న కడకుఁ బంపి తలారిదండును రూపుమాపును. ఈ కయ్యమును కలహంసకునివలన విని మాధవుఁడు మాలతిని ఉన్నచోటన యుంచి,

తానేగి మకరందునికి దోడ్పడును. తలారులం ద్రుంచి యిరువురను
మాలతిం గలియఁ రాఁగా ఆమె లేదు. ఆమెను కపాలకుండల తన
గురువును ఆఘోరిఘంటుని మాధవుఁడు కెడపినపగ దీర్చికొనున దై
యెఱుకొని యాకాశమార్గమున శ్రీశైలమునకుం బోయెను. ఆమె
నిచ్చట మాధవాదులు వెదకి వెదకి వేసారుదురు. కపాలకుండల
మాలతింగొనిపోయి యుండునని వీరికి కామందకి చెప్పెను. అయినను
దుఃఖము పట్టలేక మాధవుఁడు మూర్ఛితుఁ డాయెను. బ్రదుకఁ
డని వెలది మకరందుఁడు భృగుపతనమునకు సమకట్టి కొండనెత్తము
నుండి క్రిందికి పడ నుండెను. భూరివసువు మాలతీనాశము విని
దుఃఖము పట్టలేక అగ్నిప్రవేశార్థమై జలనపడెను. ఇంతలో శ్రీశైల
మందు సాదామని మాలతి నెఱింగి కపాలకుండలను నిర్భర్తించి
ఆకాశమార్గమున మాలతిం గొనివచ్చి మాధవాదులకును భూరివసువు
నకును చూపి అందఱును రక్షించినది. తలారులను కొట్టినపరాక్రమ
మును ఈ యుత్కటానురాగములను విని రాజు సంతసించి మాలతిని
మాధవునికిని మదయంతిని మకరందునికిని ఇచ్చించి బహూఃరించెను.

మాంత్రి విమర్శ

మాలతి దశవిధరూపకములలో ప్రకరణ మనం బరఁగునది.
అందులకు, —

“యత్ర కవి రాత్మబుద్ధ్యాః వస్తు శరీరం చ నాయకం చైవ
బౌద్ధత్వకం ప్రకురుతే. ప్రకరణ మితి త ద్బుధై క్షేయమ్.”

అని భరతోక్తి. విస్తరము తత్సూత్రమందుం గనవచ్చును.

“భవే త్ప్రకరణే వృత్తం లోకికం కవికల్పితమ్,
కృత్తోల్లేగీ నాయక స్తు విప్రోఽమాత్యోఽథవా పండిత్,
సాపాయ, ధర్మ కామార్థపరో దీరవ్రాతకః॥”

సా. ద.

ఇందువలన 10 అంకము లున్న మాత్రాన ప్రకరణ మనఁబడు నని,
యొకానొకరు వ్రాసినవ్రాత యపస్తము. మాలతినిగూర్చి లక్షణ

కారు లేదు, విమర్శకు లేదు, అందు ఇతివృత్తము కేవలము ఉత్సాహ్యమని వక్కాణించిరి.

"His Malatimadhava is a romantic drama, the plot being the creation of his own masterly genius." Kale.

"The Malatimadhava is a Prakarana of ten acts. The plot has been spun out purely from the imagination of our poet."

M. Krishnamachary.

కాని, యీ రూపకము బృహత్కథామూలకము. మల్లికార్జునమూర్తియు ప్రకరణమయ్యును మూలతికి ప్రతిబింబమనందగితయనుకృతిగా నున్నది. అట్లే మూలతియు బృహత్కథలోని మదిరావతికథకు ప్రతిగా నున్నది. బృహత్కథ పై శాచీభాషలో నున్నది. అందులకు సరియైన సంస్కృతానువాదము సోమదేవభట్టుని కథాసరితాంగరము.

"యథామూలం తత్రేవేన న మనా గ వ్యతిక్రమః,

గ్రన్థవిస్తరసంక్షేప మాత్రం శిష్యా చ విద్యతే."

అని యాతనిప్రతిజ్ఞ. అందు మదిరావతికథక్రింద "ఇయ మేవ కథామూలతీమాధవస్య మూలభూతా". అని అధోజ్ఞాపిక కలదు. శిశువును యువతిం గావించునట్లుగా ఆ కథను భవభూతి పోషించి పండితమోహినిం గావించినాడు. దానిం జదివిన, ఈతనిప్రజ్ఞ సరిగా ఇంతయని యేర్పడును. ఆ కథను ఈక్రింద సంగ్రహముగా వాక్రుచ్చెద-

మదిరావతి కథ

కలింగదేశములో శోభావతీనగరమందు యశస్కురుడని బ్రాహ్మణుడుండెను. ఆయనభార్య మేఖల. వారికి నే నొక్కండ కుమారుడ నున్నవించితిని. బాల్యమున నే నధ్యయనము చేయుచుండగా నతిక్రూరమయిన కణ్ణు కలిగెను. దానంతేని నాయన

అమ్మతోగూడ నన్నుం దోడ్కొని ధనపరిచ్ఛనసంయుతముగా విశాలానగరమునకు పోయి, అచట నెలకొనెను. నేనును నాయాడు సహాధ్యాయులతోగూడ నొక గురువరునివలన విద్య నేర్పుచు నుంటిని. వారిలో గుణవంతుడు మహాధనికుని కుమారుడు విజయ సేనుఁ డనుకొత్త్రీయపుత్తుఁడు నాకు నెచ్చెలి యాయెను. ఒకనాడు మాయాపాధ్యాయునింటికి ఆరినితోగూడ నరినితోఁబుట్టువు మదిరా వతి యనుకన్య వచ్చెను. ఆ కుమారిం గని మిత్రునివలన తదీయ నామాన్వయము లెఱింగి వెంటనే తలఁగరానితగులమై మరునానకు బానిగ నైతిని. ఆ శుభాంగియు చెలిమి తొలఁకు మనోహరవీక్షణం బుల నన్నుం గాంచుచు, మొలకలెత్తినకూరిమిని చెక్కుల పులక పటలిచే తెలుపుచు, ఆటమిషచే తద్దయ్యుబ్రాద్దు మనలి, అనంతరము ప్రణయదూతియగు వలితాపాంగనీరీక్షణ మాలికను నాదెసకు ప్రేరించుచు, నెట్టకేలకు తనయింటి కరిగెను. అంత నేనును ఆయెడఁగాపు నకు డిల్లవోయి ఇంటి కరిగి నేలఁబడి, నేలఁబడిన మీనువోలె బోరి గిలుచు వెదికిలంబుచు దొండ్రెలుచు నుంటిని. ఆయహోరాత్రంబు గడపి నేను మఱునాఁడు ఉపాధ్యాయులయింటి కేగితిని.

అచట విస్రంధసాభాషణంబున నాచెలికాఁడు విజయసేనుఁడు హస్తోత్ఫుల్ల వదనంబుజూడై నాతో నిట్లనియె—'మిత్రమా, నా చెల్లెలు మదిరావతివలన నా చెలికానిని నిన్ను ఇట్టివాఁడ వని విని నెయ్యంబున మార్తిల్లి గాంచఁ గోరియున్నది. కావున నామీఁద స్నేహముగలదేని నాతోగూడ మాయింటికి రమ్మ. నీయడుగుఁ దామరలరజంబుచే మాయిల్లు విభూషిత మగునుగాక.' మరుభూమి తెలువరికి జడివానవోలె ఈమాట నాకు తాపనిర్వాపణం బాయెను. నేను వల్లెయని యారనియింటి కేగి యారనితల్లిచే సత్కృతుండనై ప్రేయసీదర్శనముచేత సుఖతుండ నైతిని. అంతలో తండ్రి పిలువనం

పంగా విజయసేనుడు నాయొద్దనుండి వెడలిపోయెను. అంతట మదిరావతిదాదికూతురు నాకడ కేతెంచి మొక్కి యిట్లనియె :— 'భర్తృదారకా, మాభర్తృదారిక మదిరావతి యుద్యానంబులో నొక మాలతీలతం బెంచినది. దాని నిపుడు మధుసంగమసానంద విలాస హసితోజ్జ్వలంబు నెరసి యున్నది. అందుండి పైబడుచున్న పూవంటి శిలీముఖంబుల నోర్చి భర్తృదారిక స్వయముగా మొగ్గలగోసి ముత్తియ బులంబోని యా మొగ్గలతో ఈ యెంటిపేట పేరు గ్రుచ్చి నీకు కానుక పంపినది. క్రొత్తపదార్థమును ముందుగా ప్రియతిమునికొగదా ఈవలసినది.' ఇట్లు చదురుగాబలికి ధాత్రేయి ఆ పూదండను పంచపలకహూరసంయుత తాంబూల దిశంబులతోగూడ నా కొసం పొను. నా ప్రాణప్రియ తన చేతులతో గ్రుచ్చిన యా పూదండను నేను మెడం దాల్చి, తదీయాలింగనంబుకన్న నెక్కుడగు నివిర్వచనీయ సౌఖ్యము బొందితిని. ఆ తాంబూలము పైచికిని యా ప్రియా సఖిగో 'ఓకల్యాణీ, ఏమి చెప్పవలెను, నాయెదయందలి కామ మెట్లున్నదని, నీచెలికొనికు ఈ ప్రాణములను నదలుచునేని అదియే నాజన్మ ఫలము, నా ప్రాణములు నీచెలివిగదా.' అని పల్కి దానిం బంపి నేను అంతలో నచ్చిన విజయసేనుంగూడి ఒజ్జయింటి కరుదెంచితిని.

మఱునాడు విజయసేనుడు మదిరావతి నోక్కొని మా యింటి కరుదెంచును. వారిరాకకు నాతలిదండ్రులు కరము సంతసిల్లిరి. ఇక్కరణిని నాకును మదిరావతికిని మాటిమాటికి నేకస్థానస్థితిచేత ననురాగము గూఢముగానే పెచ్చుపెరుగుచుండెను. ఇట్లుండ నొక నాడు మదిరావతిదాసి వచ్చి నాతో నేకతంబున నిట్లనియె : 'మహాభాగా, నాపలుకులు క్రద్ధతో నవధరింపుము. ఒజ్జలయింట నిన్నుంగన్న యప్పటినుండి మదిరావతి పడునట్టియవస్థ వాక్రవ్వ నలవి గాదు. ఆలేమ తన మనస్సు నీమీఁద రెగులుకొని యున్నదని నాతోఁ

బల్కినది. కావున నోసాబగుండా ఆ కుమారిశివితము నీ కిష్టమేని తస్యనోరథ మెవ్వధంబున ఫలించునో ఆవిధ మాచరింపుము.' ఈ వాగమృతంబున నానందమగ్నుండవై 'ఈపని మీచేతిలోనిద, నేను మీ స్వాధీనుండన' అని యుత్తర మొసంగితిని. ఆమాటకు దాసి సంతోషించి వచ్చినయట్లే పోయినది. నేనును ఆసందర్భంబుచే నానందమి నెవల డీటి యుంటిని.

ఆ మఱువాడు ఉజ్జయినినుండి గొప్పవాఁ డొకఁడైతియ కుమారుఁడు వచ్చి మదిరావతిని తన కిమ్మని తజ్జనకు నడిగెను. తండ్రియు నతని కీయ నంగీకరించెను. అంతట లగ్నము నిశ్చిత మాయెను. మహాత్మన పూర్వకంబుగా పెండ్లిదినము వచ్చినది. తూర్వములమోతతో పెండ్లికూమారుని రాక కోలాహలపడు చుండెను. అంత నేను ఆస లుడిగి బ్రదుకు టిడుమను భరింపఁజాలక విరహముకన్న మరణము మేలనియెంచి ఊరివెలి కరిగి అట నొక మట్టిప్రాసెక్కి యంగొక యురిగట్టి మెడకుఁ దవలించుకొని చెట్టు నుండి నన్నును ప్రియాప్రాప్తిమనోరాజ్యంబును ఒక్కట దిగఁగ్రోచితిని. ఊణము సేపటికి వైతన్యమును మరలం బొంది కను దెఱచి చూచి నంతట నా యరి త్రెస్సి నే నొక ప్రాయపువానియొడి నుంటిని. అతఁడే నా ప్రాణమును గాచె నని తలంచి, యాతనితో 'మహాను భావా, నీ వేమో కరుణ చూపితివి గాని, విరహాతురునికి నాకు మృత్యువు ఇవ్వముగాని ప్రాణము గాదు' అని వచించి, యా యాప ద్భాంధవుని ప్రశ్ని కుత్తరముగా మదీయమున మదిరావతీ వృత్తాంతమును నివేదించితిని. అంత నానందమఁడు 'ఏల ప్రాజ్ఞుడవయ్య నిటు మోహంబునం బడెదవు. సకలంబును దేనికొఱకో ఆయాత్మను త్యజించుటవలన నేమిఫలము? ఇందులకు నిదర్శనముగా నావృత్తాంతముం జెప్పెద వినుము' అని యిట్లు వక్కాణించెను.

హిమవంతముచేత నిషధమని దేశ మొందు గలదు. అందు శ్రుతిశీలసంపన్నుండయిన యొక బ్రాహ్మణునికి నేను తనయుండను. నేను దేశాంతరములు గన వేడుకయై యిలువెడలి దేశములు తిరుగుచు ఒజ్జలం గనుచు క్రమంబున శంఖపురమునకుం జనుదెంచితిని. ఆ నగరంబుకడ శంఖపాలుఁ డనునాగరాజుది పావనము శంఖహృదమను మహానగోవరము స్వచ్ఛోదకము కలదు. అప్పురంబున గురుకుల వాసముసేయుచుండి నేనొక్కప్పుడు స్నానయాత్రోత్సవంబున శంఖ హృదమునకుం బోయితిని. సురాసురులచేత మహాసముద్రమువోలె ఆ తటాకము దరులనెల్ల నానాదిగంతాగతులైన జనులచే నిండి అంతటను కలగుండుపొందుచుండెను. మధువునకు దక్షిణంబున చెట్లగుబురులో నొక వరకన్యక గురువెందతీవ పందిరిదువారంబునం బూలు గోయుచుండెను. ఆ లేడికంటి నాకంటంబడినమాత్రాన ముల్లోకములను మోహంబునంబుచ్చు మారుని కైబల్లెమువోలె నాయెద నడుగంటఁ జొచ్చినది. తానును నన్నుంగాంచిన మాత్రాన వలతేనికి దాసియై నన్ను అపాంగ ప్రితాంతతారకాంతంపు విలోకితంబునం బరికించుచుండెను. ఇట్లొకనిముసంబ మేమిగుప్తరము ఒంకొరువులుం గాంచుచున్నంతలో మదపురేనుం గొండు లేగి గొలుసు తెంపుకొని మావటీనిం బడఁద్రోవ చెవిమీఁది యంకుసమున నేలరాల్చి పరువున వచ్చుచుండెను. దానిం గని పరిజనులెల్లం బలాయితలు కాఁగా నేను వెఱగురిన యా ప్రేయసిని అక్కన నెత్తుకొని జనుల నడిమికి తెచ్చితిని. అక్కన్నియ దిగులుతీటి తత్పరిజనము వచ్చి కూడునంతలో జనుల కోలాహలంబునకుం గనలి యా మత్తవారణ మచ్చటికే దుముకుచు వచ్చెను. ఆ భయమునకు జనులెల్లం బరువులువాఱి పరిజనులు ఆవరకన్య నవ్వలి కెచటికో కొనిపోయిరి. నేను వేటొక చక్కటి కేగితిని.

ఏనుఁగుభయము లేజినతర్వాత ఆనింగినదుముదాని నెచటనుం గానక, పేరేని కులమేని నెలవేనియు నెఱుంగక, శూన్యహృదయుం డనై విద్యకోలుపోయిన విద్యాధరుండుంజోలె ద్రిమ్మరుచు నుంటిని. క్రమముగా ధైర్య మవలంబించినవాడనై ఆ కన్నీరు యీనగరిం బున నొకవేళ నుండునో యని యిటకు వచ్చితిని. ఇట కంతమున కురిఁజోసికొన్న నిన్నుం గంటిని. ఉరి తొలఁగి నీవు నీదుఃఖము చెప్పి తిని. నేనును నా దుఃఖమును చెప్పితిని. మిత్రుఁడా, యిన్విధమున నేను ఊరుం బేరుం దెలియని యాసుందరాంగికై పురుషశాంతునకు దారియగపడని విషయంబున యత్నము సేయచున్నాఁడను. మదిరా వతి నీ గోచరిమంద యున్నను నీవు తత్ప్రీతికై పురుషశారము మాని దిగులునం గూతడవేల? రుక్మిణీదేవిని గూర్చిన పురావృత్తి మును నీవు వినలేదా? చేపివతి కిచ్చినను మురారి యామెను పొంద లేదా?

ఇట్లాచెలికాఁడు పలుకుచుండఁగా మంగళవాద్యవాదపురస్స రంబుగా మదిరావతి సపరిజనయై నా యెదుటనే వచ్చినది. అంతట మిత్రునితో నిట్లు చెప్పితిని—“వివాహమునకు ముందు ఈ యమ్మ వారిగుడిలో కలకన్యకలు కామదేవునిం బూజించురుగదా, కాన నిటకు వచ్చినప్పుడు మదిరావతి తనకై ప్రాణమువిడిచిన నన్ను చూచునుగాక యని ఈ గుడిముందటనే మఱిచెట్టుకు నే నురిఁజోసి కొంటిని.” అమాట విని ధీరాత్ముం డాచెలికాఁడు ‘అటయిన శ్రీఘ్ర ముగా ఈ గుడిలోనే ప్రవేశించి గర్భగృహములో మాతృదేవతల వెనుక దాఁగియుండము, మన కేమయిన నుపాయము దొరకనో దొరకదో చూతము రమ్మ’ అనెను. నను సరియే యని యా సఖు నితోఁగూడ దేవళంబు సాచ్చితిని. అట్లే దాఁగియుంటిను. అంతట పెండ్లి పాటలతోఁగూడ మదిరావతి మెల్లన ఆ దేవళమునకు వచ్చి

నది. తాను మనస్సులోని వరమును ఒరులకుఁ జెలియకుండునట్లుగా కామదేవుని వేడుకొనందలంచినట్లు కారణముచెప్పి సఖజనమును పరివారిమును బయటన నిలిపి, ఒంటిగా లోని కరిగి కామదేవునర్పించి యిట్లు విన్నవించినది — 'దేవా, నీవు మనస్సునం బుట్టినవాడ వయ్యను నా మనస్సులోని నా ప్రియుని ఎఱుంగ వైతి వేల! ఏల నన్ను వంచిచి కీడు పఱిచితివి? ఈ జన్మమందు నీవు వరదాన సమర్థుడవు కావేని జన్మాంతరిమం దేని, ఓ రితినాయకా, ఆ విప్రకుమారుడే నాకు భర్త యగునట్లు ప్రపాదింపుము.'

ఆ జాలిక మేము కనుచును వినుచును నుండఁగా నట్లు పలికి, చిలుకుఁగొయ్యకు ఉత్తిరీయమును కట్టి కంఠమున కురిఁబోసికొనెను. 'మిత్రుఁడా, పోయి అగపడి ఆమె కంఠమునుండి యాపాశమును తొలఁగింపుము' అని యా చెలికాఁడు బోధింపఁగా నేను వెంటనే ప్రియకండకుం జని 'ప్రాణేశ్వరీ, సాహసము చేయకు, ఇదె చూడుము, ప్రాణము వెల యొసంగి నీవు గడించినవాడను. ఆర్తికాలమందు ఎవని మీఁది సహజ స్నేహమును నీవు తెల్పితివో వాడను, నీదాసుఁడను, నీమోలన యున్నాడను.' అని హర్షంబుచే ఎలుంగు దొఱిలు పలికి, క్షణంబులో ఆ సుండిరాంగి కంఠమునుండి పాశమును తొలఁగించి తిని, అంత నచ్చేలున నన్నుంగని యానందభయంబులపాలయి క్షణము ఉన్నంతలో నామిత్రుఁడు ఎడిగా నిట్లనియె:— 'చెలికాడా, ఈ శేవాయి చీకటిలో నేను ఈమెసేనముదాల్చి యీమెపరిజనులతోఁ గూడ నేగెదను. మన యిరువుర యుత్తిరీయములను కట్టి నిచ్చి. ఈమెను దోడ్కొని నీవు రెండవద్వారము దారిని నీ యిచ్చవచ్చిన దేశాంతరమునకు రాత్రి పొమ్ము, నాకై చింతింపకు, నాకు దైవము మేలుసేయును.' ఇట్లు పలికి, యారఁడు మదిరావతివేషము తాను గ్రహించి రాత్రి చీకటిలో తత్పరిజనులతో వెడలిపోయెను. నేను మది

రావతిందోడ్కొని వెలలేని యొకరత్నముతో ఆ రెండవద్వారమున వెలువడి ఆరాత్రి ఒక యామడదూర మురిగిరిని. 'తెల్లవాణిసపిమ్మట ఆరగించి, దినములవెంట క్రమముగా నడుచుచు ప్రేయసితోఁగూడ అచలపురమును నగరము చేరిరిని. అం దొకబ్రాహ్మణుఁడు నాకు మిత్రమై యిల్లీయఁగా మదిరావతిని పెండ్లి యైరిని.

ఇట్లు కోరిక నెఱవేటి యచట నివసించుచు నేను నామిత్రుని కథ యేమా యెనోయని చింతాకలమానసుండనై యుత్తరాయణంబున నిటకు గంగాన్నానాథము వచ్చినంత నీయకారణబాంధవుండు నాకుం గనులపండువు గావించినాఁడు. నన్నుం గాంచి యాశ్చర్య మగుండయినయీతనిం బెద్దయుంబ్రాద్దు కపుంగిటం బొదివి కూర్చుండి వృత్తాంత మడుగుసంతలో, దేవా, నీవిటకు విడయంచేసికివి. వత్సేశ్వ రాత్యజుఁడా, ఇట్టిచట నాచెంతనున్న యీ బ్రాహ్మణకుమారుని నాకుప్రాణభార్యాప్రదుండైన యాయాపద్మాంధవునిఁగా నెఱుంగుము.

ఇట్లు నిజవృత్తాంతమును ఆ యిరువురు విప్రకుమారులలో నొకఁడు వర్ణించి ముగించినంతట నరవాహనడత్తుఁ డారెండవయాతనిని 'ఓవిప్రకుమారా, మిత్రులకై ప్రాణమును సరకుగొనని మిము బోంట్లు లోకములో అరుదుగదా, నీవు ఆ చిక్కుఁబాటునుండి యెట్లు తప్పించుకొంటివో చెప్పుము, నేను సంతసిల్లెదను.' అని అయడిగెను. అంత నాతడు తనవృత్తాంతము నిట్లు చెప్పందొడంగెను.

మదిరావతివేసంబు దార్చినవాని వృత్తాంతము

నేను మదిరావతివేషంబున దేవళమునుండి వెలువడఁగానే పరిజనులు నన్ను మదిరావతిగానే తలంచి, పల్లకిలోఁ గూర్చుండఁ బెట్టి సోమదత్తునిలోఁగిటికిం గొనిపోయిరి. అందు పెండ్లికొమరిత యనుభ్రమచే నన్ను పానమత్తలు ఊడిగంపుం జేడియులు మేల్చు

సుంగు వైచి ఒకయింట ప్రవేశపెట్టిరి, నేను కూర్చున్నంత పెండ్లి పండువు నుబ్బలాటంబుల తబ్బిబ్బుచేతల బిడ్డోకవతలు నన్ను చుట్టవేసికొనిరి.

అంతలో వాకిటిచేంగట అందియలసాడడియ మొలనూలిరవ రియు విననాయెను. చెలికత్తియలతోఁగూడ నొక కన్నియయు నాగదిలోని కరుదెంచెను. ఎవ్వతెయో యని పరికించితిని. నాఁడు శంఖప్రాదముకడ జలకమాడవచ్చి నాకు కనువిందై ఏనుఁగునుండి నేఁగాచిన యా నాయెదదొంగయే నాపజ్జం గూర్చున్న యా కన్నియ. ఇదేమి? కాకతాళియమా, కలయా, నిక్కమా, యని పట్టరాని సంత సంబున నొడలెఱుంగక నేను దలపోయుచుంటిని. అంత నొక్క సిముసు బున మదిరావతిచెలు లాకన్నియను 'ఆర్యదూహితా, ఏల యిక్కరిణి బెంగ పెట్టుకొని యున్నావు?' అని హెచ్చరించిరి. తన మనోగతిమును దాచి యాకన్నియ యిట్లనియె:—'ఏమి, మీ నెఱుంగరా మదిరావతి నాకెట్టి నెచ్చెలియో! ఈమె ఇప్పుడు పెండి లియై మగనింటి కేగును. ఈమె నడఁబాసి నేనుండఁజాల నని నెవు లొందియున్నాను. కాన మీరు వెంటనే బదుటికిం బొందు, నేను ఇంచుక సేపు మదిరావతితో విస్రంభంబున మాటలాడుచు సుఖముం డెదను.' అంతట వారందఱు మమ్మిరువురు నేకాంతంబున విడిచి యరిగిరి. అంత నాచెలువ తలుపు బిగించి గడియ వైచి వచ్చి చెలి కత్తి ననుభ్రమచే నాచెంతం గూర్చుండి యిట్లనియె.

సఖ, మదిరావతీ, నీదుఃఖముకన్న గొప్ప దుఃఖము డిండదు. ఏలన నీ ప్రాణప్రియుఁడు వేఱొకఁడై యుండ తండ్రి నిన్ను మఱివేఱొ కని కిచ్చుచున్నాఁడు. అయినను పరిచయవశంబున మరల నెఱుక వడడి యా నీప్రియతమునితో నీకు దర్శన మేని ఒక వేళ ఘటిల్లఁగలదు. నాకన్ననో ప్రత్యాశ లేని దుఃఖము సంభవించియున్నది, చెప్పెద

వినుము : నీకునే నెట్లో నాకు నీవును అట్లే నమ్మకపుఁ దావలమవుగదా. రానున్న నీ యెడఁబాపు దుఃఖమును మఱచుటకై నేను శంఖప్రదమునకు స్నానఁజూత్ర పోయియుంటిని. అచటి యుద్యానవనంబున, పగలు నింగిని దొఱంగివచ్చిన చంద్రుఁడో సౌందర్యసామజంపు బంగారపుఁ గట్టుకంబమో నా నొప్పుమీఱు లేఁ బ్రాయపు బ్రాహ్మణకుమారుఁ డొక్కఁడు సూసూఁగుఱుసంపుఁ దేఱికొదమలతో విరాజిల్లుచున్న మోముఁదామరివాఁడు నాకన్నలకు విందొసఁచెను. 'అడవులయందు తపంబులచే నిడుమలు గుడిచిన మునికన్నియలు ఈ కొమరుగానిని గానరేని వారితపంబునకు ఫలమేమి?' అని యాతనిం గని నేను దలపోసిన మాత్రాన కాముఁడు నాయెడ సలుఁగులం జేసిన తూంట్లదారిని నానానయు వెఱపును జాఱివోయినవి. అంత నన్నుం గాంచుచున్నయాతనిం గ్రేఁగంట నేఁ గాంచుచున్నంతలో కంబము నుండి విడఁబడి మదపుటేనుం గొకటి విచ్చువిడి నచ్చటికిం బఱతెంచెను. దానిం గని నాపరిజనమెల్ల భయపలాయితంబు కాఁగా వెఱచఱచి తత్తఱిల్లుచున్న న న్నక్కమాఱుఁడు పరువున వచ్చి యెడ నెత్తుకొని దవ్వునకు జనులనడిమికి గొనిపోయెను. ఆతనిమేని స్వర్ణామృతంబుచేత నే నానందనిమిలితలోచననై, చెలీ, ఏనుం గేమో, భయ మేమో, నే నెవతెనో, ఎట నుంటినో, ఎఱుంగుంటిని. అంతల పరిజనము నన్నుం గలసికొనఁగా నామదవారణాబు మూర్తీభవించిన విరహంబువోలె నాచక్కటికే యరుదెంచెను. దానిభయంబున నా పరిజనులు నన్నెత్తికొని బసఁకఁదోయిరి. అయ్యలబలంబున నాప్రియుఁ డాభూదేవకుమారుఁ డెటులరిగెనో నేఁ గాననైతిని. అది మొదలుగా జేరేనియుం దెలియక యూప్రాణదాతను చేతి కబ్బి తప్పిపోయిన లిబ్బితైవడి స్మరించుచు, కలలోనే యతనిం గాంచు కోరికమై ఎల్ల వనటల బాపు నిరుర నాసించుచు, జక్కవయ్యాలువుటాండ్రతో

సరిగా రాత్రుల నేడ్పుచుందును. ఇట్లు ఉపాయముల కందని యీ దుఃఖములో నీదర్శనమొక్కటి, ప్రియసఖీ, నాకు వినోదసాధనముగా నుండునది : అదియు నింక దవ్వగునుగదా. మదిరావతీ. యిత్రేఱఁగఁన నాకు మరణ మొక్కడే కరణ మైనది, కాన ఈ యించుకతడ వేనియు నీ నెమ్మొముం గాంచుసుఖము ననుభవించెదను.

ఆ లలాంగి యబ్బఁగిని నావీనుల నమృతంపుసోనలు గురిసి, నా మోమునుండి జలుఁగుముసుంగు నెఁగిదివిచి, నన్ను గని యావ వాలుపట్టి, యొక్కట హర్షాశ్చర్య భయంబుల పాలాయెను. 'ఏల యోముద్దరాలా, ఇట్లు నివ్వెఱుడెదవు? ఆతఁడ నేగదా నేను, తలంపునకందని యర్థింబులసయితము అనుకూలమైవము ఘటియించును జమా. నీకై నే నెరిటిదుస్సహవేదనం బొందితిను' విధిసేయు నీప్రపంచ విలాసంబెట్టిదియో, పిమ్మట నీకు విస్తరంబుగా వివరించెద. మాటల కిప్పుడు అదిను గాదు. ప్రేయసీ యిప్పుడు మనము వెలువడు నుపాయమును మాత్రము ఆలోచింపుము.' అని నేను వక్కాణించితిని. అంత నాకోమలి సమయోచితంబుగ నిట్లనియె. 'ఎవ్వరికిం దెలియనీక ఈ వెనుకదారిని వెలువడుదము. దీనిబయట నాతింగ్రి సుత్ర్రియుని యింటి యుద్దానము. దానివారిని వెలువడి యెరుకేనియు దోదము.'

అట్లు లాకాంత పలికినయంత తక్షియాధరణ్యంబుల కానరానిక మూటగట్టుకొని తద్దర్శితపథంబున నట నుండి వెలువడితిని. రాత్రియే తత్సహింబుగా నడిచిన వడివడిం గడుకప్పు నగచి వేగునప్పటికి ఒక కాఱడవిం జేరితిని. ఆనిర్జనారణ్యంబున మే మరుగుచుండి మిట్ట మధ్యాహ్న మైనది. ఆ సమయంబున నెట్టకేనియు నొక చెట్టునీడ దొరకఁగా, నడకచే నలసి నీరువట్టియున్న ప్రాణేశ్వరిని నేను మెల మెల్ల నానీడం జేర్చి యుత్తరీయంపువీవనతెమ్మెరల నేదదేర్పుచుండ, నాకస్మికంబుగ నచటికి దున్న యొకటి గాయపడి చాపరుపు వాలుచు

వచ్చెను. దానిని వెనువెంటన ఆకృతిచేసే మహాసత్త్వః దని యెఱుంగనైన యొకపురుషుడు చేత విలుపుని గుఱ్ఱముపై రేటుము కొని వచ్చెను. ఆ వీరుడు ఆ కాటుకున్నను ఒక బల్లెంపుఁబోటునం గూల్చి మమ్ముఁ గని మాచెంత కేతెంచి 'ఎవరయీ సాధూ, మీరు? ఈమె నీ కేమి గావలయు? ఈదారి నెట కేగుచున్నారు?' అని యడిగెను. అంత నేను జందెమెత్తిచూపి 'అయ్యా! నేను బ్రాహ్మణుడను, ఈచిన్నది నాపెండ్లాము. మేము కార్యవశంబున నొక బిడారుతోఁగూడ దేశాంతరమున కేగుచు, ఆ బిడారును దొంగలు కొట్టఁగా చెడరి దారి తప్పి యిటుకు వచ్చితిమి, నిన్నుఁ గంటిమి, మా కష్టములు వీఁటిసవి' అని కల్లనిక్కువముం బలికిరిని. నామాట విని బ్రాహ్మణుడ నని నాపై జాలిగొని యారందు 'అయ్యా! నేను అడవిదొంగను, వేంటి కై యిటు వచ్చితిని. మీరు దారి నడచి బడలిన వారు నాకు అతిథులు లభించిరి. ఈ సమీపంబున నే నా నెలపు. అచటికి వచ్చి మీరు విశ్రమింపుఁడు.' అని చెప్పి నా ప్రియను ఆలసి యున్నదానిని తన గుఱ్ఱముపై నెక్కఁ జేసి తాను పాడచాఁదియై నుమ్ము తన యింటికిం గొనిపోయి అచ్చట చుట్టమువోలె మజ్జన భోజనాదికముల నుపచరించెను. చెడు దేశములయందును ఒక్కొక్క చోట నెవరేని దొడ్డవాఁడు ఉదయింతురు. అసంతర మారఁ డిచ్చిన తోడుతో నాయడవిని దాటి యొక యగ్రహారము చేరి అట నక్కాంతను నే బరిణయమైతిని. అప్పటినుండియు భార్యతోఁగూడ దేశములు తిరుగుచు ఒక బిడారుంగలసి యిపుడు గంగాన్నానమునకై యిటు కేగుచెంచితిని. ఇటునే యీ నాస్వయంవరి మిత్రునిం గంటిని—

ఈ రెంటును కథ ఇంచుమించుగా నొకటే, పేరులు వేఱు. మాలతిలో మాధవ రచిత వకుళమాలం గొనివచ్చిన లవంగిక పలికిన చతురోక్తి మదిరావతి కథలో నాయికారచిత పుష్పదామముతో

నాయకుని అలంకరించిన చాదికూతు పాక్యమే అనవచ్చును. ఇందలి మదయంతికా మకరంద నందనులకు బదులు స్త్రీ పురుషులు అందునం గలరు. ఇందలిపులికి అందు ఏనుగు. ఈరీతిగా ఆ కథయే యీ కథగా నున్నది.

(1) ఆ కథలో నాయకుడు బ్రాహ్మణకుమారుడు, నాయిక శ్రీత్రియకన్య. ఆమెయన్న నాయకునికి సతీర్థ్యుడు. మాలతిలో నాయికానాయకులజనకులు సతీర్థ్యులు. ఇందును అందునం గూడ సతీర్థ్యులకు గురువునొద్దనే సమావేశము. ఆ కథయే దీనికి మాల మగుటంబట్టి ఇందును నాయిక (మాలతి) శ్రీత్రియకన్యయే. అందు వలన ఆమెతోడి భూరివసువును శ్రీత్రియుడే. కావున ఆ కాలమున బ్రాహ్మణులే అనూత్యులుగా నుండి రనుట పొల్లు.

(2) మాధవుడు బ్రాహ్మణుం డని యఘోరఘంటుని యా క్రోశవాక్కువలనం జెలిసినది. కావున ఆతనితోడి దేవరాతుడు బ్రాహ్మణుడే. భూరివసువు శ్రీత్రియుడని నిరూపించితిమిగాదా. కామందకి పౌర్ణపరివ్రాజక. ఆమె బాపన దనం బ్రమాణము లేదు. కావున ఈ మువ్వరును బ్రాహ్మణులే యనువ్రాత నిలువదు.

(3) కామందకి భూరివసుదేవరాతులకు ఉపాధ్యాయ గాని సహాధ్యాయగాదు. ఈ మంత్రుల సహాధ్యాయ కామందకీశిష్య సౌదామని. వీరి కిరువురికు అపర్యసంబంధవిధిప్రతిజ్ఞ సౌదామనీసమక్షమున జరిగినది. సౌదామనిని కామందకి తన పూర్వశిష్య యని వ్యవహరించినది. గురువుకడ వియ్యంపుఁబ్రతిన సేయుటకు సంకోచ ముండును. సతీర్థ్యకడం జేయుటకు ఉండదు, పైగా ఉత్సాహమే కల్గును. ఆ సతీర్థ్య గురువునకు ఈ ప్రతినవృత్తాంతము నంటించి యుండఁ దగును. ఇదిగాక, గ్రంథములో ఈ పరివ్రాజకను ప్రస్తావించునప్పుడు జరచుబ్బ మొకటి వినఁబడుచున్నది. “సౌగతజరత్పరివ్రాజకాయాస్తు”

ఇత్యాది మాలాతీప్రస్తావన. ఆ ప్రకారము మంత్రులకు “జరస్మస్త్రీ” త్యాది వ్యవహారము మాలతిలో లేదు. “అనేన మద్భియాభియోగేన స్మారయసి మమ పూర్వశిష్యాం సాదామసీమ్” అనియు, “అస్మత్సేదామసీసమత్తం...ప్రవృత్తైయం ప్రతిజ్ఞా” అనియు, కామందకీవాక్యములు, ఈ విస్తరముచే కామందకీ ఆ మంత్రులకు గురువే గాని సహాధ్యాయ గాదని స్పష్టము.

(4) మాలతీయావనోదయముంబట్టి భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణయువతీ వివాహము లుండె నని యిదానీంతనులు ఒకాకొకరు వ్రాసినారు. కాని, మాలతీమాలభూతి మదిరావతీ కథానుసారమున మాలతి క్షత్త్రియకన్యాయని తెలియుచున్నందున, ఆ భవను వదలుకొనుట మంచిది.

(5) ఆ కథలో నాయకను మదిరావతీని క్షత్త్రియను పెండ్లియాడిన నాయకుడు బ్రాహ్మణమారుడే యైనను, ప్రకటముగా వరించినవాడు ప్రతినాయకుడు క్షత్త్రియుడు. తదనుసారమున ఇందును మాలతిని రాజముఖముగా వరించినవాడు ప్రతినాయకుడు నందనుడును క్షత్త్రియుడే అనదగును. కావున, మాధవమిత్రమయిన మకరిందుడు పెండ్లియాడిన మదయంతిక నందనుని చల్లెలుయువతి క్షత్త్రియయే. మాలతిలోని యావేశ్యపరిజనము కూడ క్షత్త్రియవిభవమునే సూచించుచున్నది. మఱియు మాలతీమాధవ కథను జూచి తదనుసారమున సోమదేవుడే కథాసరిత్సాగరములో ఆ మదిరావతీకథను రచించుకొనె నని యాలసిప్రతిజ్ఞ నెఱుంగని ప్రజ్ఞావాదమేని, ఆ పక్షమందును ఆకవి మాలతిని క్షత్త్రియకన్యగానే గ్రహించె నని యేర్పడి యీ ప్రజ్ఞావాదమును వమ్మీ చేయును. కావున భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణ యువతీవివాహము లుండెనన్న కల్పన ఈ విస్తరముచే పరాహితము.

(6) మాలతిలో భృగ్వగ్నిపతనములు (సాధుసంకల్పితములు గానే) చెప్పబడియున్నవి. దానింబట్టి కొందఱు దానింతనులు భవభూతికాలమున నవి ధర్మములుగానే యుండెనని భ్రమపడిరి. కలినిషిద్ధములైన భృగ్వగ్నిపతనాదులలో సన్న్యాసమును శ్రీ శంకరాచార్యులవారు ఉద్ధరించి రనియును, వారు కుమారిలభట్టును దర్శించి రనియు, ఆదర్శనమైన వెంటనే కుమారిలభట్టు తన్ను అగ్ని సాత్కరించి కొనెననియు, ప్రసిద్ధిగలదు గావున, వారు కుమారిలభట్టు శిష్యుడైన భవభూతికి సమకాలికలో నన్నిహితానంతర కాలికులో కావలయును. కావున, కడమ కలి నిషిద్ధములలో చేసిన వైన భృగ్వగ్ని పతనములు లే ననియే యెన్నవలయును. ఇందువలన ఏకాలమున నవి ధర్మములుగా నుండెనో ఆ యాదికాలమునే, చాతుర్వర్ణ్యమందు అనులోమవివాహము లుండిన కాలమునే, మాలతీమాధవ కథా కాలముగా భవభూతి గ్రహించెనని తలంప నగును. ఇంతియగాని కవి ప్రాయు వాస్తవావాస్తవ వాచారములను కవికాలమునకే ఆగోపించుట యసమ. జన మని వివేకులకు చెప్పనక్కఱలేదు.

(7) రామాయణమే సంస్కృతములో నాదికావ్య మను భవభూతి సమ్మతమే ననకు ఆ సమ్మతమును గలిగించిన దని తలంచిన వారును ఇదానింతనులలో కలిగినారు. భవభూతికి పూర్వ లయిన కాళిదాసాదులసమ్మతము మనకు మార్గదర్శకముగాదా! అందఱును ఆ యాదిత్వమును రామాయణమువలననే గ్రహించినవారు గారా? రిఘునాశములో. —

“తా మభ్యగచ్ఛ ద్రుదితానుసారీ. కవిః కుశేహారదాయ యాతః
నిషాదవిప్లాత్తిజదర్శనోత్థః. ద్లోకత్వ మావద్యత యర్య కోకః.” 14 (70)

“సాగ్ధం చ వేద మధ్యాప్య కింబ్రహ్మోన్మత్తైకవా
స్వకృతిం గాపమామాస కవిః ప్రథమపద్ధతిమ్.” 15 (88)

“అథ ప్రాచీకసోపజ్ఞం రామాయణ మిశ వ్రతః

మైత్రీయో కుకంవా జగతు ద్గురువోడితా.”

(8)

(8) ఒకానొకరు మహామాంసవిక్రయము బ్రాహ్మణోచితమైన యాత్మహత్యా సాధన మనియు, దానిని భవభూతికి ముందు ఎవ్వరును కల్పించియుండ లేదనియు వ్రాసియున్నారు. అది బ్రాహ్మణునికి కార్యసిద్ధికి తుద్రసాధనము గాని ఆత్మహత్యకు ఉత్తమసాధనము గాదు. మూలతీమాధవటీకలో శ్రీపురారి ఇట్లు వినరించినాడు:-
“ఇదానీం జాత్యనుచితేనాపి క్షిప్రఫలప్రదేన బాహ్యగమప్రసిద్ధేన నాహసిక జనకృత్యేన మహామాంసవిక్రయే గాపి ప్రయోజనం సాధనీయ మితి విచిన్త్య నిర్ధారయతి.”

విద్యాసిద్ధికై యీ మహామాంసవిక్రయకల్పమునే శ్రీమ దాచార్య హేమచంద్రశిష్య రామచంద్ర కవి విరచిత సత్యహరిశ్చంద్ర నాటకములో నొక విద్యాధరి ప్రయోగించినది. అందు మహామాంస హోమమే తద్విక్రయము.

(9) భవభూతికి ముం దెవ్వరును దీనిని కల్పించి యుండ లేదన్నమాటయు వట్టిపొట్టే. —భవభూతి దీనిని కల్పించినవాడు గాదు. అతడు తన నాటకపురుషులలో నొకడు దీనిని బ్రయోగించినట్లు సంవిధాన ములైనవాడు. మఱియు, —కార్యసిద్ధికై దానిం బ్రయోగించుట భవభూతికి పూర్వమే అనాదిసిద్ధము. క్రీస్తుశకమునకుముందు నాలవశ త్యాద్వియం దుండిన నందునిమృతి యైనవరరుచిచే కాణభూతికిని, కాణభూతిచే గుణాధ్యపండితునికిని, వాక్రవ్వంబడి, గుణాధ్యపండితునిచే పై శాచిభాషయందు ప్రణీతమును సోమదత్తునిచే సంస్కృతీకరింపఁబడిన కథాసరిత్సాగరములోని యీ మహామాంస విక్రయ ప్రస్తావముం గనుడు. అచట లం. ౧౮. త. ౨. లో మదనమంజరి కథను 1986 పు. మొ., దాకి నేయుని కథను 1989 పు. మొ., చదు

వుడు. ఇందు తొలిదాన కాపాలికుఁ డొకఁడు మదనమంజరి యను యతొంగనను కృత్యాప్రభావంబున శృశానమున ఆకర్షించి ధ్వంసము చేయ నుండఁగా, ఆమె శ్రీ విక్రమార్కుని బేర్కొని యాక్రందింపఁగా, ఆయన ఖడ్గపాణి దేవీప్రమానవిగ్రహుఁడు ప్రత్యక్షమై, అన్ని శిఖి బేతాకునిచే నాకాపాలికుని సంహరింపించి తినిపించి వైచెను.

ఈ కథలో మదనమంజరి విక్రమాదిత్యుని బేర్కొనఁగా ఆయనవచ్చి కాచెను, మాలతిలో మాలతి మాధవుని బేర్కొనఁగా ఆయనవచ్చి కాచెను, అని కొంత సామ్యము.

రెండవ కథలో దాకినేయుఁ డనుజాడరి ఒకపాడునూత విక్రమీదిత్యుని గూఢచీ బంధీకృతులై పశ్చిమున్న శృశాన బ్రహ్మచారినులగు తన ప్రాణముగా గాచుకొనుటకై యాశోర మిడవలసిన వాడై అనులగు ఉపానూతరము గానక శృశానమున మహామాంసము విక్రయించి కార్యమును సాధించుకొనెను.

“స హపా దుర్గతోఽపశ్యత్ తదర్థప్రాప్తి మన్యథా
సదామితం మహామాంసం శృశానం ప్రావిశ విక్రీ,
తత్కాలం తిష్ఠత తత్త్ర స దృష్టః కితవో మయా.
గృహ్లాతు కశ్చ ద్విశ్రీతే మహామాంస మితి బ్రువన్.
అహం గృహ్లామి కిం మూర్ఖం మార్గసీ త్యుచితే మయా.
రూపప్రథావో స్వా దేహి మహ్య మి త్యబ్రవీ ఛ సః.
తత్తద్రూపప్రథావాద్యాం తా నాకృష్య దదామ్యహమ్,
కితవాః బ్రహ్మరక్షోద్యాం భక్ష్యం సభ్యయుతా నరీః.
తద్యుక్త్యా ధైర్యకుషేన తస్మై ద్యూతకృతే మయా,
దత్తా రూపప్రథావో స్వా వాదాష్య దినసప్తకమ్.”

* మఱియు, “ఉగ్గిష తా విర్వృత్కపితేన ఆస్య తేజసా
మహామాంస విక్రయ క్రీలేన మరశ్శిలా పశ్చినేవ శిష్యలోకం

* శ్రీ కాశ్మీరగుప్తతిలో వామ కర్వాక వ్రాపింపన్న ‘మృత్సన్త శోబ్దు.’

లిమ్మస్త" అను నీహర్షచరితలోని వాక్యము వలన మహామాంస విక్రయ ప్రయోగము అనాదిసిద్ధమనియు దానిని తన కథలో కార్య సిద్ధికి నిబంధించి, డనియు నెఱుంగవగును. అట్లుగాక అతడు తానే కల్పించినచో కథలో కార్యసిద్ధి యెట్లు కలుగును! రంజన యెట్లు గలుగును! వెండియు హర్షచరితము—“అపరత్ర ప్రకాశ నరపతి కుమారక క్రియమాణ మహామాంస విక్రయప్రక్రమమ్ .. స్కన్ధావారం సమాససాద-” “మహాకాల మహేచ మహామాంస విక్రయ వాదవాతలం బేతాళ న్తాళ బిళ్ళోబహున బఘన్యజం ప్రద్యో తిన్య పాణిం కుమారం కుమార సేనమ్.”—

“మాలిని విప్రలంభశృంగార వర్ణనార్థము కవి కపాల కుండలాకృత మాలిని హరిణమును కల్పించినాడు. కాని, ఆ కల్పన పూర్వకథతో చక్కగా అనుకలేదు.” అని విజ్ఞ లోకా నొకరు వచించినారు. వారి మతమును కా దనఁజాలను; అయినను, ఇట వలసినయదుకును కవి పెట్టియే యున్నాఁ డని నాతలంపు. అందు లకే, బలివేము నిమిత్తమై యఘోరఘంటుఁడు తనశిష్యుడు కపాలకుండలచేత మాలిని అంతఃపురమునుండి తెప్పించుకొన్నట్లు కవి రచించినాడు. పిమ్మట కపాలకుండల తనగుగుని మాధవుఁడు చంపె నన్నపగ తీర్చుకొనుటకై ఆతనిప్రియ యైనమాలిని హరించుట అదికియే యున్నది. మాలిని మరల తెచ్చుటకై సౌదామనిని కవి ప్రథమాంకమందే ప్రస్తావించినాడు. అఘోరఘంటుఁడు. కపాల కుండల, సౌదామని, వీ రందఱును శ్రీకైలమువా రగుటయు, ఈ యదుకులే దృఢపఱుచుచున్నది.

మాలిని యల్లికంగూర్చి భవభూతిస్వాభిప్రాయము.

“భూమ్న రసానాం గహనాః ప్రయోగాః। సౌహృద్భృహద్యాని విచేష్టితాని.
దౌర్ధత్య మాయోజితకామసూత్రం। చిత్ర కథా, వాచి విదగ్ధకా చ.”

మాలింగూర్చి కాళి (Kale) పండితులు వ్రాసిన యభిప్రాయము నిపుణముగాను ఇమిడికగాను ఉన్నది. అది యేమన. —“ ఈ రూపకములో పెక్కుగుణములు కనబడుచున్నను ఇది ఒకవిధమైన (Clumsiness) మొద్దుతనము (లేక మోటుతనము, లేక, మడ్డితనము) చేత చెడినది. ఇట నృత్తము నేరిమిలోనే సంవిహితమైనను గ్రంథము యొక్క అభిదైర్ఘ్యముచేత దానిరంజన కొంత నొందియున్నది. ఈ లోపములంబట్టి చూడఁగా ఇది రూపకరచనయం దాతనిప్రథమప్రయత్నమును, ప్రథమప్రయత్నములకు ఆనుష్ఠానికము లగుగుణదోష మిశ్రము కలదిగాను ఉన్నది. ”

వీర చరితముంగూర్చి యందుక

ఇది పట్టాభిషేకాంతము పూర్వరామచరితము. ఇందు కవి రామాయణకథలో కొన్నిభాగములను కొంచెకొంచెము మార్చినాడు. ఆదిలోనే విశ్వవిత్తాశ్రమమందే విశ్వమిత్రరామలక్ష్మణులతో సీతోర్ధ్వశానుగతి కుశధ్వజసమ్మేళనంబును, అటనే కుశధ్వజస్మృతాగతమును శివధనుస్సును శ్రీరాముఁడు భంజించుటయు, రామలక్ష్మణులకు కుశధ్వజుఁడు సీతోర్ధ్వశలను వాదానము సేయుటయు. — ఇది యొకమార్పు. ఇంకొకటి మంథరావేషమున శూర్పణఖ పచ్చరామ ప్రవాసమును కైకేయీ ప్రార్థితముగా దిశరిధునికిఁ దెలిపినాధించుట. కైకేయి మహారాజభార్య, ఆమెయందు నిండనీయ నృత్తము చెప్పుట సరి గాదని కవి యిట్లు మార్చినాడు. రామునికి బిరునితో పోరుచున్న వాలిని చెట్టుచాటునుండి కూలనేసినాఁడను నింద లేకుండునట్లుగా కవి వాలిరాములకు ద్వంద్వయుద్ధముం గల్పించినాడు. ఇది యొకమార్పు, అని దిక్కు. ఇప్పుడు ఉపలబ్ధ మైనమహావీరచరితపుస్తకములలో పంచమాంకములో 4-వ శ్లోకము మొదలుగాఁ గలగ్రంథము భవభూతికృతము కాదు. సుబ్రహ్మణ్యకవి

కృతము. భవభూతికృతము నష్టము. ఇందువలన ఈ గ్రంథమును కూడ లోకులు అంతగా మెచ్చలే దని తలంపఁదగియున్నది. ఆకారణమున ఇందులో లేని విచిత్రము ఈకవి ఉత్తరరామచరితలో చూపినాఁడనియు, తలంపఁ దగియున్నది. ఈరూపకక్రియముగూర్చి భండారకారపండితుల యాశయమును కనుఁడు :—

Dr. Bhandarkar's Preface to *Malatimadhava*.—"The *Viracharitra* seems to have been Bhavabhuti's first attempt, for it does not exhibit that power and felicity of expression and insight into the human heart that the other two display and is often heavy and uncouth. *Malatimadhava* must have been his second work and the *Uttararama Charitra* the last."—

"The genius of Bhavabhuti was however, more of a lyric than of a dramatic nature. Notwithstanding the originality of conception involved in the plot of *Malatimadhava*, the poet does not show such a skill in the arrangement of his incidents and in the denouncement as is displayed by the author of the *Mrichchhakatika* or even of the *Mudra-rakshasa*. The incidents subsequent to the scene in the cemetery look like clumsy appendages and not like parts of a whole. *Kapalakundala* is represented to have taken away *Malati*, simply to give an opportunity to the poet to display his power of depicting the feelings of a man in *Viraha*, and the incident appears by no means to harmonize with or to arise naturally out of the previous story. Neither is the poet very skilful in the portraiture of varied character. In this also he is surpassed by *Sudraka*. Bhavabhuti had not the power of putting himself mentally into various situations, of forgetting one and becoming quite a new man in another. But as the poet of nature and of human passion and feeling generally, he occupies a very high rank among Sanskrit authors. Kalidasa, as Prof. Wilson remarks, has more fancy. He is a greater artist than Bhavabhuti. The former suggests or indicates the sentiment which the latter expresses in forcible language ... The excellences and shortcomings of Bhavabhuti's genius are fully seen in the *Uttararama Charitra*. The incidents of that play are but few. There is very little movement. But the description of the forest scenery of *Janasthana* in the second act, and the portraiture of the grief of *Sita* and *Rama* in the third are unrivalled. *Uttararamacharitra*

is more adapted for the hall, than for the stage, it is more a *Sravya* than a *Drishya Kavya*, while the beauties of *Sakuntala* are more perceptible when acted than when read. The merits of the poet are also observable in *Malati-Madhava*, but not in such a developed form as in the other play, while to his usual faults, must be added the use of long prose speeches containing bewildering compounds. Such a thing can never succeed on the stage. Perhaps in this as in several other respects, Bhavabhuti was carried away by the conventionalism which had begun to prevail and the rules laid down by the critics: and the free play of his genius was obstructed. Long compounds constitute the poetic excellence called *Ojas* and this *Ojas* is according to Dandin the very soul of prose "

ఉత్తరరామచరితంగూర్చి మెట్టోనలుగారు యభిప్రాయముం గనుచు :—

The *Uttararāma Charitra*, or "The Later Fortunes of Rama," is a romantic piece containing many fine passages. Owing to lack of action, however, it is rather a dramatic poem than a play. The description of the tender love of Rama and Sita, purified by sorrow, exhibits more genuine pathos than appears perhaps in any other Indian drama.

డి. రా. చ. కథ

శ్రీరామలవానికి పట్టాభిషేక మయినది. ఋశ్యశృంగుఁడు పోడింగిన ద్వాదశ వాషిక సత్సత్తమునకు కొసల్యాదిరాజమాణిలు నసి స్థారంధత్యధిష్ఠితలై చదిరి. అనంతరము సుగ్రీవ విభీషణాదిమిత్రులు పడుకోలువడసిరి. అటుపిమ్మట జనకమహారాజుఁడొక పిమ్మోలుగైకొని యేఁగెను. తిండిగారు తన్ను విడిచిపోయినందులకు మర్మనాయ మానయైన సీతాదేవిని రాముఁడు ఓచార్చుచుండెను. ఆసమయాన ఋశ్యశృంగాశ్రమమనుండి అష్టావక్రముని సీతారామలకు గురుజన సందేశముం దెచ్చెను. అందు సీతకు వసిష్ఠులవారు "అమృత్యా, నీకన్న భాగ్యవతి యెవ్వరు! వీరప్రసవవగుదువు గాక " అని సందేశించిరి. "అది యట్లే యగును, ఋషులవాక్కు తప్పదు" అని శ్రీరామలవారు వక్కాణించిరి. శ్రీరామలకు వశిష్ఠసందేశము

1 (4); అందులకు వారియత్తరము 1 (5). సీతకోమేని వేళటికోర్కి కలిగినది తప్పక దానిం దీర్పవలసిన దనియు శ్రీరాములకు వసిష్ఠ సందేశము. అష్టావక్రలు నిర్గమింతురు. అంతట లక్ష్మణుడు వచ్చి సీతాచిత్రవిదనాథము తాను వ్రాయించిన పూర్వరామచరిత్రము పటములందు సిద్ధమైనదని తెలుపును. దానిం గనుటకు అడలును చిత్రకాలకుం బోవుదురు. అచ్చట చిత్రగతవృత్తాంతములం బరికించుచుందురు. అంగు జృంధకాస్త్ర దర్శనంబున శ్రీరాములవారు అయ్యస్త్రములను సీతాప్రసూతికి ప్రసాదింతురు. చిత్తిరువుం బాడంగా సీతాదేవికి వెండియు ప్రసన్నగంభీరములైన వనవీధులయందు విహరింపను భాగీరథినదియందు పవిత్రశీతలజలంబుల నాడనుం గోరిక పాడమును. గర్భదోహదమును తప్పక నెరవేర్చుమన్న వసిష్ఠసందేశమును శిరమున వహించి శ్రీరాములవారు వెంటనే సీత కోరిన నూకోర్కిని తీర్చువారై కుదుపులేనితేరుం దెమ్మని లక్ష్మణుం బంపిరి. సీత బడలిక చే రామభాషువు తలయంపిగా నిద్రించును. ఆసమయాన దుర్యుధుడనుపరిచారకుడు వచ్చి లోకులు సీతాదేవికి పారిశుద్ధ్యమున నడివెట్టుచున్నా రని శ్రీరాములవారిచెవిలో చెప్పెను. అంతట శ్రీరాములవారు దుఃఖాభిమగ్నులై సీతతోఁగూడ పరిణ్యమునకు పోవం దాము మున్ను చేసికొన్న సంకల్పము నుజ్జగించి ఆమెనుమాత్రమే పంపువారై ఎదుట నున్న కూడఁబోవలసివచ్చునని ఆమెను నిద్రితను వీడి గంగాపుష్పదేవతలే రక్షింతు రని వారిని స్మరించి వేడుకొని యేగుదురు. ఆమెను అడవిలో వదలి రమ్మని లక్ష్మణునికి ఆజ్ఞ పంపుదురు. ఆతఁడు తేరుదెచ్చి ఆమె నందుదొనుంచుకొని పోయి వాల్మీకాశ్రమముచేత గంగకడ వదలి మరలును.

సీత ఈవిధమున తన్ను ఒంటిగా నడవిం ద్రోచినందులకు కారణ మెఱుంగక శోకించు చున్నదై ఘాతుకమృగములు తన్ను

మొసవజూచుచు పైకొనుచుండ, ప్రసవవేదనలుం బాడమఁగా భరింప లేక ఎట్టులో పోయి మృతికై భాగీరథియందు పడినది.

అనంతరము కొన్ని యేండ్లకు వాలు గుడుచుట మానిన ప్రాయమావారిని ఇరువురం గవలను భాగీరథి వాల్మీకికి తెచ్చి ఇచ్చి వారి నామదేయములు కుశలవు లనియు వారికి జృంభకాస్త్రములు జన్మ సిద్ధము లనియు వచించి పోయినది. వారిని మహాముని అతి హర్షముతో కైకొని అతిప్రీతితో, బెంచి చూడఁకర్మము గావించి వేదము దక్క కడను సకలవిద్యలను నేర్పి పిమ్మట గర్భైకాదశ నర్జునున యోత్తరకల్పంబున ఉపసీతులం గావించి వేదములు నేర్పి నాడు.

ఒకనాడు వాల్మీకి మాధ్యందినసవనముకై తమసానదికిం బోయి అట కలయికలోనున్న కొంగలలో మగకొంగను వేటకాఁ జొరఁడు కోలనేయం గని శోకముచే వానిని చెట్టచేసితివిరా యని మందలించెను. ఆ మందలిఃపువాక్యము అనుష్టుప్చందస్సుగానుండెను. దాని నరిసి యాశ్చర్యపడుచున్న యా మునికడకు బ్రహ్మ వచ్చి ప్రత్యక్షమై “ఓబ్రుషీ, వాఙ్మృత్యుమును ఎఱిగితివి. కావున రామ చరితమును రించిపుము. నీవ్రతిభకు సర్వము ఎఱుకపడును. అదికవి వైతివి.” అని హెచ్చరించి యంతర్హితుఁ డాయెను. అట్లే వాల్మీకి రామాయణమును రించెను.

ఇట శ్రీరాములవారు యజమానురాలిం గా సీతకు బదులుగా బంగారు సీతా ప్రతిమను ఎట్టుకొని అశ్వమేధ యాగముం దొడంగి లక్ష్మణకుమారి చంద్రకేతు రక్షితముగా గుఱ్ఱమును వదలిరి.

పిమ్మట బ్రాహ్మణుఁ డొకఁడు తన మృతపుత్రుని బాలుని రాజద్వారమునంబెట్టి తొమ్మిదవ బాఁడుకొన సాగెను. కరుణా మయుఁడు శ్రీరాముఁడు రాజాపచారము లేక రాష్ట్రమున అప

మృత్యువు లుండ వని తనమీదనే దోషము మోపుకొనెను. అంతట నశగిరవాక్కు 'ఓశ్రీరాముడా, శూద్రుఁ డొకడు శంబూకుఁ డను వాఁడు తపస్సు చేయుచున్నాఁడు. వాని తలద్రుంచుట నీకు విహిత కృత్యము; వానిని కెడపి బ్రాహ్మణబాలుని బ్రదికింపుము." అని వినఁబడెను. వెంటనే శ్రీరాముఁడు ఖడ్గపాణియై ఘోషకమెక్కి ఎల్ల దిక్కుల నరిసి జనస్థానమందు ఆశూద్రతాపసుని కనిపట్టి తలఁగొట్టెను. వెంటనే వాఁడు దివ్యపురుషుఁ డై రామునిపాదముల కెరఁగి, ఎల్ల వారును వెదకుననె న యా రామపాదములు దువ్వశూద్రుని తన్ను వెదకుకొని యా దండకారణ్యమునకు వచ్చిన యనుగ్రహమును కీర్తించి సత్సంగజమ్మైన మృతినయితము దివ్యమహిమ ప్రదమయిన దని వారిని స్తుతించెను. ప్రభువు వానికి దివ్యలోకములకుం బోయి దివ్యభోగము లనుభవించుట కనుజ్ఞ యొసంగెను.

“దండక యంటివే ఇదేమి దండకారణ్యమా?” యని శ్రీ రాములు శంబూకు నడిగిరి. దండకయే యని యాతఁడు వచించెను. అంతట శ్రీరాములకు దాని నానా భాగములును ఆనవా లయినవి. శంబూకుఁడు వానికి వారిచేత ఖర దూషణ క్రిశింసులు మడిసిన తావగు జనస్థానమును, అక్కడి కాఱకపులను, ఎఱుకపఱిచెను. రాములవారు “తేనియతావులు గుబుల్కొనుచున్న యీవన ములయందు నీతో కాఁపురముండదను” అని నీత పూర్వము చెప్పిన తత్ప్రియకాంతారములం జూచి పూర్వపరిచితములైన యా ప్రశాంత గంభీర మధ్యమారణ్యములను, ఏల్లను, కుహరములను, ఆనవాలు పట్టుచు నృగచిత్తులై యుండిరి. “క్షణములో అగస్త్యమహర్షి దర్శనము చేసికొనివచ్చెదను” అని చెప్పి శంబూకుఁడు పోయి, శ్రీ రాములరాకను ఋషికిఁ దెలిపి “దన్ను దర్శించి పోయి యశ్వ మేధముం గావించువుగాక” యని రాములకు అగస్త్యులవారు పంపిన సందేశమును అందించెను. రాములవారు జటాయు శిఖరమును

దానిక్రింద తమ పద్ధతాలయిండిన తావును, తమకు చిరనివాసమయిన పంచవటిని కని, కడు దుఃఖితులైరి. వారికి శంభూకుడు వాగు మున్నెటింగిన క్రొంచావతెగిరిని ఆ గోదావరిని చూపి వీడుకోలు వడసి తన దివ్యగతికిఁ బోయెను. రాములవారు అగస్త్య దర్శనము నకుం బోయి వచ్చెద నని పంచవటితో చెప్పుకొని నిర్గమించిరి.

శ్రీరాములవారు అగస్త్య దర్శనము గావించిరి. అంతట అగస్త్యపత్ని లోసాముద్రదాదేవి విరహాకృతుని శ్రీరామునిం గాంచి, ఆయన తమ కడనుండి తిరిలుచో సీతా విస్మంభసాక్షు లయిన యా పంచవటీ ప్రదేశములను చూచుటకు పోకమానఁడనియు, ఆదర్శన ముచే ఆయనకు ప్రమాదము కలుగుననియు వెఱచినదై గోదావరీ దేవికి మురళయ ను నదీ దేవతముఖంబున ఆవార్తం దెలిపి, శ్రీరాముఁడు మూర్ఛిల్లినప్పు డెల్ల కమలకింజల్క పరిమళబంధురము లగు తన యలల చల్లని పిల్లతెమ్మెరలచే తేర్పుచుండు మని హెచ్చరిక పంపినది.

పూర్వము సీత భాగీరథిలోఁ బడియెఁగదా; అట నామె నీటిలో నిరువురం గుమారులం గవలం గన్నది. వారే కుశలవులు, వారినే భాగీరథి వాల్మీకికి అప్పగించినది. వారి కిప్పుడు పండ్రెండవ యేటి మంగళంపుముడిం గట్టెడుదినము రాఁగా, అందులకై ఆదేవి తానును లోసాముద్రగొన్న వెఱపునే వహించి సీతను తమరాజర్షి వంశజనకుఁడైన భగవంతుని సూర్యుని శ్రేయఃప్రదుని స్వహస్తాపచిత కుసుమములతో పూజింప వలసినదని యుపదేశించి, ఏదో గృహచార పువ్యాజమున రామరక్షార్థము ఇటకు గోదావరికిం బంపినది. గోదా వరినుండి వెలువడు ననంతరము సీతకుం దోడుగా నుండ తమన యను నదీ దేవతను నియమించినది. తనప్రభావముచేత వన దేవతల కంటికి నైరము, మఱిమనుష్యులమాట చెప్పవలయునా, సీతను అగపడ

కుండంజేసి ఆ నూట ఆ యిరువురకుం దెలిపినది. సీత గోదావరినుండి లేచినచ్చి పూవులుగోయుచుండును.

శ్రీరాముడు అగస్త్యశ్రమమునుండి వచ్చి పుష్పకము దిగి అచటి యా యా పరిచిత స్రదేశములం గని శోకాభిభూతుడై మూర్ఛిల్లుచు. దానిం గని సీత వశవడ నడంకుచు తమసాప్రేరణచే సమీపించి శ్రీరాములను ఎవయందును నొసటనుం దాఁకును. రాముడు తెప్పిరిలి ఆస్పర్శ సీత చేతిది యని గ్రహించి సీతను నలుగడలను వెన కును. భాగీరథి ప్రభావమునంజేసి సీత ఆయవకుం గానిపింపదాయెను. అంతలో “సీత పెంచిన గున్న పేరుఁగును వధూద్వితీయమును ఒక మదపుటేరుఁగు ఆ పిడిబెడఁగుల కై పైకొన్నది. ఎవరేని ఆయేరుఁగుఁ గొదమను కావరా!” అని వన దేవత బిగరగా పలికెను. శ్రీరాముడు ఆ దుష్టగడమును దంపించుటకై లేచును. అంతలో ఆకూయి యిడిన వన దేవత వాసంతి వచ్చి యాతనిని ఆనవాలుపట్టును. రాముడును ఆమెను కనుంగొని ఆమెనూటబడి ఏనుఁగుల పోరాటపు స్థలమునకుం జనును. ఇంతలో నాతని పుత్రుఁడైన యేరుఁగుఁగొదమ ఆమత్తేధ మును మోది తఱిమివై ది తన ప్రియకు అనువర్తన సేయుచుండును. అందులకు సీతారాములు సంరసిల్లుదురు. ఆగొదమం గని సీత తన కుమారులు ఎల్లున్నారో అని తలఁచుకొనును. అంత నట ఆమె మున్ను పెంచిన నెనులియు, గన్నకడపయు, కనఁబడును. రాముడు సీత పెంచిన తరులను పక్షులను లేళ్లను కనుచు శోకాతి వేగముచే నేడ్వం దొడంగును. “ఆయడవిలో సీత ఏమయినదయ్యా!” అని వాసంతి యడుగఁగా రాముడు ఘాతుకమృగధక్షిత యైనదని చెప్పి, మఱి మఱి యేడిచి మూర్ఛిల్లెను. సీత వెడియుం బోయి తాఁకును. రాముడు తేటి ఆమె చేయిపట్టుకొని సీత దొరకిన దని వాసంతిలో పలుకును. వాసంతి ఆతనికి ఉన్మాదావస్థ కలిగిన దని తలంచి యుండ,

రాముడు సీతా కరస్పర్శచేత మోహితేంద్రియుడై తన చేతిపట్టు నిలుపుకోలేక రవంత నీవుపట్టుకొని యూడుమని సీతాకరమును వాసంతికరమున నిడంబోవును ఆనందులో కరము లాగికొని సీత అపసరిల్లును. అప్పటికి రాముడు వాస్తవముగా తాను ఉన్మత్తుడే అని నమ్మెను. రాముడు తాను పోవలయు ననియు బంగారు సీతాప్రతిమను సహధర్మచారిణిగా నుంచుకొని అశ్వమేధము చేయనున్నట్టును వాసంతిలోబలికి పిడుగోలు వడయును. తన ప్రతికృతియే యయినందులకు సీత కరము సంతసిల్లును. రాముడు ఆయోధ్యకు తరలును. సీత సతమన సూర్యుని పూజింపంబోవును.

శ్రీరాముడు వాల్మీకాశ్రమము మీదుగా పుష్పకమును సాగించును, అప్పటికి సత్త్రీము ముగిసి ఋశ్యశృంగునిచే అంపకముం బొంది అరుంధత్యాదులు కోడలులేని యయోధ్యకు మేము పోమని నిశ్చయించుకొన్నవారై వసిష్ఠ ప్రతిబోధన బడి వాల్మీకాశ్రమము నకుం జనిరి. చంద్రకేతుండును జన్నపు గుఱమువెంట నటకేవచ్చెను. జనక రాజు తనపురాణమిచ్చుని వాల్మీకిని దర్శించుటకు తన లిపః ప్రదేశమయిన చంద్రద్వీపమునుండి అటకే వచ్చును. కాసల్యాదులు జనకుం గిలయుదురు. జనకి రాజు రామునిపై కోపద్రేకము సూపును. అరుంధతివచనములచే శాంతిం జెందును. వసిష్ఠాదులు వచ్చిన కారణమున వటువులకు శిష్టానధ్యయనము లభింపఁగా లవుడు విప్రవటువులతో గూడ అట మెయి ఈవృద్ధు లున్న తావున కరుదెంచును. వారు ఓత్త్రీయబ్రహ్మచారి లక్షణలక్షితు నితనిం గని ఇతినియందు సీతా రాముల పాలికం గని వారిపుత్రుడోయని ఆనతోభావించియు మరిల నిరాశఁజెందుచును ఉండురు. బాలు నడిగినను దెలియదాయెను. ఇంతలో గుఱము వచ్చును, దానిం గన లవుడు వటువులతో పరుగు నఁబోవును. అశ్వరక్షకులు "సప్తలోకైక వీరునిది యీ గుఱము.

పృథివిలో మఱి వీరుఁ దున్న దీనిం బట్టును గాక!" అని ఘోషింతురు. ఆవిభీషికకు కినిసి లవుఁడు గుఱమును పట్టును. వదలు మని నైనెను కత్తులు జలిపించుచు లవుని బెదరింతురు. బాపనవటువులు ఈగాడవ మనకేల, లేడిదాటులం బఠారి యగుదము రమ్మని పిలిచిన, లవుఁడుపోడు. వారు పలాయితులైరి. లవుఁడు ఒంటరి, లెక్కకు మించిన నైనెనులను జక్కాడుచుండెను. వారు దిగులుపడి సాయమునకై కుయివెట్టుచుండఁగా చంద్రకేతువు వచ్చి లవు నెదుర్కొనెను. ఇరువురును ఒండొరులపై అకారణప్రేమ వహింతురే గాని పోర నిచ్చుగింపరు. అయినను చేయునది లేక పోరుదురు, లవుఁడు జృంభకాస్త్రముచేత నైనెనులను స్తంభితులం జేయును. చంద్రకేతుఁడు ఆగ్నేయాస్త్రమును, లవుఁడు వారుగాస్త్రమును, చంద్రకేతుఁడు వాయువ్యాస్త్రమును, ప్రయోగించిరి. ఇంతలో శ్రీ రాములు పుష్పకమున వచ్చి మంచిమాటలతో వారి పోరాటమును మారిపించుచు వారినడుమనే దిగుదురు. ఆమహాపురుషుని వాక్కుచే బాలురు యుద్ధము మూసిరి.

చంద్రకేతువు రాములవారికి నమస్కరించి, లవుని ఆయనకు తన చెలికానిగా ఎఱుకపఱిచి యుద్ధకారణమును విన్నవించును. లవుఁడు చంద్రకేతువువలన ఆయన శ్రీరామచంద్రుఁ డని తెలిసికొని ఆయనకు ప్రణామముచేయును, రాములవారు ఆగాలుని ఒడిలో కూర్చుండఁబెట్టుకొని, సీతాసాదృశ్యముం గని ఆసగొని తదీయ వృత్తాంత మడుగుదురు. బాలునివలన తత్త్వము తెలియదాయెను. బాలుఁడు వాల్మీకి శిష్యుఁడనియు తల్లిదండ్రుల నెఱుంగఁడనియు, ఆతనికి కుఱుఁ డని యన్న కలఁ డనియు, ఆయన్న వాల్మీకిజ్ఞుఁడే తత్ప్రణీతమయిన శ్రీమద్రామాయణములోని యంతిమభాగమును రూపక రూపకమున నిబద్ధమును అచ్చరలచే అడించుటకై భరత

మునిచేతి కిచ్చుటకు భరతాశ్రమమునకుం బోయియున్నాఁ డనియు, ఆరామాయణమును సీతాపరిత్యాగము వఱకు తామును గఱచి యున్నారనియు తెలియును. ఇట్లు వీరు భాషించుచుండఁగా కుశుఁడు భరతాశ్రమమునుండి ప్రతినివృత్తుఁడై వటువులచలన లనచంద్ర కేతు యుద్ధవార్త విని అతికోపముతో చంద్రకేతువుమీఁదికి వచ్చుచుండెను. శ్రీరాములం గనఁగానే అతని హృదయమున గురుభక్తియు తదాజ్ఞాకరిత్యవాంఛయు బాడమెనుగాని వైరమన్నమాట లేదాయెను. ఆతఁడును రామమూర్తిని లవునివలన నెఱింగి వినీతుఁడై దరిసి ప్రణమిల్లెను. రామమూర్తి సీతపోలిక అతనియందునుగని అతనిని ఒడిలోకూర్చుండఁబెట్టుకొని రామాయణ శ్లోకములు చదివించి విని అవి తమ (శ్రీరామాముల) యను రాగాతిశయముం దెల్పువాక్యములగుటచే ఆస్మరణమువలన శోకమున మునింగి బాష్పపూరితవదనుఁడైనంత సచటికే బుడుతలకయ్యంపువార్త విని దిగులున అరుంధతీ వసిష్ఠజనకాదు లఁదిఱును వచ్చిరి. రామఁడు వారిం గలసి సంభాషించును.

అనంతరిము వాల్మీక్యాజ్ఞచేత సకల స్థావరజంగమ భూత గ్రామము మ్రోల శ్రీరామాదుల సన్నిధిని పూర్వోక్తరూపకము ఆడంబడును. అది కుశలపుల జననమును చూపును. సీతను భూదేవి కాసాడుచుండుటను ఇత్యాదికమును తెలుపును. బయట రామాదులు చూచిన కుశలపులే ఈసీతకుమారులు. అంతలో అరుంధతీ వాక్యము లచే సీతా ప్రభావము నెఱింగినవారై త్రిలోకవాసులును సీతకు నమస్కరింతురు. అరుంధతి ఆమెను కైకొమ్మని శ్రీరామునికి ఆనతిచ్చును. శ్రీరామఁడు కైకొనును. సీత శోకము తీటి రామునిం గలయును. వాల్మీకి కుశలపులను తెచ్చి తల్లిదండ్రుల కప్పగించును. వాడును కౌసల్యాజనకాదులను ఆనమయానకు మధురనుండి వచ్చిన లవణాంతకుఁడు శత్రుఘ్నుఁడును, శాంతాముశ్యశృంగులును అందఱును కలసికొందురు.

క. ఉ. రా. చ. కథ విచిత్రము

(2) వివర్యాసములు

ఈకథలో భవభూతి కొన్నివివర్యాసములు గావించినాడు. ఎట్లన.—మూలములో శత్రుఘ్నుడు సీతావివాసనమయిన కొలఁది కాలమునకు లవణహననార్థము తఱలినాడు. దారిలో ఈయన వాల్మీకియ తపోవనంబున బసచేసిననాడే కుశలపులు జన్మించిరి. ఆయన లవణుని సంహరించి మధురాపురిని విస్తీర్ణము గావించి పండ్రెండు వండ్లు వలి అందు శత్రుఘ్నానిని, విదిశయందు సుభాహువును, తనతనయులను నిలిపి తాను అన్ననుచూడ నయోధ్యకుం బోయి, అన్ననే సేవించుచుండెను. పిమ్మట కొన్ని మాసములకు బ్రాహ్మణశిశువుఁబడి, తల్పించననార్థము రామకృత శంబూకహననము, అనంతరము అగస్త్యదర్శనము, మరల అయోధ్యం జేరినతర్వాత అశ్వమేధమున కుత్సిహించి లక్ష్మణరక్షితముగా గుఱమును విడుచుట. సంవత్సరము ముగియనప్పటికి లక్ష్మణుడు గుఱముతో పృథవియెల్లం దిరిగి, ఎల్లరాజులవలనను కట్నంబులు తెచ్చి యయోధ్యం జేరును. యాగము జరుగుచుండును. కుశలపులు వాల్మీకియొనఁదిని రామునికడ రామాయణముం బాడుదురు. ఆసందర్భమున రాముడు ఈశువులను తన పుత్రులనకా శంకించి నిరూఢ్యర్థమై సీతను వాల్మీకాశ్రమము నుండి రప్పించును. సీత వచ్చును. సీత నిష్కల్మష యని వాల్మీకి సభాసదులతోను రామునితోను వాక్రచ్చును. సీత,

క. “రామస్వామిపదాంబుజంబు రెద నారాధింతు నేనిక పద

‘రామాజ్ఞా జరియింతునేనిఁ దగుజాగ్రత్వపై సుప్త్యాదులం

రాముం దప్పవిదన నొకయు యథార్థంబేవి నాకల్గి యో

భూమి యాయెడఁ ద్రోవఁ జూపి ననుఁ గొంపోవమ్మ నీలోనికిక.” ఉ. రా.

అని పలికి భూమిలోనికి అడంగును.

“ఏవ ముత్రే తయా సావ్యా రస్మాత్ నద్యోభవా యువః

కాతప్రద మివ జ్యోతిః ప్రభామణల ముద్యయౌ.

తత్ర నాగపణ్డి ప్రసింహాననవిషేషః

సముద్రరశనా సాక్షత ప్రాదురా ద్యనుస్తరా.

సా సీతా మద్క మారోప్య తర్జ్వప్రణహితేషదామ్

మా మేతి వ్యాహర తేష్వ తస్మిన్ పాతా మద్యగాత్.”

రఘు, 15.

శ్రీరాముడు నిజపుత్రిలను కుశలపులను గ్రహించి అశ్వమేధంబును సమాప్తి నొందించును.

ఇది వాల్మీకివిరచితో స్తర కాండ కథాఫక్కిక. ఇందు కుశలపులు గుఱ్ఱముం బట్టుటయు. వారితో పోరును, లేవు. జైమినిభారత కథ ఇంతకన్నను ఉ. రా. చ. కథాభోలి యున్నది. అందు అశ్వమేధయాగకథ యిట్లున్నది :—

యజ్ఞాశ్వముతో శత్రుఘ్నం బంపుదురు. అది వాల్మీకాశ్రమమునకుఁ జనును. లవుఁడు దానిని కట్టివైచును. శత్రుఘ్నంబు లవునోర్చితురగమును విడిపించుకొని మూర్ఛితుని లవునిం దనయందముపై నిడుకొని తురగము వెంబడిం జనును. ఈవృత్తాంతము విని కుశుఁడు తఱుముకొనివచ్చి, శత్రుఘ్నం దాఁచును. శత్రుఘ్నంబు పడును. లవుఁ డన్నం గలియును. పిమ్మట శ్రీరాములు లక్ష్మణుం బంపుదురు. అతఁడును కుశునిచేఁ గూలును. అంత రాముఁడు శోకించి భరతుం బంపును. అతఁడునుం గుశుచేత పడును. అనంతరము శ్రీరాములు స్వయముగా వచ్చి బాలురతో పోరి మూర్ఛితులగుదురు. వాల్మీకి వరుణలోకమునకుం బోయియున్నప్పుడు ఈగందరగోళము జరిగినది. ఆయన వచ్చి వృత్తము విని శ్రీరామాదులకడకుం జని మూర్ఛితుల నాభ్రాతలనెల్లం జేచ్చును. రాములవారికి కుశలపులను తత్పుత్రిలని తెలిపి సీతతోగూడ అప్పగించును. వారిందొక్కని రాముఁడు

తానును సోదరులును అయోధ్యకుం బోవును. అచట రాముఁడు సుత భార్యయుఁడై యజ్ఞము ముగించి సుఖముండును.

భవభూతి ఈ జైమినిభారతీయకథా సరణిని హెచ్చుగా నవలంబించియు బౌచిత్యపోషణకై పెద్దలకు తమనిసుఁగులచే అప జయముం బెట్టక, వారి బాలునే ఇంకొకని చంద్రకేతువును తెచ్చి ఈయిరువురలో చిన్నవానికే ఉద్దిగా పెట్టినాఁడు. అతనికినియు అప జయము వఱకు రాసీయక భావి సంఘటనార్థము రాములవారినే యుద్ధము మాన్పి రప్పించినాఁడు. ఆరాక వారి కార్యమార్గముననే సంభవించినదిగా నుండునట్లుగా ఉత్తరాండలోని కథ ననుసరించి నాఁడు. అదియెట్లన.—వీప్రజాలక మృతి, తత్సంజీవనార్థము శంబూకవధ, అగస్త్యులవారిని దర్శించుట, వారికడనుండి అయో ధ్యకు మరలఁబోవుచు మార్గవశానను పూజ్యాతిక్రమ పరిహారార్థ మును వాల్మీకాశ్రమ సమీప గమనము. అని యివిధమున సంవి ధానము విరచితము.

(b) కొన్ని లఘువిషయములు

ఈసందర్భముననే కొన్ని లఘువిషయములను హెచ్చరించెద. ఈ నాటకమందు సకల వృత్తిములును ప్రయత్నపూర్వములుగాక, ఎవరును ముందుగా పన్నినవిగాక నాయకాది లోకయాత్రానుషం గికముగానే సముత్పన్నములుగా మహాకవిచేత గ్రువ్వఁబడినవి. అంతటను ఆయా మహనీయుల యాన్నత్యమునకు ఏలోపము రాకుండు నట్లు బౌచిత్యము కావఁబడినది. మహారాజ భార్యకుఁ గలిగిన నిందను కవి ఆమెచెవిని బడిన ఆదుఃఖము వివాసాసమయమున అనిర్వచనీయ మగునని ఆమెకుఁ దెలియనీయలేదు. కవి దాని ప్రస్తావము ఎక్కడ వలసినను చెవిలో చెప్పించినాఁడు. స్పష్టముగా చెప్పవలసిన సమయములలో అపవాదముని మాత్రము పలికించినాడేగాని కంఠోక్త

ముగా తత్స్వరూపమును ఉచ్చిరింప లేదు. ఈతరున ఆదివ్యాధివృత్తల మహిమం గాచిన నేర్పు కరము హృదయంగమమై ఈనాటకమున కెల్ల నుత్తిమాలంకారమై యున్నది. అపవాదకథను జైమినిభారత ములోఁ గనఁడు :—

చ. “రజశ్చ యోకర్తు నాథుఁడు తిరస్కృతి నేసివఁ బుట్టినింటి కేఁ
గ జనకుఁ దాత్మజం గని జగజ్జనగాత్రమరీచసాంకుక
వ్రజములు శుద్ధిసేయునిజనంశము మైలవడంగఁజేసి, తిం
టి జగడ మింటిలోన హవచేంపక నీ విటు లొంటి వచ్చుటగా.

చ. అని తనకూతుఁ డోడ్కొనుచు నల్లనియింటికి నేఁగ మామఁ జా
చలనముతోన నే యెరికినట్లుగ మండుచు నిల్లువెల్లి నా
ర్చినములు నేఁడు నాకడకుఁ దెచ్చితి నే నలరాఘవుండనే
దనుజగృహీత నీతఁ దనదారఁగఁ గ్రమ్మరఁ దెచ్చి యేలఁగగా.”

అష్టావక్రఁడు రామనన్నిధినుండి పోవునప్పుడు ‘ఓహో! కుమారలత్కృణుఁడు ప్రాప్తుఁ డాయెచు’ అని వచించుట—అతని యతర్కిలోపనతదర్శనముచేత సయిన తనసంతోషమును తెలుపుచు కథామార్గమునను, పాత్రసూచనగా రూపకమార్గమునను అన్వయించుచున్నది. నీతం బంపుటకన్న ముందే లవణునిమీఁదికి శత్రు ఘ్నుని పంపుటకై శ్రీరాములవారు నిష్క్రమించుట—నీతను అడివింద్రోయుటకు ఒంటిని కొనిపోవు దుఃఖమును చూడలేక ఆ తావుం దలంగుటకై యని కథామార్గము, అంకాంత నిష్క్రమణ నిమిత్తమని రూపక మార్గము. చిత్రదర్శన సంవిధానంబును పునస్సంఘటనంబును వట్టివైచిత్రీకొఱకే అని కతిపయులతలంపు గాని, చిత్ర ప్రదర్శనము ఏతన్నాటక బీజభూతమైన నీతావివాసనమును సమకూర్చుటకై భాగీరథిదేవియందు పవిత్ర శీతలజలంబుల నాడను ప్రసన్నగంభీరము లైన వనవీధులయందు విహరింపను నీతకు గర్భ దోహదము నుపృతిలం జేయుటకును, అకోరికను, తీర్చుటకై యని

యామి తలంచునట్లుగా ఆమెను కానకుం బంపుటకొఱకును ; అట్లు వ్యాజమునం బంపుట—అపవాదమును మొగమునం బలికి బండిగా ఆపరమనినీతను పతి దేవతను జగన్మంగళమూర్తిని బలాత్కారమునఁ బంపించుభూతను తప్పించుకొఱకును, అని యెఱుంగఁదగును. కావున, చిత్రదర్శనకల్పన అప్రయోజకము గాక భవభూతియొక్క సమర్థ సంవిధానరచనావైరధిని కరము నిరూఢము సేయుచున్నది.

వసిష్ఠులవారు “ఎప్పటవైన లోకారాధనము సేయుమా” యని రామునికి ఆనతిం బంపుట తప్పక సీతను అడవికిం బంపు మనుటయే. వీరప్రసవపు కమ్మని సీతను దీవించుటయు ఆదీవన తప్పదని రాముఁడు భావించుటయు—ప్రవాసమందును సీత కేమియుం గీడు గలుగ దని సూచించుటచే పునస్సంగమప్రత్యాశను ఉచ్చిన్నము గానీయక కాపాడుటకు, గర్భాంకము పునస్సంఘటనార్థమై సీతాప్రభావమును త్రైలోక్యమునకు ప్రత్యక్షీకరించుటకు ; పునస్సంఘటనము మంగళాంతరకొఱకు, అది సామాజికాది చిత్రోద్వేగ శాఁతికొఱకు ; పునర్జుటనములేనిచో లోకులకు సత్ప్రవర్తన యందు క్రద్ధ తఱుఁగును, నాటకము హృద్యము గాక పీఠాకర మగును. గర్భాంకాంతమున “ఏమి వై దేహిక విలయమే సమకూడినది! ఈ దేవి!” అని రాముఁడు మూర్ఛిల్లుటయు, లక్ష్మణుఁడు “భగవంతుఁడా, వాల్మీకీ, కావుము కావుము! ఇదియా నీ వాత్సార్థము!” అని యాక్రోశించుటయుం గనుఁడు. లఘుకూర్పాయలు ఇల్లు బెడరుదు రనియు భవభూతి తాదృశ జన పరితోషార్థము ఈ పునర్జుటనమును కల్పించినాఁడనియు ఉక్త విమర్శకుల వచనము. కాని అతనికి పూర్వమే జైమిని మునియే కథను మంగళాంతముగా మార్చినాఁడు. భవభూతి తదను సారముగా రచించినాఁడు గాని వట్టి చిత్రముకొఱకు మార్చినవాఁడు గాఁడు. ఈవిషయము వశ్యమగుమున ఇంకను ద్రక్షీకృత మగును.

భాగీరథ్యాదులు శ్రీరామునికడకుం బంచవటికి సీతాదేవిం బంపుట రామరక్షార్థంబును, రాముని తీవ్రానురక్తిని ప్రత్యక్షము చేయుటచేత సీతను తత్పునస్సంగోత్సుకం గావించుటకును. శంబూక వధాదికృత్రిములను ఒకటినుండి యొకటి యుత్పన్న మైనట్లు కల్పించుట - అయోధ్యనుండి పెక్కు పయనములు తప్పించుటకు. పుట్టఁబోవు సీతాప్రసూతికి చిత్రదగ్ధనమున జృంభకాస్త్రముల నిచ్చుట - ఆ తార్కాణమున వారిని రాముఁడు తన తనయులనుగా అనుమానించుటకు. పునస్సంఘటన సమయమునకు శత్రుఘ్నుఁడును వచ్చినట్లు వర్ణితము. అతఁడు లవణునిఁగూల్చుటకు ప్రథమాంకమునం దంలిన వాఁడు. వానిం గొట్టిరా నింతకాలము (పండ్రెండు వండ్లు) పట్టెనాయని కొందఱాక్షేపించిరి. అతఁడు లవణుం గూల్చి, మఘరను మరలం గట్టి, అందు పండ్రెండేండ్లు వలి. తనపుత్రుల నిరువుర నచట రెండు రాజధానులందు దొరలం గావించి, అనంతరము తాను శ్రీరామపాద సేవాధ్యము వచ్చినట్లు ఉత్తరకాండ కథ. ఈతరున ఇందు కవిక్వీరి సంవిధానములకు నిమిత్తములం గనునది.

కవి ఈ నాటకమునందు సీతారామ పునస్సంగమును ఆది నుండియు పన్నుచునే గ్రంథము నల్లినాఁడు. ప్రస్తావనలోనే కవి “ఎల్లవిధములను ఋషులును దేవతలును మేలుసేయుదు” రను నట వాక్యముచే వాల్మీక్యాది ఋషులును గంగారుంధత్యాది దేవతలును సీతాశుద్ధిని స్థాపించి సీతారాములను మరలం గూర్తు రని భావ్యర్థమును సూచించినాఁడు. వెండియు “అమ్మాయి...పుత్రప్రార్థ మైనయొడితోడి నిన్ను ఆయుష్మతిని చూడఁగలము” అని సీతకు ఋష్యశృంగులవారు పంపిన సందేశమందు అభిప్రాయములు పెల్లుగా నున్నవి. అప్పుడే ఆయన తొడంగినది ద్వాదశవాన్సకము సత్త్రిము. అనంతర మేగదా ఆయన ఆమెను చూడఁగలుగును, కావున, ఆ

పండ్లెండు వీండ్లును ఆమె సురక్షితగా నుండు నని యేర్పడుచున్నది. అందువలన శ్రీరాముని ప్రత్యాశ సురూఢమైయున్నది. సుఖతం గాంచెద మని మునిహృదయమగుఁ గాని దుఃఖతం గాంచెద మని యుండదు. కావున ఆయన వాక్కుచే పునస్సంగమే సూచితమైనది. అట్లే పునస్సంగ సమయంబున ఋశ్యశృంగుఁడు తన మాటకొప్పుక పుత్రిపూర్ణోత్సంగనే ఆమెను దర్శించినాఁడు. ఈ పునర్జన్మము వాక్యములందు మిక్కిలముగా సూచిత మయినను దిక్పర్యవార్థము కలిపయములనే ఉదాహరించెద. తృతీయాంకము కడపట—

“అవని యమరవదీయు నన్యద్విధలు గూడఁ,

దొడకఁ గవిత గన్న కులపతియును,

అంపపిమ్మఁ దనుగకారుంపతికుండు,

నిత్యమంగళములు వింతు పీఠు.”

అని తమనా వాసంతులు సీతారాములకు నిత్యమంగళమును ఏ పృథ్వీ భాగీరథీ వాల్మీకి వసి స్థారుంధతులు నింపుదురుగాక యని యాశీర్వ దించిరి. ఆపృథివ్యాదులే సప్తమాంకమున సీతారామసంయోజన ముండు సోద్యములై దానిని నాధించిరి. ఇందువలన ఆభావివృత్తి మును ఇప్పటికే ఆదినుండియే భవభూతి పన్నుకొని తదనుగుణముగా అంకములను అల్లుకొనుచుండుట స్పష్టము గాదా? తృతీయాంకము నకు ముందు విష్కంధములో—

“ఇట్టివారు విపాకంబు నెనయ, నదీయుఁ

బరమ విస్మయకారిగాఁ బరిణమించు;

అందు సాహాయ్యకము పేర నట్టివారు

పూనుదురు తమదామ యపూర్వగతుం.”

అను వచనముచేతను కవి పూర్వోక్తార్థమునే సూచించినాఁడు. అట్టివారనఁగా పృథ్వీభాగీరథు లని దీని ముందువెనుక వాక్యము అందు స్పష్టము.

శ్రీరాములవారు దుర్ముఖునిచే లక్ష్మణునికిం బంపినయాజ్ఞ సీతను వాల్మీకాశ్రమముచేరివిడుపును. చూ. “అప్పుడు వాల్మీకి తపోవనసమీపమున” ఇత్యాది, 29 పు. ఆమె వాల్మీకాశ్రమము చేరమియు భాగీరథిలో పడుటయు శృతీయాంకముకొఱకును. సీతా రామసంయోజనమందు ఆమె చక్కగా వ్యాసృతి యగుటకొఱకును. సీత వాల్మీకాశ్రమము చేరినచో ఇందలిశృతీయాంకవృత్తము - అనగా రాములవారు వాల్మీకాశ్రమమునకు రాకముందే వారిది ఆమెచూచుట - ఘటించును. ఈమార్పు భాగీరథీమూలముగా సీతా హృదయమునుండి పరిత్యాగశబ్దోద్ధగణము సేయించుకొఱకు. అది పునస్సంయోజనాపేక్షచేరి. ఆశ్వస్త గాదేని పునస్సంయోజనము నొల్లదు. అట్లే ఉత్తరకాండకథలో పునశ్చోజనము నొల్లక యడంగినది. అట్లుగానేయక మిగత పరస్పరసానముకై భాగీరథిప్రయత్నము, భాగీరథిని చిత్రిదర్శనమున రామునిచే “ఆ లెల్లి నీవు కోడలు సీత యందు అరుంధతీయూబోలె శివమును అనుభవించువు గాక” అని వేడించుటచేరి ఆయమను కవి పునస్సంయోజనార్థము అప్పుడే అది లోనే నిబంధించినాడు. పుత్రపూర్ణోత్సంగనుగాఁ దెచ్చి రామునితోఁ గూర్చుటకన్న శివ మే మున్నది? తనశ్రేయముం దలంపు మని రాముడు ఆమెను వేడిలేదు. శృతీయాంకమున మాటిమాటికిని రామునిం బ్రమాదములనుండి సీతమూలముగా తప్పించుటయు సీతా శ్రేయముకొఱకే. అట్లేగంగాపృథ్వీలు ప్రథమాంకములో రాముడు వేడినమాటబడి సీతారాములకు మేలు గావించి వారిని సమకూర్చుచు సప్తమాంకము తుదిని ఆయనమాటను ఆయనకు అప్పగించి తమ కృతార్థతం దెలుపుకొనిరి. అరుంధతీ వసిష్ఠాదులు కోడలు లేని యయోధ్యకు తాము పోరని ప్రతినసేసి వాల్మీకాశ్రమమున నిలుచుట - సీత జగదేశపావని యని లోకమునకు తెలుపుటకును, ఆ మూలముగా పునస్సంయోజనము సాధించి సీతారాములకు దుఃఖా

పనోదనము గావించుటకును, అగునేగాని ముందు కానకు పంపిటిట వలసిన దని తామే వ్యాజముగా చోదనచేసి పంపినందులపై పిమ్మట తామే అసమ్మతిం దెలిపి దుఃఖార్థవమగున్నికి శ్రీరామునికి మెడం కాపాణము గట్టుటకుఁ గానరదు. చతుర్థాంకమున లవునిఁగూర్చి ప్రశ్నించిన జనకునికి అరుంధతి ఉత్తర మెఱింగియు చెప్పకుండుటయు, “సమయమున నెఱింగదరు లే” అని పలుకుటయు, లోలోపల జరుగు చున్న పునస్సంయోజన ప్రయత్నమునే సూచించుచున్నది. చతుర్థాంకములోని యీయద్ధారముం గనుఁడు :—54 పు. “కాన.— నాకూనా, జానకీ!.....వీరినుడులు 16.” నాటకము పునస్సంయోజనప్రవణ మనుటకు ఇంతకన్నను ప్రమాణము ఉండునా? పుత్ర పూర్ణోత్సంగ సీతాసమాసత్తి రామునికి కాంగల దను నీరహస్యమును వసిష్ఠులవారు ఋశ్యశృంగాశ్రమములోనే ఆదిలోనే కాసల్యతో చెప్పినా రని యీ గ్రంథార్థము.—ఇట్లేనాటకము సీతారామ పునస్సంగ మంగళార్థమే వ్రాయఁబడిన దనుట స్పష్టము.

ఈలోకోత్తరనాటకము శ్రవ్యప్రబంధముగా రంజించును గాని దృశ్యముగా రంజింపదని పాశ్చాత్య సంస్కృత పండితులును నూతన మతప్రియు లగునస్యదీయులే కతిపయులును పలికిరి. కాని, ఇది దృశ్యముగా నత్యంతరంజక మగు నని ఆబాల్యము నాతలంపుగా నుండెను. మదరాసు క్రిస్టియన్ కాలేజిలో ప్రధానసంస్కృతో పాధ్యాయుఁడ నైనంతట, బి. ఏ. పరీక్షకు ఉ. రా. చ. పఠనీయము కాఁగా, నా శిష్యులకుం దైమతభేదమును నామతమును తెలిపి, తదీయ ఫాపనార్థము వారిచేత ఈనాటకమును మదరాసు పౌరసౌధములో ఆడించి, ఇది రంగమందు అత్యంతరంజకంబనియు, అతిశాకుంతల మనియు, క్రిక్కిరిసిన వేగురు రసికవిద్యజ్ఞులకు ప్రత్యక్షము గావించినాఁడను. ఆప్రయోగము జరిగి ఇప్పటికి 84 సంవత్సరము లయినను, ఆ

శంభూకదివ్యపురుషుని రామస్తుత్యాది పద్యంబులు ఇప్పటికిని నావీనులలో అనురణనముం గావించుచుచే యున్నవి. సీతాదిసకలపాత్రములును వారివారిచర్యలును కన్నులయెదుర ఇప్పటికిని మెలగుచున్నవి. అనంతరము ఎన్ని వాటకములు చూచినను ఈ విధముగా డెందమును బదిగొన్నట్టిది మఱిలేదు.

ఈనాటకమున ప్రథమాంకములో శ్రీరాముడు తనకంతమున సీతబాహువును ఉంచుకొనును. శ్రీరామునియరమున సీత శయించును. ఇట్టిది పరివర్తమాల ప్రదాకరము గాదా? అట్టి యాస్థితిలోనున్న శ్రీరామునితో దుర్ముఖుడు సంభాషించుట తగునా? ఇచట పాత్రములు వాక్యములను మాత్రము యథోక్తముగాఁ బలికి క్రియను ఇంచుక సంతోషించి ఇంచుక మార్పుకొనవచ్చును.

“చరణగతాధ్వభేదమున” 8 (17). “ఒక్కొక్కకేల” 9 (20)- ఇట్టి పూర్వోహోవృత్తములను రాముడు సీతతో లక్ష్మణుని వినికితో నిర్లజ్జముగా ఎట్లు వచించును? ఇట్టిసమయములందు లక్ష్మణ పాత్రము ఈపాత్రముల వాక్యములను వినక ఆవలికి జరిగి, వీరికి చూపుటకై చిత్రవీధిలోని పైపైవినోదములను అరయు చుండుట నభినయింప వలయును.

అంతర్నాటికాదర్శనమునకు హనుమత్సుగ్రీవ జాంబవద్విభీషణులను రావింపలేదా యేమి! లేదు. ఏలన, వారికి వహ్నియందు సీతాశుద్ధి ప్రత్యక్షీకృత పూర్వమే.

సప్తమాంకమున శ్రీరాముడు లక్ష్మణునితో కుకలపులకు చంద్రకేతు సమముగా స్థానమర్యాదల నొసంగు మని యానతియ 84, లక్ష్మణుడు అట్లే కావించితి నని ఉత్తరము చెప్పను. రామ వాక్యమందు ‘ఈబాలుర నిరువురను’ అను పదములలోని యేకచ్ఛబ్దముచేతను, లక్ష్మణోత్తరములోని భూతప్రయోగముచేతను ఆబాలు

రచట వచ్చి కూర్చుండియున్నా రని తోచును. అట్లుండ, వారు పిమ్మట వాల్మీకితో ప్రవేశింతురు. వారు సమాజమునుండి ఎప్పుడు లేచిపోయిరి? పాత్రనిర్ణయము అసూచితముగా జరుగఁగూడదుగదా. ఇది యెట్లు సంగతపడును? అని ప్రశ్న. వాస్తవముగా వారు సమాజములో వచ్చికూర్చుండియే యున్నయెడల వారిని రాములవారు చూడనే చూతురు, కావున లక్ష్మణునితో ఆయాసతిం బలుకవలసిన పనియే యుండదు. పనికిరి గావున అప్పటికి ఆ బాలురు వచ్చి కూర్చుండ లేదు పిమ్మటను సమాజములోనికిరా లేదు. వాల్మీకి కేరఁగా తండ్రిం జేరవచ్చిరి. లక్ష్మణవాక్యమునకు “వానికి చంద్రకేతువుతో తత్సమాన మయినస్థాన మేర్పఱిచియున్నాను” అని యర్థమే గాని “వచ్చి కూర్చున్నాడు” అని అర్థముగాదు ఇందుచేత శ్రీరాముల వారు ఆ బాలురు తమపుత్రులనియెడు భ్రమను వదలుకొనుట సూచితము.

ఈనాటకమున హాస్యరసము లేదని హాణపండితులవచనము. లేమి వాస్తవమే. ఇందులోనే గాదు, ఈయననాటకములు మూడింటను అది మృగ్యమే. ఇందు సౌధాతకి మాటలో కొంచె మున్నది. మూఁటను వెడికినచో మందునకు నించుక యగపడును. ఇందలి స్త్రీ పురుషులు అత్యుదాత్త ప్రకృతు లగుటబట్టి హాస్యప్రసక్తి లేదాయె నని చెప్పదముగాక, మాలింగిగూర్చి యేమి చెప్పగలము!

ఈనాటకములో పంచమాంక ముతుదను లవుడు చంద్రకేతునికడ శ్రీరామ ప్రభావాధిక్షేపము సేయుచో 70 (35) “ముందడుగుల్ ఖరాజ నవి మూఁడకుతో భయముల్ సెలంగవే” అని నడి పెట్టుచున్నాడు. ఈమూఁడు వెనుకంజల వృత్తము వీరచరితలో వర్ణితము గాదు. పైగా “ఇంద్రజనేయు నేరుపును” అని యధిక్షేపించినాడు. ఈమాట రాముడు వాలిని ఎదుర్కొని కొట్టనేరక

చెట్టు చాటునుండి కొట్టుటను తెలుపుచున్నది. వీరచరిత్రమందు వారి రాముని మడియింప నుద్యుక్తుడై అతనిమీఁదికి పోర నచ్చి యతనిచే మడిసె నని యున్నది. ఇట రెండు నాటకములు పరస్పర విరుద్ధముగా నున్నవి. లఘుఁడు రామాయణకథ ననుసరించి పల్కెనేగాని, భవభూతివీర చరిత్రముం బట్టి పలుక లేదు. ఐనను మహాకవి తనతోలి పల్కు తాను అడంచి యిట నొందునగం బలుకుట చిత్రము.

మఱియొకటి—ఇందు “నడిమియమృతృతమును అన్నయ్య అణచి వైచినాడు” అని చిత్రప్రదర్శనములో లక్ష్యణవాక్యము. వీరచరిత్రలో శూర్పణఖ మాధరావేషమున వచ్చి రామప్రవాసమును కైకేయీ ప్రాశ్నితముగా నాధించె ననియున్నది. ఇట లక్ష్యణవాక్యమున తద్విరుద్ధ మైన రామాయణోక్త వృత్తాంతమే పరామృత్యమై యున్నది. ఇటునుం గవి తనపూర్వరిచనను తాను పాటింప లేదు.

క్షేమోద్రుఁడు చేసిన యుత్తరరామచరిత్రగత కథిపయవిషయకాచిత్యచర్చ.

1 ప్రబంధాచిత్యముక్రింద.—యాదావా భవభూతే:—

(నేపథ్య) యోఽయ మశ్యః పతా కేయ మతవా వీరభూషణా

సప్తలోకైక వీరస్య దశకణ్ఠకులద్విషః.

రస:—(సగర్వమివ) అహో సంతాపనా న్యక్షరాణి. తో తో, కి మక్షత్రియా పృథివీ య దేవ ముద్భుష్యతే. (విహస్య) ఆ: కిం నామ స్మరన్తి శస్త్రాణి. (దమ రాహోపయః)

జ్యోతిష్యాయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్ర

ముద్గారి ఘోరఘనఘర్షణఘోష మేకత

గ్రాసప్రసక్తహసదస్తక వక్త్రీ యస్త్ర

జృమ్భావిదమ్బి విఙ్తోదర మస్తు చాపమ.

ఇందుల తెనుఁగు మదీయము—పు. 60 - 61 (నేపథ్యమున)
అశ్వమిదః...(26)

లవు—[వృథతోనుం బోలె] అహో రగిలించుచున్నవి యక్ష
రములు! ఓహోయి, ఇట్లు ఘోషించదలే!, పృథవిలో క్షత్రియులు
లే రనుకొన్నారా యేమి? [నవ్వి] ఏమి! శస్త్రములను జరిపింతురా!
[విల్లెక్కు వెట్టుచు] జ్వారసన...(27)—ఇందుపై విమర్శ—

అత్రాశ్చ రామాయణ కథాత్మికమేద సూత నోత్పేక్షితా రామకనయస్య సహజ
విక్ర మానుసారిణీ శౌర్యోత్కర్షభూమిః పరప్రతాపస్పర్శాసహిష్టుతా ప్రబంధస్య రస
బంధురా హుచిత్యచాయాం ప్రయచ్ఛతి.

(2) పీఠరసాచిత్యము క్రింద—న తు యథా భవదూతే:—

వృద్ధాస్తే న విచారణీయదరితా ప్తిప్తిస్తు హం పర్తతాం
సున్దరీదమనేఽప్యభియోశసో లోకే చుషాస్తో హి తే
యావి శ్రీ జ్యకుతోభమా న్యపి పదా న్యాసకా యోగ్యానీ
య ద్వా లోకం మిన్ద్రసూనుదమనే తత్రా ప్యభిష్ఠో జనః.

ఇందుల తెనుఁగు మదీయము.—ఉందురు,...70 (85), ఇందు
విమర్శ.

అ త్రాప్రదానస్య రామసూనోః కుమారంవస్య పరప్రతాపోత్క ర్షాసహిష్టో
ప్రీతిరసోద్దీపనాయ సకలం ప్రబంధ టీవికసర్వస్వభూతస్య ప్రదాననాయక గతస్య పీఠ
రసస్య, తాదృశాదమన యోగిణాపరర జాన్యరణంసంకర్తవ్యాపాద నాది జనవిహి
తాపవాదప్రతిపాదనేన స్వవదనా కవినా వినాశ. కృత ఇత్యనుచిత మేకత.

(3) దేశాచిత్యము క్రింద.....యథా భద్భవదూతే: ।

పురా యత్ర స్రోతః పులిస మధునా తత్ర సరితాం,
విసర్వాసం యాతో మనవిరళభావః క్షితిరుహామి.

బహో ర్భృష్టం కాలా దపర మివ మన్యే వన మిదం,
నివేశ్యైలానాం త దీద మితి బుద్ధిం ద్రదయతి.

ఇందులకు తెనుగు 25 (18). దీనిపై విమర్శ.—

అత్ర బహుభి ర్భృష్ట సహస్రై ర్పఠితానైః శమ్భూకవదప్రసజ్గేన దర్శితాబ్జ్యం రామః పూర్వపరిచితం పునః ప్రవిష్టః సమస్తా దవరో త్యైవంబ్రాతే.... 'జరా యత్ర సదీనాం ప్రవాహ స్త త్రేదానీం తటమి, వృక్షజాం మనవిరళత్వే విపర్యయ స్థిరా చ్ఛృష్టం వన మిద మపూర్వ మివ మన్యే, పర్యతసన్నివేశస్తు త దై వైత దితి బుద్ధిం స్థిరీకరోతి.' ఇత్యుక్తే చిరకాల విపర్యయ పరివృత్త సంస్థాన తానన వర్జనయా హృదయకంవాదీ దేశస్వభావః పరమి శాచిత్య ముద్ద్యోతయతి.

సీతావివాసనము వర్ణనా, అధర్మము

పూర్వోక్తమును చక్కగా నవగాహించిన, ఈ ప్రశ్నకు అవకాశమే ఉండదు. అయినను ఇచ్చుక. ప్రజారంజనాస్థము శ్రీ రాముడు సీతను కూరీకరించెను. తద్రంజనమే తద్వృత్తియు, “అన్ని లినిగాని” 4(5) వివాసనోప దేష్టలును తత్ప్రేరకులును “తప్పక వేక టికోరికం దీర్చునది” యనియు, “ప్రజల రంజింపఁ దివురుమెప్పుల నైన” 4 (4) అనియు, చెప్పిపంపిన యరుంధతీవసిష్ఠులు, సీతం గూర్చి సజ్జివచ్చినంత తన్నివారిణముకై సీతావివాసనముకన్న నుపాయాంతరిము లేదు [“ఏసాధు” 14 (35)]. ఎల్లవారింగూర్చి సీతా శుద్ధం వెలుపరాదాయనిన, అది ఆపెద్దలు లేక నిరవమానముగా నెల్లు జరుగును? వారు జన్మమును అకాలమున వీడి యెల్లు వత్తురు? వారికి సమయమై వారు వచ్చి ఆయుషాయమునే ప్రయోగించువఱకు (7 అం) వివాసనము తప్పదాయెను. ఈలోపల వియక్తి శుభోద ర్కమే యని ఆశీర్వాద వాక్యములచే సీతారాములకు తెలిపినవారు (అరుంధతియు) వసిష్ఠుడును ఋశ్యశృంగుడును : “వీర ప్రసవపు గమ్ము” “మఱి పుత్రిపూర్ణమైన యెడికోడి నిన్ను ఆయుష్మతిని

చూడఁ గలము." రాముఁడు సీతాశుద్ధి నెఱుంగనివాఁడు గాఁడు 5 (6), (7), 14 (36). పౌరులు సీత నింట నుండనియనందులకు వారు నిందుక లని తమస స్థూలదృష్టిచేఁ బలుకుఁగాక; సూక్ష్మచుతి శ్రీరాములవారు పౌరులను నిందించుట తగవుగా దని పలికినాను: "విశ్వసింపు నెవఁడు దవిష్టవృత్తి" 15 (37). భాగీరథియు రాముని మతమే వహించినది: "హ్నాయం దలైన..." 87 (6), తెలియక, "తర మెవ్వరికాను వారితత్త్వము తెలియక" 21 (7), వాసంతి వివాసన మకార్య మన్నది - "ఏల యీ యకార్యమును దేవర గావించెను?" 40, "ఓయి కళోర" 40 (20), "ఈవె మదీయ జీవితమవు" 89 (19). పితృత్వకారణంబున జనకుఁడు రామునిపై అలిగియు, "ఈవిశసాశనిప్రహరి" 59 (23), అరుంధతి హెచ్చరించిన ప్రజాపాలన కారణమునకు 59 (22) సమాధాన మొంది నాఁడు "ప్రావక" 58 (23). అట్లే గర్భప్రీతి కారణంబున పృథ్వీ దేవి రామునిపై కడు నలిగియు, 'జాల్యమునను' 86 (5), భాగీరథీ జోధనచే 87 (6), సమాధానపడినది. ఈమెయు భాగీరథియును సీతావిశుద్ధిని స్తుతించుటచేత పౌరజానపదులు సమాధానపడి నపుత్రి, సీతారామ సమ్మేళనము సంగీకరించిరి. ఆశుద్ధిని స్థాపించి పౌరులను సమాధానపఱుదుట సీతాశుద్ధిని రామునియశమునకును అత్యంతా వశ్యకమని పెద్ద తెల్లరుం దలంచి, అట్లే సంవిధానముం గూర్చిరి. ఇట్లు సీతావివాసనము నాధువేగాని అసాధువుగాదు.

ఈ విషయంబున కేలు (Kale) పండితుల యు. రా. చ. యుపోద్ఘాతము నందలి యీసంవాదముం గనుఁడు:—

"Shallow critics, with their gratuitous sympathy with Sita for her cruel abandonment in the forest, are inclined to find fault with Rama for his undue solicitude for the contentment and happiness of his overniece subjects. They miss the very beauty of Rama's life when they

take such a narrow view of it. Judged by the ideal standard of duty, Rama deserves our approbation of his wonderful self sacrificing nature rather than condemnation for the seemingly cruel deed. No one was more conscious of the cruelty of the action than Rama himself as is evident from his utterances in the drama, but as he lived for his subjects he was bound to please them at any cost to himself. No one was more conscious than Rama himself of the sterling womanly qualities of Sita—almost an idealistic picture of every virtue that ennobles womanhood and gives it a peculiar majesty and grandeur, but when called upon by the stern voice of duty, Rama throws her off inwardly feeling the deepest anguish for the cruel step that he is forced to take."

౧౦ రసచర్చ

ఈనాటకముందు రసము ధర్మవీర మనియు, నాయకుడు ధర్మవీరు డనియు వక్కాణించువారు గలరు. అందులకు వారియుపసాదనము.

"ఉత్సాహశ్చా భవే ద్దీర్ఘ ప్రేరేపా ధర్మాజిదానతః
నాయోఽత్ర భవే త్సర్వైః శ్లాఘ్యైః రసుగతో గురైః." వాగ్మదా.

"ఉత్సాహశ్చా వీర స్పృశేదా యుద్ధవర్మదానేషు
విషయేషు భవతి తస్మి న్నన్వేదో నాయకః శ్వాతః." రుద్రబి.

"ధర్మ దాన యుద్ధభేదా త్రేరేవా వీరః." హేమచంద్రః.

"వీర శృతుర్ధా దానదయాయుద్ధభర్తైః స్తదపాతే రుత్సాహస్య చతుర్విధత్వాత్."

ఈ నాటకమున నాయకుడు ధర్మవీరతా సాధకము లయిన వాక్యములు :—

ఆముఖములో ఆపవాదప్రస్తావనము. ప్రథమాంకమున :—
అర్జునినిగాని 4 (5), కట్టా! లోకులు 5 (7), పుత్రులకు నిజ 8 (15),

అకటసీతకు 14 (38), ఏకార్యముచే నైనను (34), ఏసాధుశుద్ధ (35), నీవలన (36), లోకులకు 15 (37), పిన్నతటి (38), నేరనిముగుదా (39), గోడుగుడువ (40), ఎదను 16 (42).

ద్వితీయాంకమున :—స్వరువు 21 (7), కుడికరము 22 (1), వెలికి 28 (9).

తృతీయాంకమున :—డెండమున 32 (4), ఈవె మదీయ 39 (9), ఓయి కకోర 40 (21), పూనికతోడ 41 (21), సరిపడ దాయె (25), విలునుగాని (24), చకిత 40 (21), వెల్లి (22), దేవి పాడిడి 4 (26), అడ్డముగ 42 (28), పాయక (29), హ ప్రాశ్నోతి 43 (31), సరవి 46 (27), ఎచట (38).

షష్ఠాంకమున :—మొదలనే 81 (24), నిరతిశయంపు (26), అకృతి 82 (31), అనుభావ 83 (34),

సప్తమాంకము :—మహర్షులు ధర్మములను నాత్మార్థమొందిన వారు 84, బాల్యమున 86 (15), క్షాయం దల్లెను 87 (6), కుండు 89 (12).

ఇందు సీతావిరహశోకోద్ధరతా పరములైన వాక్యములు తత్కారణ భూత ప్రజారంజన ధర్మై కాభినివేశ తాత్పర్యములు. నాటకము ఆదిలోనే అపవాద మూలకము. అంతయున నిరపవాద కరణపరము. లోకరంజనము ఆదిలో త్యాగముచేత, అంతయున తత్సమాకలన పూర్వక తత్ప్రతిబోధనముచేత, ఏతదను సారముగా భరతవాక్యమందు “త్రుంగంజేసి యఘంబు” అను వాక్యము అపవాదనిరసనపూర్వక ధర్మనిర్వాహపరముగాను, “శ్రేయముల సందోహంబుఁ బొందించుతఁ” అనుట సీతా పునః ప్రాప్తిపరము గాను గ్రాహ్యములు; కడనుపద్యంబును అట్లే. ఈ మతమున వీర

రసమునకు అంగికి కరుణవిప్రలంభము అంగము, ధర్మాభినివేశ చార్వ్యబోధకము.

సీతాపునస్సంప్రాప్తికై వ్యాఖ్యలయందు చేయబడునట్టి బీజా గ్యారంభాధి సుఖాదినమన్వయముల నెల్ల నిరపవాదసాధనకై చేయవలయును.

కరుణ విప్రలంభ సిద్ధాంతము

ఈ నాటకంబున కరుణరసము అంగి యని యొకమతము కలదు. — సాహిత్యదర్శణమందు నాటకలక్షణమున “ఏక ఏవ భవే దక్తి శృంగారో వీర ఏవ వా” అని చెందు ఏవకారములతో నియమము నిబద్ధమై యుండగా, “శృంగారో వీరో వేతి కథనం తు సముచిత రిససూచనమ్. తే నోత్తరమచరితే కరుణరసస్య, ప్రబోధ చస్తోత్రయే శాస్త్రస్య చాక్షిప్య మవ్యాహతమ్.” అని ముద్రక జ్ఞాపిక. ఈ జ్ఞాపిక గ్రాహ్యముగా నుండలేదు, ఎట్లన—ప్రబోధచరిత్రోదయమందు వీరరసమే అంగిగాని శాంతరసముగా దని మతాంత రిము గలదు; అతే సాధువుగాఁ దోచుచున్నది. మఱి యీజ్ఞాపికచే ఏకాపకమందుగాని తిత్తల్లకుతోక్త రసమే ఉండవలయునను నియమము జలలిపి యగును. మఱియు సీజ్ఞాపిక కరుణవిప్రలంభలక్షణమునకు విరుద్ధముగా నున్నది. ఎట్లన—సా. ద.

“యూనో రేకతరస్మిన్. గతవతి రోకాస్తరం పునర్లభ్యే

విమనాయతే య దైక. స్తదా వివే త్యరుణవిప్రలంభాఖ్యః.”

“యథా కాదమ్బుర్యాం పుణ్డరీక మహాశ్వేతావృతాన్తే. పునరేలభ్యే శరీరాస్త రేణవా లభ్యే తు కరుణాఖ్య ఏవ రిసః.” అని తద్వృత్తి. సీత పునర్లభ్య యైనది గావున కరుణరసము గాదు. దీనిని మరలం దడవెద.

కరుణాశబ్దముగాని, (కరుణాశబ్దముగాని, దీనిని గూడ సాధకముగాఁ గొనియున్నారు.) అక్కడక్కడ నాటకమందు కనబడుట సాధకము గాదు. అగునేని, మాలతియందును అంగి కరుణారసమేగావలయును. ఎట్లన—అందు 9, 10 అంకములలో ఈ ప్రయోగములున్నవి—(సకరుణం నిశ్చస్య),—(సకరుణం పరివృత్త్యావలోక్యచ)—(సకరుణంవిముచ్య),—(సోచ్ఛ్వాసం సకరుణం నిశ్చిస్య),—(సకరుణం సాస్రమ్),—మఱియు “కరుణావనేచరవచనాత్” 10 (14), “కరాణాయతనాచ్ఛాయ ముచ్చర త్కరుణాధ్వనిః.” 5 (21). ఇంత మాత్రకే మాలతియందు కరుణము అంగి యగునా? కాదని చెప్పవలయునా? “ప్రకరణమందు శృంగారము అంగిగా నుండు” నని తల్లక్షణము గదా. మఱియు మాలతియందు—

“అకరుణ, వికర ప్రితోజ్జ్వలాం । దృశ, మతిదాపణ, దేహి మే గింప,
సహచర మనుర క్తచేతనం । ప్రియమకరన్ద, కథం న మన్యవే ।” 9 అం.

అను శ్లోకమున కరుణారస మని వ్యాఖ్య. అందువలన మాలతిలో కరుణారసమే అంగి అగునా? మఱియు—

“జనస్థానే కౌన్యే వికలకరణై రార్యచారిణై
రపి గ్రావా రోది త్యపి దళతి వజ్రస్య హృదయమ్” 1 (28)

అను నుత్తరరామచరిత శ్లోకమున పూర్వరామచరితాంశము వర్ణితమై యున్నది. దానింగూర్చి ఆర్యాస ప్తశితిలో—

“భవభూతే స్పృహ్యై ద్భూధరభూరేవ భారతి భాతి
ఏకకృష్ణకకాదుజ్ఞా త్కిమన్యథా రోదితి గ్రావా ।”

అని యున్నది. [“కారుణ్యం కరుణా ఘృణా” అమర. కరుణము గాదు.] ఇందువలన మహావీరచరిత్రలోఁగూడ కరుణారసమే అంగి యగునా? శాకుంతలమున పంచమాంకములో—

“వత్స కార్గరవ, అమగచ్చ తీయం నః కరుణపరిదేవిషి కకున్తలా.”

ప్రత్యాదేశపదుషే తర్తరి కింవా మే పుత్రికా కరోతు?”

ఇదలి కరుణశబ్దముంబట్టి శాకుంతలమందును అంగి కరుణమే యగునా?

కావున కరుణశబ్ద ప్రయోగము కరుణాంగికత్వ సాధకము గాదు. అట్లే “రామస్య కరుణోర్మయః” 89 (12) “రామస్య కరుణో రసః” 28 (1), ఇవియు కరుణాంగికత్వ సాధకములు గావు. ఇందు కారుణ్య కరుణారస శబ్దములు నిరుక్త కరుణారస పరములుగావు. ఏలన, రసము కథాపురుషులయందుఁ గాని నటులందుఁగాని ఉండదు. అది సామాజికమల హృదయమునందు ఉద్బుద్ధ మగును. మఱి “కరుణస్య మూర్తి రథవా శరీరిణీ విరహవ్యధైవ వన మేతి జానకీ” [“కరుణమూర్తియై” 80 (4)]. ఇదియు సాధకము గాదా? కానే కాదు. ఇట కరుణపదము నిరుక్త కరుణారసపరమే అని యంగీకరింతుమేనియు, ఉత్ప్రేక్షా ప్రభావముచేత విరహవ్యధాతిరేకమును తెలుపుచున్నదే గాని, ఈనాటకమందు కరుణారసము అంగి యని నెలకొల్పుఁజాలదు; పైగా అంగి కా దనియే నిరూపించుచున్నది; దీని పర్యాయమే “శరీరిణీవిరహవ్యధైవ” యను వాక్యంబును [“మెయి గొన్నవిరహధరమై.” 30 (4)].

మఱి “రామస్య కరుణో రసః” [“రాముని కరుణారసము” (28)] అనుచో కరుణశబ్దము నిరుక్తరసపరముగాదేని కవి దానిని రస మని వ్యవహరించినాఁడే, అది యెట్లు సంగతమగును? అందులేని, ఇట్టి స్థలములలో రసశబ్దము భావపరము గాని శృంగారాదిరస పరిగణనాంతర్గత కరుణారసపరము గాదు. మాళవికయందలి యీ క్రింది ప్రయోగముం గనుఁడు :—

“అక్షే రస్త్రహితవదనై సూచిత స్వయ్య గర్భః.

పాదన్యాసో రయ మనుగత, స్తన్యయత్వం రసేషు.”

ఇందులకు—“రసేషు సాత్త్వికవ్యభిచారిభావేషు” అని శ్రీనివాసాచార్యవ్యాఖ్య. “అత్ర రసశబ్దేన ఉపచారాత్ పరిపాతితయవస్తాభావాః కింఛిత్ ప్రకృతత్వాత్ । రసే వ్యతిప్రసక్తాత్.” అని కాటయవేమవ్యాఖ్య.

‘రసము రామాదులయం దుండ దని మీరు చెప్పుచున్నారు. రామాదులయం దుండు నని యిదే నరసరాజీయ వచనము. —

మ. రమణీయోల్బణతానమేత మగు పీఠ్యాదిభావాద్భిః
నమరం బుట్టుచు మునుచుం దగుఁ దరంగదూరీ సంచారిసం
ఘము; రేతత్ప్రతిపన్నతారసము దక్కఁబంబునం నైన స
త్యము రామాదులయం ద, నాట్యమన సభ్యావాసమై భాసియె.

ఇందుల కేమి చెప్పెదరు? అని యాక్షేప మేని—నిరుక్త కరుణారసము రామాదినిష్ఠముగాదని సిద్ధాంతము—సా. ద., త్వి. పరి., చూచునది.

“పారిమిత్వా ధౌకికత్వా త్పానైరాయతయా తథా
అనుకార్యస్య రత్నాదే రుద్భీభో న రసో భవేత్.
కైర్వాసాదిమాత్రేణ రామవాదేః స్వరూపతామ
దర్శయన్ నర్తకో నైవ రసస్యాస్వాదకో భవేత్.
తావ్యావృతావనే నాయ మపి సభ్యపదాస్పదమ్.”

మఱియు—“రామస్య కరుణో రసః” ఇత్యాదివాక్యములందు కరుణపదము నిరుక్త కరుణారసపరమ యేని కవికి నాయకునియందు రసమును స్వశబ్దముచేతనే చెప్పిన దోషము సంభవించును. ఎట్లన—సా. ద. సప్తమపరిచ్ఛేదము—

“అథ రసదోషా నాహ—రస స్యోక్తి స్వశబ్దేన” —
“రసస్య స్వశబ్దో రసశబ్దః శృణోరాదిశబ్దశ్చ—క్రమేణ యథా—

“తా ముద్వీక్య కురజ్ఞాపీం రసో నః కోఽవ్యజాయత,
చన్ద్రమణ్డం మాలోక్య శృక్నోరే మగ్న మన్తరమ్”

అట్లయిన, “రామస్య కరుణోరసః,” ఇత్యాది స్వనహారములయందు ఆశబ్దమున కర్థమేమన, దుర్భరవిరహవ్యథయే యర్థము; అదియే కరుణ విప్రలంభోన్మోధకము. అట్లే “ఏకో రసః కరుణ ఏవ నిమిత్త భేదాత్” అను వాక్యమున దుర్భరవియోగవ్యథయే విప్రలంభ శృంగారాది విపత్తములం జెందు నని భావము

ఈనాటకమున కరుణవిప్రలంభ మంగిగాని కేవలకరుణము అంగి గా దని సులువుగా తెలియుటకై కరుణరస కరుణవిప్రలంభాది స్వరూపచర్చలను అభియుక్త శృతిములం గొన్నిటి నుద్ధరించద :—

ర స త ర జ్ఞ ణీ

“యూనో రేకతరస్మిన్. మృతే ప్రలాపః కరుణరసః. జీవితో ర్విశిష్టయోః ప్రలాపః శృక్నోరః. అతఏవ రసరత్న దీపికాయాం కరుణరసోదాహరణమ్. ‘అయి జీవితనాథ’ ఇతి. నను విప్రలంభశృక్నోరస్య పూర్వానురాగ మాన ప్రవాస కరుణాత్మకత్వాత్ జీవతో రపి విప్రలంభస్య కరుణరసత్వ మాయాత మితిచే త్పత్యమ్ తత్ర కరుణరస స్యాద్యేన దానమానత్వాత్ తత్ర కరుణాత్మకత్వవ్యవధేశః.”

“కోరస్య పరిపోషః కరుణః. ఆశావిచ్ఛేదే నతి సర్వేస్త్రియ స్త్రీమోచా. స చ విప్రలంభోఽతివ్యాప్తిః. తత్రేష్టాశాయాః సత్త్వాత్. తద్విచ్ఛేదే తు స విప్రలంభః కరుణ ఏవ. కోరో దుఃఖమ్.”

వా గ్మటాలక్ష్కారః

“స్యా దేకతరపఞ్చత్వే దమృతోఽరిమరక్తయోః

శృక్నోరః కరుణాభ్యోఽయం వృత్తవర్ణన ఏవ సః.”

“చతుర్థ మాహ. స్యా దితి. స్నిగ్ధయో ర్నాయకయో రేకస్య పఞ్చత్వే మరణే అపరస్య ప్రియాయా. విరహః కరుణాభ్యోఽయం కరుణనామా స్వాత్. పరిం స వృత్తవర్ణనే ఆచారదార్యభ్యావస యైవ ప్రయోజనవా నితి గమ్యమ్. యథా.

.....ఇత్తం చతుర్థస్థి విప్రలమ్బేషు నాయకానాయకపరతయా ఉదాహరణద్వయం ప్రదర్శితమ్.”

రుద్రబిః

“అథ విప్రలమ్బేషామా శృంగారోఽయం చతుర్థికో భవతి
ప్రథమానురాగ మానః ప్రవాస కరుణాత్మకత్వేన.”

వ్యాఖ్యా.—శబ్ది కరుణరస ఏవ విప్రలమ్బేషదం కరుణ మస్తర్థావయన్తి. త
దనత నైరక్షణ్యం. శుద్ధే హి కరుణే శృంగారస్పర్శ ఏవ నవిద్యతే. కరుణ విప్ర
లమ్బేస్తు శృంగార ఏవ. యథా కాళిదాసస్య ‘ప్రతిపద్య మనోహరం పపూ...’

“కరుణ స్పృహప్రలమ్బేష త్రాన్యకరో మ్రియేత నాయకయోః
యది వా మృతకల్పః స్వాత్ తత్రాన్య స్తద్గతం ప్రసేవే.”

హేమచంద్రకావ్యానుశాసనమ్

“కరుణ విప్రలమ్బేస్తు కరుణ ఏవ. యథా—‘హృదయే పర సీతి’ ఉత్పాది
రతి ప్రసావేషు.” “విప్రలమ్బేషనవచ్చిన్న ఏవ సంభోగమనోరథః. విరాళత్వే తు
కరుణ ఏవ స్వాత్.”

సరస్వతీకణ్ఠాభరణమ్

“అభ్యజ్ఞానార్థ్యే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథా. ‘దళలి హృదయమ్’—
అత్ర రామాదేః దుఃఖేన చిత్త మభ్యజ్ఞతే.”

“తావో యదా రతి ర్నామ ప్రకర్ష మదిగచ్ఛతి
నాదిగచ్ఛతి చాభీష్టం విప్రలమ్బే స్తదోచ్యతే.
పూర్వానురాగో మానశ్చ ప్రవాసః కరుణ శ్చ సః
పురుషప్రీప్రకాశేష చతుఃకాంఠాః ప్రకాశతే.
పూర్వానురాగపూర్వేషు విప్రలమ్బేషు త త్కృమాత్
విశేషదోషతతే నేహ వ్యవసర్గేణ సూచ్యతే.
ప్రత్యాదానం పునః ప్రేషాం కరుణే కో న మన్యతే
స్వయం దత్తావి హి విది స్తావి త త్రాపకర్షతి.”

(టీ. కరుణే = కరుణాశ్చే విప్రలమ్బే, తేషా మభీష్టలింగనాదీనామ్. ప్రత్యాదానమ్ =
పునర్లహణమ్. న మన్యతే = న జానాతి.)

“మూర్ఖావిలాపా కురుతే కురుతే సాహసే మనః
కరోతి దుఃఖం చిత్తేన యోఽసౌ కరుణ ఉచ్యతే.”

[ఇది కరుణవిప్రలంభముంగూర్చి చెప్పిన వ్యుత్పత్తి.]

“మృతేతి ప్రేత్య సంగస్తం యయా మే మరణం మతమ్.

సై వావస్త్రి మయా లబ్ధా కథ మత్యైవ జన్మవి.

అత స్థాయినో విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగాత్ రసవిషృత్తి రితి రతి రేవ శృంగారయాపేక్ష నిష్పద్యతే. అత్రావస్థ్యా వాసవదత్తాయా ఆంశ్యునవిభావ భూతాయాః సకాళాత్ ఉత్పన్నో వత్సేశ్వరస్య రతిస్థాయీభావ స్తస్యాః పునర్జీవనాదిభిః ఉద్దీపనవిభావైః ఉద్దీప్యమానో మృతేశ్వాదినా వాగరమ్యూసుభావేన అనుమీయమానైః స్వస్థ దృతిప్రదృతిభిః సుభాత్యభిః సంస్కృజ్యమానః కరుణానందరసంబోగ శృంగారాభ్యాం లభతే”

“దైవమాచీకీ యథా—‘అపి జనకసుతాయాః....’ సేయం సీతావిషయిణీ రతిః తదుపమానదర్శనేన రామం రమయతే॥”

“...విప్రలంభ శృంగారాభ్యాం లభతే। స చతుర్థా, పూర్వానురాగో, మానః, ప్రవాసః, కరుణశ్చ” ఈ ప్రకరణములో - పూర్వానురాగము, మానము, ప్రవాసము అయిన తర్వాత నాలవదైన కరుణవిప్రలంభ స్వరూపము:—సంగతయో రేవాన్యతిరవ్యపాయే కరుణః - అథ సంభోగః. చతుర్థా - ప్రథమానురాగానంతరః, మానానంతరః, ప్రవాసానంతరః, కరుణానంతర ఇతి—తేజమీ చత్వాకోఽపి సంభోగాః చతుర్థి రేవ విప్రలంభైః ప్రకర్ష మాపద్యంతే.”—[ఇచ్చటను నాలుగింటికీని వరుసగా ఉదాహరణములు దత్తములు. అందు తుదిది]—“కరుణేన యథా—

‘న మర్త్యలోక త్రిధివా త్సృహీయతే మ్రియేత నాగ్రే యపి వర్ణతో జనః

నివృత్త మేవ త్రిధివప్రయోజనం మృత స్స చే జీవత ఏవ జీవతి॥’

(టీ.—మరణానంతరజీవనం ప్రియజనస్య స్వర్గా దపి సుఖం మితి భావః.)”

“కరుణానన్తర మర్చిణనం యథా—

‘చన్ద్రాపీఠం సా చ జగ్రాహ కశే కణ్ఠస్థానం జీవికం చ ప్రవేదే
తే నాపూర్వాం సా సముల్లాసలక్ష్మీ మిమ్మం స్పృష్ట్యా సిన్ధువేలేన భేదే.’”

“పుంస ఏవ ప్రవాసకరుణే యథా—

‘సీతావేశ్య యతో విరీక్ష్య హరతే దృష్టిం యది త్యాకులామ్,
అన్యోన్యార్చిత చచ్చగత్త కబలైః పారావతై ర్భూయతే,
ఇన్దో దూరత ఏవ నశ్యతి, విశ త్యన్తర్గృహం దుఃఖితః.
ప్రచ్ఛాద్యానన మ్మూలేన రజపి వ్యన్తత్రపం రోచితి’”

“అవస్థాపన్తార్థ్యే కురుతే సాహసే మనో యథా—‘ఇయ పేత్య .’ అత్ర
రతేః కామకోతేన మరణసాహసే మనో వస్థాప్యతే—”

“అభ్యజ్ఞానార్థ్యే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథా—‘ఒకతి హృదయమ్ .’
అత్ర రామాదేః దుఃఖేన చిత్త మభ్యజ్యతే—”

ఈ యుద్ధారము మాలతిలో 2 (12) నుం గలదు.

కరుణానన్తరే అనుభవరో యథా—

‘అనుమరణ ప్రస్తేతయా ప్రత్యాగతజీవితే ప్రియతమే.

నైదవ్యమృణనం కులవచ్చాః కోభనకం జాతమ్॥’

అత్ర య భేయం మత్ప్రాణభూతా ఏవ మస్యా అహ మపి జీవిత మే పేతి సత్యా
విస్రమ్భకో రాగః। పత్న్యా పునః ప్రేత్యాపి యత్సంగమో మయా అభిలషితః
సోఽయం జీవ నైవ జీవితేశ్వరః సమాసాదిత ఇతి విస్రమ్భాత్ అతిసుఖమేవ
అనుభూయతే.”

“కరుణానన్తరే సమృద్ధో యథా—‘శీర్ఢే తోయ...’

అత్ర ఉత్తరాధేన ఇన్ద్రమత్యజయోః లోకాన్తరప్రత్యుజ్జీవనేన సమ్మోగ సమృద్ధిః
ప్రతిపాద్యతే॥—

ఇదియు సమృద్ధి క్రింద పూర్వానురాగ మాస ప్రవాసముల వెంబడి
చెప్పబడినది.

“సోయం కరుణధర్మ సమన్వయః కవనస్తరేఽపి సమాససామర్థ్యాద్భవతి॥—
విప్రలంభు శృంగారాఖ్యాం లభతే। స చతుర్థా పూర్వానురాగో మానః ప్రవాసః
కరుణ శ్చ—

అని యుచక్రమించి క్రమముగా ఆమూఁటిని విశదీకరించి చతుర్థ
మైన కరుణ విప్రలంభమును చెప్పట.

“సంగతయో రే వాన్యకరవ్యసాయే కరుణః. స త్రీవ్యసాయే పురుషస్య
యథా—‘ద్రువ మస్మి శతః’ అత్ర ఇస్తుమతివ్యసాయాత్ అజన్య దుఃఖాతిశయః
కరుణః ఉచ్యతే॥ స ఏవ పురుషవ్యసాయే ప్రియా యథా—‘హృదయే వస సీతి....’
ఇహ అనన్లవిషయే రతేః శోక ప్రకర్షాత్ కరుణ ఇత్యాఖ్యాయతే॥”

[ఇది ప్రవాసానంతరము అన్యవహితోక్తము కరుణ విప్రలంభ
విస్తరము.]

దశ రూపమ్

“ఇష్ట నాశ దనిష్టాస్తా శ్లోకాత్మా కరుణః॥—

ఇష్టనాశ కరుణో యథా—‘అయిటివికనాథ...’ ఇత్యాది రతిప్రలాపః। అనిష్టా
వాప్తేః సాగరితాయా దివనాత్। యథా రత్నావళ్యామ్॥

మృత్యే త్వేతిత్ర య త్రాన్యః ప్రలపే చ్చోక ఏవ సః,

వ్యాకరయత్వా న్న శృంగారిః, ప్రత్యాపన్నే తు నేతరః,

య శేస్తుమతిమరణా దజన్య కరుణ ఏవ రఘువంశే। కాదమ్పర్యాం తు ప్రథమం
కరుణః, అతాశ నరస్వతి వచనా దూర్వం ప్రవాస శృంగార ఏవ.

‘ఏకతో రోదితి ప్రియాఽన్యతః సమరతూర్యనిర్దోషః

ప్రేక్షూ రణరసేన చ భటస్య చోలాయితం హృదయమ్॥’

ఇత్యాదౌ రతుత్సాహయః (సమావేశః అని వాక్యశేషము)—అ త్రోచ్యతే. అ త్రా
ప్యేక ఏవ స్థాయీ। తథాహి—ఎక్కతో రులఇ ఏల (ఏకతో రోదితి ప్రియా)
ఇత్యాదౌ స్థాయిభూ తోత్సాహ వ్యభిచారి లక్షణ విరక్తభావ హేతు సందేహకారణ

తయా కరుణ సంగ్రామత్యూరయో రుపాదానం వీర మేవ పుష్టా తీతి భట ప్యే త్యనేన పదేన ప్రతిపాదితమ్.—అతో భర్త స్సంగ్రామరవికతయా శౌర్యమేవ ప్రకాశయా ప్రయతమాకరుణో వీర మేవ పుష్టాతి.

ర స గ క్నా ర ర :

“పుత్రాది వియోగమరణాదిలన్నా వైక్లవ్యాఽన్యః శ్చిత్రవృత్తివిశేషః కోకః। ప్రి ఘంసయో స్తు వియోగే జీవిత్యజ్ఞానదగాయాం వైక్లవ్యం పోషితాయా రతే రేవ ప్రాచా న్యాత్ శృక్నోరో విప్రలమ్భాశ్చో రసః। వైక్లవ్యం తు సంచారిమాత్రమ్॥ మృతత్య జ్ఞానదగాయా స్తు రతి పోషితస్య వైక్లవ్యం వ్యేతి కరుణ ఏవ। యదాతు సత్యపి మృత త్యజ్ఞానే దేవతాప్రసాదాదినా పునరుజ్జీవన జ్ఞానం కథంశ్చ త్పూర్తదాఽఽలమ్బున స్వాత్యధిక విరాసాదావా చ్చిరప్రవాస ఇవ విప్రలమ్బు ఏవ, నన కరుణః। యదాచన్త్రా పీడం ప్రతి మహాశ్వేతావాత్మేషు। కేచి త్తు రసాన్తర మేవాత్ర కరుణవిప్రలమ్భాన్య మిచ్ఛన్తి।”

ర సార్థవ సు డా క ర :

“స విప్రలమ్బో విజ్ఞేయ స్స చతుర్థా విగద్యతే
పూర్వానురాగమానౌ చ ప్రవాసకరుణా వితి.
ద్యయో రేకస్య మరణే పున స్సంజీవనావకౌ
విరహః కరుణో న న్యా త్సంగమానువర్తనాత్.
కరుణే భ్రమకారిత్వాత్ సోయం కరుణ ఉద్యతే
సంచారిణోఽనురాగా శ్చ కరుణేఽపి ప్రవాసవత్.

యదా—‘అథ మదనవధూ రుపస్థనాన్తమ్’। అత్రాకాశరస్వరీప్రత్యయేన రతే ర్విప్ర లమ్బు...అత్ర కేచి డాహాః. కరుణో నామ విప్రలమ్బుశ్చక్నోరోనాన్తి. ఉభయా లమ్బునస్య త వైక్లవ్య త్రై వాసంభవాత్. యత్ర త్యేకవ్యపాయే సతి తదితరగతాః ప్రలాపాదయో భవన్తి స కోకా న్న భిద్యత ఇతి। త దయుక్తమ్ యదాపునరుజ్జీవనేన సంభోగో న విభాతి తత్ర సత్యం కోక ఏవ। యత్ర సోఽన్తి తత్ర విప్రలమ్బు ఏవ।...”

పా హి త్య ద ర్ప ॥

“యావో రేకతరప్పి, న్గతవతి లోకా న్తరం పునర్లభ్యే
విమనాయతే యదైక। న్నదా భవే త్కరుణవిప్రలమ్భాన్యః।

యథా--కాదమ్మర్యాం పుష్టిరసహాశ్వతాపృతాస్తే । పున రంభ్యే శరీరాంతరేణ
లభ్యే కరుణాఖ్య ఏవ రసః । (టీక—పున రంభ్యే ఇతి—రతే ర్నాథా ఉత్కంఠ
కోక సంభవాచ్చ కరుణాఖ్యో రసః । న పున ర్విప్రలంభ ఇతి బాహు) కించా త్రాహ
సరస్వతీరాపానస్తర మేవ శృంగారః । సంగమప్రత్యాశయా రతే రుద్భవాత్ । ప్రథమం
తు కరుణ ఏవ' ఇ త్యభియుక్తా మన్యస్తే । య చాత్ర సంగమ ప్రత్యాశానస్తర మపి
భవతో విప్రలంభ శృంగారస్య ప్రవాసాభ్యో భేద ఏవ' ఇతి తేచి బాహుః । త దన్యే
'మరణరూప విశేషసంధి వాత్తద్విన్న మేవ' ఇతి మన్యస్తే ॥

యత్ర తు రతిః ప్రకృష్టా నాభిష్ట ముపైతి విప్రలంభోఽసౌ
అభిష్టం నాయకిం నాయకాం వా । స చ పూర్వరాగ మాన ప్రవాస కరుణాత్మక
శృంగారా స్సాత్ । (టీ.—ప్రకరణాదినా ప్రవాసత్వం ప్రాప్తా కరుణాదౌ శోకోద్దీపన
తయా రతితత్వేన త త్రాతివాప్తి వారణాయ ప్రకృష్టేతి.)”

శృంగార రతి లక :

“విప్రలంభాదీహనోదయం శృంగార స్సాంధ్యర్పతుర్విహః,
పూర్వానురాగ మానాఖ్య ప్రవాస కరుణాత్మకా.
యత్రైకీకీకా విపన్నేనో మృతకల్పేఽపి తద్గతమ్
నాయకః ప్రలప్తే ర్పేష్టా కరుణోఽసౌ స్మృతోయథా.
తేహాశ్చ త్కరుణాద్రావ్తి కరుణ్యా దత్ర జాయతే,
ఏతస్య మిమరావస్థాం విష్ణుత్వ రతిమూలజామ్,
క్రీష్ణంసయో ర్భవే దేవ సాపేక్ష స్సృజమే పునః
శృంగారవచనప్రాయః కరుణ స్సాం త్స నాన్యథా.
తస్మా చ్చృంగార ఏ వాయం కిరణే నానుమోదితిః
సాన్ద్యం సుతరాం దత్రే విధిర్నో విరళం బుధైః.”

రుద్ర రతిః

“కరుణః శోక ప్రకృతిః । శోక శృ భవే ద్విపత్తితః ప్రాప్తేః
ఇష్ట స్యానిష్టస్య చ । విధివిహతో నాయక స్తత్ర”

సాహిత్య దర్పణః

“అత్ర హి రామవనవాస జనితశోకార్తస్య దశరథస్య దైవవిద్యా । ఏవం బిష్ట
వియోగః విధివనా దా వ ప్యుదాహర్యమ్ । అన్య కరుణవిప్రలంభా ర్భేద మాహ ।

శోకస్థాయికయా దిన్నో విప్రలమ్భ దయం రసః
విప్రలమ్భే రతిః స్థాయీ పునః సంతోగహేతుకః.”

కావ్యదీపికా

“కరుణ రసోదాహరణమ్.—

యన్య భృత్యా శ్చ దాసా శ్చ స్వాదూ న్యన్నాసి దుష్టతే
కథం స తోష్యతే రామో వనే మూలపరా న్యయమ్.” రామా.

కరుణారసమున శోకస్థాయితయు, కరుణవిప్రలంభమున రతిస్థాయితయు
భేదకారణములు. ఉత్తరరామచరితముందు ఎక్కడఁ జూచినను రతి
స్థాయిగానే యున్నది.

యజ్ఞము లొడంగుటయు, యజ్ఞ సహధర్మి చారిణినిగా ఏకో
ఒక స్త్రీమాత్ర ప్రతిమ సేయించు కొనక సీతాప్రతిమనే చేయించు
టయు, 21.

“కరుణ నీ కేడ దుర్భరగర్భభిన్న !

సీతఁ దఱమినరాముని గాత్రమునకు!” 22.

“హా! నెయ్యం బట్టి చొర యబలకు న్నాస్తే” 24 (9, 10).

“కంటి వెండియు నిప్పు దాకాననంబు...” -5 (3)

“దానికిఁ గ్రింద నయ్యుటకథామములఁ రహి నుంటి
మేమునుక.” 26 (16)

“చిమునకు లేగి నొంచుఁ బెట్టెమునోలె.” 26 (17).

“ఎచటఁ జర ముంటి సఖిలోడ నింపుమెఱసి.” 32 (8).

“హా! దేవీ! దండకారణ్యవాసప్రియసఖి.”

“మూర్తిగొన్న ప్రసాదముంబోలె...”

నందినీ గానఁబడవు నీమెదు నకట.” 35 (7)

“కలువదళంపు సౌ రొలసి...” 35 (15) సీత.—చూచు
చున్నాను....

“చండీ, జానకి, ఇటు నటం గనఁబడుచునే యున్నావు! జాలి గొనవేయి!” 43

“ఎటు నున్నావు? అనుగ్రహింపుము. ఈదశలో నున్నవానిని నన్ను విడనాడుట నీకుం దగదు” 45.

“ఎచటఁ గన్గొందు చెల్వివృథ...” 46 (38)—ఇందుల మూలశ్లోకమును భోజ పేమచర్మములు విషాదమున కుదాహరించి నారు:—

“విషాద శ్రేతసో న్నని రుపాయాథావనాశయో:—తద్రూపేజ రసస్య ప్రకర్తో యథా—‘వ్యర్థం యత్ర ..’ అత్ర సీతా సమాగమవిషయే రామస్య దృష్టావదాన సుగ్రీవసత్యాదే: ఉపాయస్య అథావత విషాద: ప్రకృష్టతే.”

“కర్కశ్చిత్తో ద్విషాద: సహయాన్వేషణ ముఖోపాది కృతః. ఉపాయాథావ నాభ్యాం ప్రాప్తస్య కృతస్య తిక్తో న్యనఃపీత విషాద: యథా—‘వ్యర్థంయత్ర కపిస

“చెల్లినరుల...” 40 (32) “పూనికనోడ” 4 (23), “వీలును” (24), “సంపద దాయె” (25), “దేవి పాడిడి” (26), “స్నేహాశిరంబులు” (27), “హా! ప్రాణేశ్వరి.” 43 (31), “నిరవశియంపు” 81 (26), “నాకుఁ బ్రయాసగుణ” 82 (27, 28, 30, 31), “దైవవశత” 86 (7), “కనఁబడుచున్న వీశిశుయుగం బున” 80 (19)—దీనిమూలమును “అపిజనక” ఇత్యాది శ్లోక మును గూర్చి సీతా విషయకి మునున రతి శ్రీరాములవారిని తనువ మాన దర్శనముచే రమింపఁజేసిన” దని భోజ జ్ఞాపిక. “అబల క్రవ్యాత్కులవిలుప్త యయ్యె నిజము” 40 (21) అని వాసంతికి రాముఁడు ఉత్తరము చెప్పుట వైక్లబ్యముచేతఁ గాని విలుప్తి నిర్భయముచేతఁ గాదు. “వైక్లబ్యనుభావమాత్ర మితి స్థితమ్” అని టిక. అట్లే “నిరవధి నిష్పృతి క్రియము నిష్పరి” 46 (37) అనుట

ఉత్కట రతిహేతుక మయిన దుఃఖముచేత—“అజ్ఞాతావధి, అజ్ఞాత ప్రతిక్రియము” అనియే భావము.

‘వస్తుస్థితి యిట్లున్నను, ప్రత్యాశ లేచే విప్రలంభ మెట్లగును?’ అనఁగూడదు. ఏలన ఋశ్యశృంగాదుల వాక్కులయందు రామునికి విశ్వాసము ఎప్పుడును అవ్యాహతము. ఈక్రిందివి రామవాక్యములు—

“వాక్కువెంటి నర్థంబు పఠచినదప్ప
నాద్యులయినట్టి పుమ మహద్దులకును” : (3)

“మహద్దులు ధర్మములను నాత్మార్థంబులను వారు. అమృత సారములును పవిత్రరసములును అయిన తత్త్వజ్ఞానములు ఎటను భంగ మొందవు. కావున వానియందు శింక వహింపఁగూడదు,” 84.

ఋశ్యశృంగాఁడు “పుత్రపూర్ణోత్సాగము నిన్ను చూచెదము” అని సీతకు సందేశము పంపినవాఁడు. శాకుంతలమంగు శాపలక్షణము మొదలు అంగుళీయకదర్శన లక్షణపర్యంతమును దుష్ప్రభునికి శిక్షా తలయందు ఎట్టి రతి గాని ఎట్టి యాశ గాని లేదు. మఱి ప్రత్యాశ లేదని చెప్పవలయునా? అంగుళీయకదర్శనాంతరము ఆశిగలదే గాని ప్రత్యాశ ఏమో? అందును.

“నూనం ప్రసూతివిఃలేన మయా ప్రదత్తం

దౌతాశ్రుశేష ముదకం పితరః పిబన్తి.”

అని దుష్ప్రభుఁడు దుఃఖపడుచున్నాఁడు, ఇట్లున్నను శాకుంతలమున అంగి శృంగార మే గాని కరుణము గాదు. ఇట్లను అట్టి, “అత్ర సమ యాస్త రేషు సత్పు గ్రీష్మయాపాదానం ప్రకృతనాటకస్య శృంగారాగ్ని కత్వాత్” అని వైఖానస శ్రీనివాసాచార్య టీక. మఱియు ఈ టీకలోని యీక్రింది వాక్యముం బఠింపుఁడు:—“నీధర్మభయాన కయోః ప్రతినాయకాశ్రిత త్వేన వర్ణనీయత్వాత్, హాస్య రాద్ర కరుణాద్భుతానాం మహాప్రబంధరసత్వే చమత్కారాభావాత్.”—కరుణము అంగిగా నాటకమునకు పనికిరా దన్నమాట.

మాలతియందు ప్రత్యాశాసం దేహము కలదు—.

“న యత్ర ప్రత్యాశా మనుపతతి నో వా రహయతి.

ప్రపిష్టిప్తం చేతః ప్రవిశతి చ మోహాన్తరమనమ్,

అకిచ్చేత్కుర్వాదాః పశవ ఇవ తస్యాం వయఃపహో

విదాతు ర్వామత్వా ద్విపచి పరివర్తమహ ఇమే.”

9 (8).

పూర్వోచాహృత లక్షణ వాక్యములవలన ప్రాయికముగా అనురిక్త స్త్రీ పురుషులలో ఒకరు మృగజెందిన ఆద్వితీయలు ప్రలపించుట పునస్సంగము లేకున్న కరుణ మగును. పునస్సంగ మున్న కరుణవిప్రలంభ మగును, అని యేర్పడుచున్నది.

ఈనాటకమందు దర్పణోక్త్యనుసారమున అంగివ్యవస్థ యిట్లు సేయవచ్చును : ..[సీత లోకాంతరిమునకుం బోయినది.] “పృథ్వీ-రావే పట్టి పాతాళమును పవిత్రము గావంపుము. రాము—హా! ప్రియా! లోకాంతరిమున కేగితివే”—పిమ్మట సీత మరల లభించినది. లభించువరకు రాముని విలాపము కరుణవిప్రలంభము. [ఇట దర్పణవాక్యముం గూర్చిన టీకావాక్యమున కర్థము—మరల లభింపని యెడల రతి నశించుటచేసిను, ఉత్కటశోకము కలిపిచేసిను, కరుణరసము గాని విప్రలంభముగాదు.] ఈ నాటకమున రతి నాశ మొందక ఉత్కటముగా నున్నందునను ప్రత్యాశాయు కలిగినందునను అంగి విప్రలంభ మయినది, అని సిద్ధాంతము.

౧౧. ఉ. రా. చ. ప్రాశస్త్యము

“ఉత్తరే రామచరితే తివభూతి ర్విశిష్యతే.”

ఈ వాక్యమునకు శాకుంతలముకన్న ఉ. రా. చ. ఉత్కృష్టముని కాళిదాసు పలికినట్లుగా ఆభాణకము. [పై ఆభాణకమునకు

భవభూతి కృతనాటక త్రయములో ఉ. రా. చ. శ్రీకృష్ణమని యర్థముగా కొందఱు గ్రహింతురు]

ఈ నాటకమందు ప్రధానులగు శ్రీ పురుషులు ఉత్తమోత్తములును లోకాతీతులును. నాయక నాయకులు నరత్వాభిమానముగ దున్నను నాత్మోల్లక్ష్మీవారాయణులు : అంతఃకన్న నుత్తము లెల్లందురు ! శ్రీరాముని మించిన ధీనోదాత్తి నాయకుని సీరికన్న పరిపరాయణను ధర్మప్రవణను ఉహింపలేము. అనుంధణి పృథ్వీ భాగీరథి వాసంతి ఆశ్రేణు లమన వాల్మీకి జనకుడు-వీరి చరిత్రమును, వీరు మెచ్చిన సీతా రాముల చరిత్రమును, బోధించు నీ మాపకము ఆర్యావర్తమునకు ఉత్తమోత్తముల సూక్ష్మ ధర్మా చరిణమునకు లక్ష్యభూతముగా నున్నది.

కవి యిందు గృహిలోక వృత్తమును విపుణముగా నిబంధించినాడు పుస్త్రుడని యెఱుంగకయే పుత్రివాత్సల్యము, నాయన యని యెఱుంగకయే పితృభక్తి, అన్న యనియు లెమ్ముఁ డనియు నెఱుంగకయే భ్రాతృప్రేమ-వీనిని అత్యద్భుతముగా అత్యంతహృదయంగమముగా నిరూపించినాడు. మఱియు నిట్టియపేయక పక్షపాతములు ఏదో అంతర హేతువువలనం గలుగును గాని బహిరుపాధికృతములు కావని వాక్రచ్చినాడు. మహాకవి గావున ఈ విధముగా చిత్తప్రవృత్తిని చెప్పించినాడు. ఇట్లే కాళిదాసు గూడ శాకుంతలమున ఒకచో చేతఃప్రీతిని శీషమునకు జన్మాంతర సౌహృదమును కారణముగా నుపన్యసించినాడు : ఎట్లన—

“తస్మాజ్జీవీత్య మధురాం శృణోమ్యథావా
పద్యత్సుకో భవతి య త్సుఖితోఽపి జన్తుః
తచ్చేతసా న్యరతి మాన మబోధహర్షం
భవస్థిరాజీ జననాన్తర సౌహృదాని.”

శాకుంతలము .

కాళిదాసువలె భవభూతియు తండ్రిని పుత్రునికడకుం దెచ్చియు ఆసంబంధమును ఒక్కమ్మడింగాక క్రమముగానే వెలువరించినాడు.

పెద్దలు ఎప్పుడును లోకక్షేమ దీక్షితు లనుటకు ఈరావకము ప్రబల నిదర్శనముగా నున్నది. ఉ. రా. చ. యందు కవనసాభాగ్య ముండు, సంవిధాన వైదగ్ధియు నటుండ, శీర్షికలో నుక్తమైన యాభాగకోక్తికి కావ్యభూత మైనట్టి దేమనగా, ఇదమీయ నాయకా నాయకసర్వలోకాతిశయి సముత్కర్షోచితముగా గ్రంథనిర్వాహము. “నాటకేషు శకుంతలా” అని పేర్వడ్డ శాకుంతల నాటకమందు దుష్ట్యులుండు అధర్మభీరువ యయ్యను (5 అం.) స్వార్థముగా పని వడికవాడు. తద్భ్రంశముచే దుఃఖితుండు (6 అం.). శ్రీరాముండు లోకారాధననతి. ఇరువురును ధీనోదాత్తులే. అయినను, తారతమ్య ముపరిము. దుష్ట్యులుండు విరూపకునితో శకుంతలాసంకథ యంత యూ జెప్పి కడపట “పరిహాసోక్తులు మిత్రమ పరమార్థంబనుచు మిది బాటించకుమా.” అని బోకినాడు. శ్రీరాము లట్లు సేయుదు రని ఎవరేని భావింపగలరా?

శకుంతల మహాపతివ్రత యయ్యను,—

“పననే పయోకరే వసానా నియమమిమముళీ చృతైకవేదే
అపి నిష్కరుణస్య దుఃఖిలా మమ దీర్ఘం విచిత్రతం విదిత్తి.”

దుష్ట్యుండు “అనార్యా” అని తిట్టినది. సీత రామునిగూర్చి ఆయన తనకుం గావించిన యాయొక్కట్టున కుపితోక్తి వచించినట్టిది గాదు. అవకృతి తారతమ్యమరసిన సమర్థమే యేర్చును నని తోచెడిది: సీత జగద్వంద్య యనియు తనకు ఆమెయందు ధక్తి యనియు అరుం ధతి నక్కాణించినది 52 (9). కావున శాకుంతలము గంగ యగునేని ఉ. రా. చ. మందాకిని యగును. కాళిదాసు ఆగంగను సారాయి నాక్షిణ సఖ్యముసేయుట లోనగు నోడికవాగులతో, తేర్చి మర్త్య

మునం బాటుదల సేయించినాడు. భవభూతి ఆమం దాకినిని ఆయాన్న త్యమున కర్హముగా కల్పవములు చేరినీయక స్వర్గమందే పరివించి నాడు. కవనమును తత్తదనుగుణమయినందుల ఉ. రా. చ. నాటక రాజమై వెలుగుచున్నది.

౧౨. నాటక శ్రీ పురుషుల విమర్శ

అరుంధతి

ఈమె జగద్వంద్య యనియు, ఈమె వలననే వసిష్ఠులవారు గురువులకెల్ల గురువై నారనియు, ఈమె త్రిలోకమంగల్య యనియు, జనక వాక్యము 52 (8). కోడలు లేని యయోధ్యలో నే నడు గిడ నని యీమె వచింపఁగానే, ఆ వచనమునే కౌసల్యా వసిష్ఠులు నెఱ వేర్చినారు. జనకుఁడు లవుం జూపి, ఈ బాలు నెవ్వనిగాఁ దలఁతువు? అని యీమె నడిగినప్పుడు, ఈమె ఆబాలుఁ డెవ్వఁడో తా నెఱింగియు సత్యమయిన యుత్తరమును అప్పుడు చెప్పఁగూడక యుండుటఁ బట్టి, మేము ఇప్పుడే వచ్చుచున్నామని పలికి ఆప్రశ్నను తొలఁగించు కొన్నది. అట్లు టక్కుగా బల్కుట సంభవింపని యట్లుగా కవి ఈమె విషయమై సంవిధానమును శేఱునిధముగా కల్పించియుండిన ఈమె యొక్క మహిమకు అనుగుణముగా నుండును. ఈమె యానతిచే ఎల్ల లోకులును సీతామహిమను అంగీకరించిరి. ఈమె యానతిచే శ్రీరాముఁడు సీతను పెండ్లియు స్వీకరించెను. ఈమె సీతాదోహదమును తప్పక తీర్చినవనిన దని రామునికి చెప్పిపంపుట తత్పరిత్యాగమును జరుపుటకే. కావున, ఈమె పనివడి పునస్సంఘటనమును సాధించినది. పరిత్యాగము సేయించుట లోకారాధనకు అంతకన్న నుపాయము లేనందున.

వాసంతి

ఈమె జనసానవనదేవత, సీతాదేవికి నెచ్చెలి. ఏవ్రతమునకు హిందువులు జగత్ప్రఖ్యాతులలో ఆయతిధి పూజావ్రతమును 17 (1),

ఆర్యమాత్రుల సౌజన్యమును 18(2), ఈమె చరిత్రము విశదీకరించుచున్నది. దేవత యయ్యను ఈమె శ్రీరాములకన్న న్యూనప్రభావ. వారి యంతర్వత్త్వమును తాను గన లేకపోయినది, ఎవ్వరునుం గనలేరనియుం దలంచినది ; రాముడు లోకోత్తరుఁ డని యెఱింగినది 21(7). రాముడు సీతను త్యజించినందులకు ఈమె కరము దుఃఖము రాల్చె ఆయనను గ్రుచ్చి గ్రుచ్చి కారణ మడిగినది. లోక మొప్పలే దని ఆయన వచించిన కారణమును పరిత్యాగమునకు చాలినట్టి దని ఈమె తలంపదాయెను 40 (21). రామునియందును ఈమెకు పరమానురాగమును చనువును గలవు. ఈమెయుం దమసహోదే సీతారాముల పునస్సంఘటనమును పృథ్వీభాగీరథీ వసిష్ఠారుంధతీ వాల్మీకులు సమకూర్చుని తలంచినదే 47 (41).

[వసిష్ఠులవారు]

[వీరు నాటక ములో ప్రత్యక్షముగా వ్యవహరింపక పోయినను శ్రీరామునికి లోకారాధన వ్రతియును అతిక్రమింపవల దని సూదేశము పంపుటచే వీరును సీతాపరిత్యాగమును నెఱవేర్చినవారే ; లేక, వీరే సీతాపరిత్యాగమును చేయించినవారు. లోకారాధనకు ఒండు ఉపాయము లే దని అదలి ధర్మరహస్యమును వీరును అరుంధతియు శ్రీరాములవారును ఎఱుగుదురు. అట్లు వీరు సమాధానము సేయించి సీతాశుద్ధితను లోకహృదయంబుల నాటి సీతారాముల మీది ప్రేమాభిషేచముచే వారిని మరిలం గూర్చినవారు. సీతావింహము నిరవధి యని రాముడు పలికినను సావధియయి వీరు సరుంధతియు నెఱుగుదురు. ఆయవధిని త్వరపఱచుటకే వీరు సారుంధతీకులు అయోధ్యకుం బోక వాల్మీకాశ్రమమున నిలిచినారు.]

దా గీ ర థి

చిత్రదర్శనములో “సీతకు మేలు తలంపుము” అని ఈమెకు శ్రీరాములవారు సీతను అప్పగించినది మొదలు, ఈమె సీతను

రక్షించుచునే యుండెను. తల్లిని “నీ కడుపులో నన్ను అణచి వైపుము, అమ్మా!” అని సీత వేడినప్పుడు, ఆమె “శిశువులు పాలు వదలువఱకు వేపుము, తర్వాత నీయిచ్చ” అని చెప్పెను. అట్లు శిశువులను భాగీరథి వాల్మీకికడం జేర్చినపిమ్మట సీత యేల విలయ మొందలేదు, అని యడుగం దగును. భాగీరథి పునస్సంఘటనము సాధించునదై సీతను అంతరింప నీయక తానును పృథ్వీయు తమ కడన యుంచుకొని కాపాడుచుండెను, సీతను తదీయదుఃఖికాంతికై గృహచారవిశేషమివచే గోదావరికడకుం బంపి రామదర్శనము ఘటించుట జేసినది. ఈ దర్శనముచేత సీతకు తనపైని రామానురక్తి అపరిక్షీణ మని విశదపడిచి ఆమెను పునస్సంఘటనమునకు ఆతరుం గావించినది. ఇట్లు తుదవఱకు హెచ్చరిక వహించి యీశు సీతం గాపాడి ఆమెను అరుధతీ మూలకముగా రాముని కడం జేర్చి రాముని ప్రథమాంక వాక్యమును రాముని కప్పగించినది.

జనకుఁడు

ఈయన గొప్ప బ్రహ్మవాది, తపోధనుఁడును, అట్టి యీయ నకు అపవాద పూర్వకముయిన సీతాపరిత్యాగ దుఃఖము దుస్సహతమ మని చెప్పవలయునా? ఈయన త్యాగమునకై రామునిమీఁదం గోపము వహించి తూత్రిధర్మంబున సంహరింపను, తపోధన ప్రభా వంబున శపింపనుం గడంగియు, అరుధతీ బోధచేతను, సూక్ష్మ ధర్మజ్ఞత చేతను, ఆగోపము నడంచుకొన్నాఁడు. ఈయన సీతా దుఃఖము తీర్చుకొనుటకై ఆత్మహత్య గావించుకొని యుండునుగాని, ధర్మజ్ఞుఁ డగుటాబట్టి ఆత్మహంతలకు అంధతమసావృతము లైన యసుర్యలోకములు సంభవించు నని మానినాఁడు. పృథ్వీదేవి యొక్కయు ఈయనయొక్కయు భేదాతిశయవర్ణనలచే మహాకవి సంభావితలగు ఘటంబులకు కూతునడం గల్గిన యపవాద మొక యవమానకరయో నిఘ్నముగా తెలిసినాఁడు. కవి జనకునియందు

ఈరే దెందులకు కడుంబసిద్ధి కెక్కినాడో ఆ బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠవలని ప్రపంచమిథ్యాత్వచింతనకు ఫలమైన సీతాదుఃఖవిషయిక ప్రశాంతిని చూపడానికను. అట్లు చూపుట ప్రకృతనాటక రసమునకు భంజక మని మానినాడు 49 (8). అట్లే శాకుంతలమున కాళిదాసుండును కణ్వునివైక్లబ్యమును మాత్రము “యాస్యత్వద్యశకున్తలేతి” [మదీ యాంధ్రము. “కుండు జనించే నేగెడు”] అని వర్ణించినాడు. కవి ఈయనమీది సీతాప్రేమను నాటకారంభమందును 2 (7), 3 (1 వెంబడి). తెలిపినాడు, ఆమెమీది యీతనిప్రేమను అటను. చతుర్థాంకమందు కడు నుక్కటముగాను, స్పష్టపఱచినాడు ; ఈయనను శ్రీరామ పట్టాభిషేకానంతరమునం బాకివైచి వ్యాజమున పునస్సంఘటన సమయమునకుం దెచ్చినాడు.

౦ వ ం ద రు , కు కు ం ద రు

లవునియందు సీతారాముల పోలికయు 80 (19, 20)-55 (17,) యధ మన్న నుత్సాహంబును, పగతురపై బీరంబును, వైరి పరాక్రమమును మెచ్చుటయు 64 (10 వెంబడి), పెద్దలకడ విసిరియు, ఏలంబుట్టినవారియం దుండు సహజలక్ష్మీమీలాసంబులును, సదాచార పరాయణత్వమును, ధర్మజ్ఞులయు 69 (30, 31) అకార్యమునకు లజ్జించుటయు, గాఢోచిత మయినయార్జవంబును, విదగ్ధగ్రాహ్య మయిన యతిశయంబును 56 (19), ఒకరికరుణకుంబ్రాత్రము కానొల్ల మియు 64 (కడపట), పరగుణగ్రహణ ప్రవణియును, కరము కాశలముతో వర్ణితములు. ఇతని వీరచాదము మనోహరము 61 (27)——ఇతనియన్న కుశుడు అన్నిటను ఇతని మించినవాడు.

చం ద్ర కే తు ం ద రు

ఈరేడు పరకీయగుణగ్రాహి, పాదచారి యైనలవునితో రథము నుండి పోర నిచ్చగింపక తానుం బాదచారి యైన ధర్మజ్ఞుడు. ఈరేడును దొడ్డ గుణములందును కుశలపులవంటివాడే.

సుమంత్రుడు

దశరథుని నాటినుండి రాఘవులసారథి, ప్రాజ్ఞుడు, ధర్మజ్ఞుడును. అవుడు జ్ఞాథకాస్త్రసంపన్నుడైయున్నను, అరినితోడి పాడికయ్యమున చంద్రకేశునికి జయము గల్గునుగాక యని వేల్పులను వేడువాడయ్యును, తనదొరకు పాదచారితో రథము దిగి పోరుటకు సమ్మతి యొసంగినాడు.

శంకరుడు

శూద్రమునిగా ఈ శంకరుడు రంగప్రవిష్టుడు గాడు. ఈతడు శూద్రత్వ కారణమున తపోధికారము లేనివాడయ్యును తపస్సు చేయుచుండెను. ఆదోషముచేత బ్రాహ్మణశిష్యులచచ్చెను. ఆ యపరాధమునకై శ్రీరాములవారు ఇతనిని దలఁగొట్ట నుద్ద్యమించినప్పుడు, తపఃకృతుడై యున్నందుల విరుగఁజూప నేయలే దందుమేని, 'తపస్సు మానవను, కావున నది యేల వేడ లేదు? విచ్చుకత్తిం జూడఁగానే రామాగమనము దండిచుటకని ఇతనికి తెలియదా? మృతిచేత తన తపఃశ్రమ యెల్ల వ్యర్థప్రాయ మగునుగదా. కవి ఆకాశభాషితములచేత నైనను ఇతనినోట దీన వాక్కులను పలికింపలేదు. కావున, ఈతడు దండనం బొందుటచేత తనదోషము తీటు నని దాని నంగీకరించె నని చెప్పవలయును. కావున ఈతడు సాధువే గాని దుర్జనుడు గాడు. రాములవారితో నతడు తాను వృషలకుడు అని ఆత్మాపకర్షగా చెప్పుకొనుటచేత నితని వినితపోజన్యములు విశదపడుచున్నవి. ఇతనియందు తపస్సు దోష మాయె గదా మఱి యితనికి దివ్యత్వ మెట్లు వచ్చినది? అని యడుగుదురు. అది తపస్సుచే వచ్చినదిగాదు, రామకృత నిధన ప్రభావముచేత వచ్చినది. అట్లని యితనివచనము 2కి (2). రామాగమనముచే నీతడు పరమానందభరితుడై భిక్షహానిని తపోవనముం బోలె స్వీకరించె నని తోచుచున్నది.

సీత

సీతాదేవి ఉత్తరకాండయందు అత్యంతమనస్విని, తనశుద్ధిని శ్రీరాములమోల వాల్మీకి శపథపూర్వకముగా ప్రకటించునటకు వేది యుండినది; పిమ్మట సడివడ్డతనకు వెడియుం బట్ట మహిమీపద మేల యని నేలలో నడంగినది. ఈ నాటకమందు అట్లుగాక కేవలరామ పరాయణ యై రాములవా రంగీకరింపఁగానే మాటు పలుకక సుత సముతో వారిం జేరినది. ఎప్పుడును రాముని ఆశ్వాసించుటకు సన్నద్ధురాలే; కావున, ఆమెకు నాటకమందు నిబద్ధమయినంత సత్త్వగుణోత్కర్ష ఉత్తరకాండకథలో లేదు. పరిత్యాగముచే దుఃఖత యయ్యె అందులకై ఆమె రామునికై కినుక గాల్పదాయెను. ఒకమాడెని ఒక కటూక్తి పలుకదాయెను.

ధర్మపత్నిగా నేమి. పట్టమహిషిగా నేమి, పతిదేవతగా నేమి. ఆమె లోకములకు ఒకవడిగా నున్నది. వియోగమందు రాముని సీత చూచినట్లే రాముడును సీతను జూచుటగా సంవిధానమును కవి కల్పించి యుండినయెడల, అదియు నదృశ్యముగాను రామప్రబోధ కము గాను ఉండెడిది గదా యనిన, అందులకే సమ్మేళనాంశమున వివాసనకుఁబడిగా సీతాచరిత్రము రామునికిం బ్రత్యక్ష మగుసంవిధాన మునే కవి కావించినాడు. ఆమెనుగూర్చి కవి రచించిన సంవిధానము లందలివైన యీ శ్లోకి రిదీయఁగూఁ సింధు తిరంగవృషతంబులం బరికించిన తచ్చిత్రైస్సత్యము స్పష్టపడును. — శ్లోడిమీఁది ప్రేమ సి. "మమ్ముందలంచుకొందురా!" 4, రాముడు "ప్రజారంజనార్థమై జానకివైనఁగాని వికనాడద" 5 నని పలికినందులకు ఆమె అతిని. అందువలననే రిఘుకుల ధురంధరుఁడని మెచ్చుకొనుట. [ఆమె రిదీయ పట్టమహిషి గావున ప్రజాపాల నాభినివేళము ఆమెయు వహించియే యున్నది.] తన ప్రసూతిని జ్ఞాపకాస్త్రము లాశ్రయించు నని రాముడు పలుకిఁగా ఆమె "మహాప్రసాద"మని కృతజ్ఞతరం చెలు

పుట, “వత్స, ఈ యింకొక తె యెవరు?” 7 అని లక్ష్మణు నడిగిన కోమల పరిహారపూర్వక ప్రశ్న. పరశురామ నిబర్హణ ప్రస్తావన నడంచిన విషయమహాశ్మయమునకై రామునియందు ఆమె దాల్చిన గౌరవము, తనకు విసనకట్టను గొడుగుగాఁ బట్టి రాముఁడు ఎండను దొలంగించుచుండిన తన దక్షిణార్ధ్యా ప్రవేశమును 8 జూడఁ గోరుట 9, శూర్పణఖయొక్క ప్రతిమకుం గూడ వెఱచుట 9, తనకై రాముఁడు పూర్వము పడిన తల్లడమును ఇప్పుడు విని తాను తల్లడ పడుట 10, జటాయు హనుమంతులయెడం గృతర్జిత, భాగీరథీపుణ్య జలావగాహనమునకు రామునిఁ గూడ రమ్మనుట, నిద్రగతు తన్ను ఒంటిగా వదిలి పోయినందులకు రామునిపై అలుగు గోరి 17 ఆయనం గన్నప్పుడు తాను తన వసము గామిని తలంచుకొనుట 30, ఆమె గోదావరి నుండి లేచి వచ్చినతీరు 30 (4-5), 31, సభిష్ఠేహము, రామమయ జీవితత్వము, తమసకు అవ్యక్తమగున రామవాక్కు తనకు సువ్యక్తముగా నెలియట 31, పాండుర కృతదుర్బలాకారుని రామునిఁ గని మూర్ఛిల్లుట 32 మూర్ఛియై ఆర్యపుత్రుని గావుమని తమసపాదంబుల వ్రాలుట, ఏ మయినను గాని మృని తాఁ బోయి ఆర్యపుత్రుని మూర్ఛితేర్చుట 33, ఆపాటియే తనకు మహత్తర మని సంతుష్టిం జెందుట, “నేను ఈయన హృదయము నెఱుంగుదును, ఈయన నా హృదయము నెఱుంగును” 24, నిష్కారణపరిత్యాగి నైనను ఆవిధముననున్న రామునిం గని తాఁజెందిన యనిర్వచనీయ భావనం భేదము పరిత్యాగశల్యము హృదయమున మెర మెర లాడుచున్నను రాముని యుల్లాసములచేత తన జన్మలాభమునకై సంతోషించుట 35, 36, ఆర్యపుత్రుఁడుతనపుత్రకులమోముఁదమ్ములనుముద్దగొనఁ దామెనే యని వందుకుట 36, నిసుఁగుల సంస్కరణముచేత స్తనములు చేడివారి తండ్రి సన్నిధానంబున క్షణమాత్రము తాను సంసారిణి యగుట 37, తాను మున్ను పెంచిన యేనుఁగుగున్నపైని నెమలికొదమపైని

చాత్యుల్యము 87, ఆర్యపుత్రుని భేద మొందించినందులకు వాసంతిపై దెప్పర మాడుట 88, ఆర్యపుత్రుడు ఎల్లవారికి బ్రయుఁ డని భావించుట 89, ఆర్యపుత్రుని సుఖముచేతన హృదయము వడవడ వడంకుట 42, తన కరస్పర్శచేత నతనిందేర్చి తదీయాంగస్పర్శచే తాను మోహముపాలగుట 44, "ఆతఁడవేయిపుడు నీవు," "ఈపరిత్యాగ మేమి? ఈహృదయాసంగ మేమి?" 45, "నేనే క్రూరురాలను", "నిరవధి యని చెడితిని మందభాగ్యను" 46, తన బంగారుపుఁ బ్రతిమచేత తన పరిత్యాగశల్యము తివిచివై వఁబడిన దని సంతసించుట 46, "అపూర్వపుణ్యముచే దర్శన మిచ్చిన య్యోపుత్రుని చరణకమలములకు ననుసారము". ఇరువురు దాహలం గని "హ ఆర్యపుత్రా!" యని మూర్ఛిల్లుట 86, సీతం వైకౌమ్మని రాముని అరుంధతి ఆదేశించి నప్పుడు ఈమె తన్నుం దప్పక వైకౌను ననుట— "ఎఱుంగు నార్యపుత్రుడు సీతా దుఃఖమును కడిగివైచుటకు" 92, అని తదీయ హృదయజ్ఞతం దెలుపుట—ఇవి ఈ కవిలోకమార్తాండుడు సీతా దేవితం బూజించిన పువ్వురాశినుండి ధత్తులకుం బిడికెడు ప్రసాదము.

మహా పతివ్రతలకు మహిమ లుండునే, ఈమెయెడ నేమియుం గనఁబడ లేదే యందురా? అందులకు ముంభ యుత్తరము చెప్పి యున్నది. "ఇట్టివారు" 29 (8). పృథ్వీభాగీరథులు స్వయము మంత్రసానులు తల్లియత్తలు నై రక్షించుటకన్న మహిమయేమి గానలయును! అరుంధతీచేత 'తనయవౌశిష్యమ్' 52 (9) అని పొగడ్త నొందుటకన్న మహిమయేం డుండునా!

రామదేవుడు

ఈ దేవునియందు ధవభూతి ఈ క్రింది వృత్తములను వర్ణించి నాడు

అనుష్ఠానకారవము 8 (1), శ్రౌతకర్మశ్రద్ధ 8, గురుధక్తి, ఋషివాక్కున విశ్వాసము 4 (8), సీతమీఁది యచురక్తికన్న ప్రజా

రంజనాభినివేశము ఎక్కుదు 4 (5). ప్రజలవిషయమై కమ, మధ్య
మాంజానింద్యవృత్తాంతోష్ఠాటనము నారంభింపనియమి 7, తన
యత్కర్తన వాకొననీయమి 7, పూర్వసుఖస్మరణచే నిప్పుడు ప్రీతిం
జెందుట 9 (19, 20), పూర్వదుఃఖస్మరణచే నిప్పుడు మితి లేని
దుఃఖముం బడయుట 10 (22). 11 (26), జటాయు హనుమంతుల
యెడ కృతజ్ఞత 10, 11 (25), సీతావివాహము, అదిమూలముగా
ఉన్నత్రైవివలె ప్రలపించుట 17, దండునిమిద సయితము దయ
గారుట 22 (1), అగస్త్యఋషియందు గౌరవము 28, సీత పెంచిన
గున్నతేచుంగుం గావను దానిం బయికొన్నయేనుంగును దంకింపను
బోవుట 35, తమగున్న జయించినచులకు అలగుట (8). సీతం దలంచు
కొని మాటిమాటికిని మూర్ఛిల్లుట, తత్కరస్పర్శచే తేరుట, వియోగ
దుఃఖాతిభారము, కోదనము, ఆయాపరిచిత ప్రదేశములం గని యల
దురుట. మహావ్యవిధూతి 74 (3, 4) అవిధిత శాంధివ్యలైన పుస్త్రుల
యందు వాత్సల్యము, వారియందు సీతాసాదృశ్యముం గని యత్కంఠం
జెందుట, లవుని రామాయణాశ్లోక పఠనమునకు తన్నుమఱచి బాష్పాలు
తాటుడగుట 80 (22), శిశువులయెడ నట్లు తాను దుర్మనాయిత
దైనందులకు లజ్జించుట 81, అనలంకారమనోరమమును సీతావక్త్రమును
అనుధ్యానించుట 82 (80). సీతాకృచ్ఛిము తనవలనం గలిగినందు
లకు దుఃఖించుట 85, గంగాపృథ్వలయెడ కృతజ్ఞత, సీతా విలయము
నకు మూర్ఛిల్లుట 90, గుర్వాజ్ఞచేత నపుత్రుని సీతిను బొంది హర్షిం
చుట. ఈనాయకుని విశేషము తనసుఖమును దుఃఖమును చూడక
లోకారాధనవ్రతమును నిర్వహించుట.

నాటకలక్షణ ప్రతి

దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండు విధములు. అందు దృశ్యము అభినయంబులకును, దానికే నటనియందు రామాదిరూపము వాలోపించుటచేత రూపకమని నామాంతరము, అభినయమునఁగా అవస్థను అనుకరించుట, రూపకము ఉచితరూపకము అని రూపకము రెండు విధములు. అందు నాటకము ప్రకరణము భాగము ప్రహరణము దీపము వ్యాయోగము సమకాలము వీధి అంకము ఈహామ్యము అని రూపకము పది విధములు. పదిరూపకములలో ఉ. రా. చ. నాటకమును తెగ లోనిది. [కడనురూపకములకును ఉపరూపకములకును దానిదానికి చెప్పబడు విశేషము దప్ప సామాన్యలక్షణ మేల్ల నాటకమునప ఎట్లో ఆట్లే ఎఱుంగవలయును.]

నాటకమునకు లక్షణము ఎట్లనఁ—నాటకమున ఇతివృత్తియు ప్రసిద్ధమైనది. అయిదు సంధులు ఉండును. విలాసము ఋద్ధి లోనగు గుణములును వానాభిధూతులును ఉండును. అది శుభముఃఖములచేత సమద్ధినించునది, వానారసములచే నిండినట్టిది. అందు అంకములు అయిదు మొదలు పదివఱకు ఉండును. నాయకుఁడు ప్రఖ్యాత కంఠుఁడు రాజర్షి ధీరానాథుఁడు ప్రతాపవంతుఁడు గుణవంతుఁడు దివ్యుఁడేని దివ్యా దివ్యుఁడేనియుఁ గావలయును. శృంగారమేగాని వీరమేగాని ఒకటే అందు ప్రధానరసముగా నుండును. కడమ రసము అన్నియు అంగములు [అప్రధానములు]గా నుండును. కార్యనిర్వహణమందు అద్భుతరసము, కార్యమందు పనికడు పురుషులు నలువురేని అయిదుగురేని ముఖ్యులుగా నుండురు. దానిని నోపుచ్చాగ్ర సమగ్రముగా నిర్వింపవలయును.

అంకలక్షణముః—అంకమున నాయకుని చరిత్రము ప్రత్యక్షముగా చూపబడును, రసభావములు తెలుంగుచుండును. శబ్దార్థములు అనూఢముగాను గద్యవాక్యములు చిన్నచిగాను ఉండవలయును, ఏదో నొక యవాంతర ప్రయోజనము సమాప్తి చెందవలయును, విందువు కొంచెము అంటియుండవలయును, కార్యములు పెక్కుగా నుండఁగూడదు. బీజమునకు సంహారము కూడదు, వానాసంవిధానములు వలయును. పద్యములు మిక్కిటముగా నుండఁగూడదు. అవశ్యక కార్యములకు భంగము కలుగఁగూడదు. కథ అశేకదినములు పట్టునదిగా నుండఁగూడదు. నాయకుఁడు ఆసన్నుఁడుగా నుండవలయును. పాత్రములు మువ్వలు నలుగురుండవలయును.

ఈవత్సయోగములు అందుం గూడవు—దూరమునండి, పిలుచుట, చంపుట, యధము, రాజ్యము, దేశము లోనగువానికి ఉపద్రవము, పెండ్లి, భోజనము,

కాపము, ఉత్పన్నము, మరణము, రతము, దంతిక్షితములు నేయుట, నభిక్షితములు నేయుట, ఇట్లు లజ్జాకరములగు నితరకృత్యములును, శయనించుట, మోవియునుట, ఇత్యాదులు, నగరాదులను ముట్టించుట, స్నానమాడుట, మైథూనకృత్యాని కొనుట, — ఇవి అంకమందు చూపఁగూడదు. అంకము మిక్కిలి దీర్ఘముగా నుండఁ గూడదు, దేవీపరిజనాదులయొ మంత్రులయొ వణిజాలయొ భావరసోద్భవములైన ప్రత్యక్షచిత్రచరితములతోఁ గూడినది యుండవలయు; దానియంతమున పాత్రము అందఱును నిష్క్రమింపవలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై రీజమును ఫలమునుగలదై ఒక యంకము గర్భములోపల ప్రవేశించినదైన మఱియొక యంకము గర్భాంకి (Interlude) మనఁబడును. ఉదా. బాలరామాయణమందలి సీతాస్వయంవరమును, ఉ. రా. చరిత మందలి వశిష్ఠ జననభాగమును, మఱియు ప్రతాపరుద్రీయమును అప్పయంకమున ఓడలో నుల్టానుమోల వర్తకు లాడించిన భాగమును.

నాటకమందు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తిర్యాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమును గూడ పేర్కొనుట, తిర్యాత ప్రస్తావన. అగు నాట్యరంగస్థువుకంటె ముందుగా రంగవిఘ్నోపశాంతిస్థానము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనఁబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది. ఆశీర్వాచనముతోఁ గూడినట్టిది దేవద్యుజన్యపాదుల స్తుతి నాంది యని చెప్పవచ్చును. అది మంగళశకరములైన శింఖ చంద్ర కమల చక్రవాక వైరవలలను వదించునదియు, ఎనిమిదని, పందెందని పదములు గలదియు గావలయును, ప్రాముఖ్యముగా నాటకములలో నాంది యని తలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగమయొక్క రంగద్వార నామకమైన యంగముగాని నాంది గా దని కొందఱు నతిము.

నూత్రధారయందు మధురములును కావ్యార్థసూచకములును అగు శ్లోకములచేత రంగమును ప్రవేశముం గావించి రూపక నామమును కలిపామి గోత్రాదులను కీర్తింపవలయును. భాగవద్వైదికవలంబింపవలయును. ప్రాయశముగా నేడే నాట ఋతువును ప్రస్తావింపవలయును. భారతి యనఁగా సంస్కృతప్రాయమును వరాశ్రయము నగు వాగ్ద్యాయవారిము.

నూత్రధారయందు నటితో నేని విమాపకునితో నేని పానిపార్వీకునితో నేని, కూతుకొన్నవాడై తను కార్యముల నుండి యొక్కప్పుములై ప్రస్తుతమును అక్షిపించునదైన చిత్రవాక్యములచేత చేయు సల్లాపము అనుభవముగల ప్రస్తావన యనియు చెప్పవచ్చును.

ఏ వస్తువు నాయకునికి అనుచితమేని, రసమునకు విరుద్ధమేని, అగునో దానిని వదలవలయును, నేటువిధముగా నేని కల్పింపవలయును.

అంకములయందు చూపరానిది ఆయినను అవశ్యము తెలుపవలసినదియగు కథను ఆరోపితేపకములచేత చెప్పవలయును. ఆరోపితేపకములు ఆయిన — విష్కంధక ప్రతేక చూచి కాంతకతా రాంకములు.

విష్కంధకము-ధూతిధవిష్కంధకములను తెలుపును, సంక్షిప్తముగా నుండును, అంకమున కాదిలో చూపబడును. అది ఒకరో యిద్దఱ్ఱో మధ్య పాత్రములచే జరుపబడిన యెడల శుద్ధమనబడును, నీచమధ్యపాత్రములచే జరుపబడినచో సంకీర్ణమగును.

ప్రతేకము-నీచపాత్రములచే నీచవాక్యములచే చేయబడును గండంకముల నకును కచ్చును. మిగతల యీగము విష్కంధమున కట్లో అట్లే.

చూచి-యనునది పరదాలోనివారు చేయునట్టి యాచన.

అంతాంతమాచిత పాత్రములు ఆ యంకమునకు తెంపుదేనియట్లుగానే పై యంకమును తొడంగుట అంతాంతకార మనబడును.

ఒక యంకములో అన్నియంకముల మూచనయు నేయబడునేని దానిని అంకముఖ ముందుగు.

దీక్ష దిందు పతాకా ప్రకరీ కార్యములు ఆయిదు అర్థప్రకృతులు.

ఐందుకిగా ఉద్దేశింపబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించునది ఫలమునకు ప్రథమ పోగువు దీక్ష మనబడును.

అవాంతరకథ విచ్ఛేద మొందినప్పుడు దానిని మైకథతో సంధానము చేయునట్టిది దిగువు.

వ్యాట యగు ప్రాసంగికవృత్తియు పతాక యనబడును.

ప్రాసంగికమై ఏకరేఖనగు చరితము ప్రకరి.

ఏది సాధింప నశక్తిలేమా నేనికొంత యారంభయో, దేని సిద్ధిచే నమా ప్రియో అది కార్య మనబడును.

ఫలములు తొడంగిన కార్యమునకు ఆయిదు అవస్థలు:—అరంభ యత్న ప్రాప్త్యానానియతా ప్రి ఫలాగమములు.

కరుణగా ఈ యైకరస్థలును మున్నుచెప్పిన యర్థ ప్రకృతులతో యోగముం బొందుటచేత ఇతివృత్తియు అయిదు భాగము లగును. అవి క్రిమముగా ముఖ ప్రతిముఖ గర్భ విమర్శోపసంహారము అని అయిదు సంధు లగును.

ఉ. రా. చ. యందు 1 అంకమున ముఖసంధి, 2-3 అంకములందు ప్రతిముఖ సంధి, 4-5 అంకములందు గర్భసంధి, 6 అంకమున విమర్శసంధి, 7 అంకమున నిర్వహణసంధి- ఇత్యాది నాటకలక్షణసమన్వయమును ఈ గ్రంథముని వ్యాఖ్యానరచకమున నెఱుంగవలయును.

ఉ. రా. చ. కొన్ని సూక్తాలు

1. వనితలం దెట్లొ యట్టులే వాక్కులందు
సాధుతా విషయమున దుర్జనులు జనులు 2-5
2. వాక్కు వెంటడి నరంబు పఱచినచు
నాద్యులయినట్టి పరమ మహర్షులకును. 4-3
3. హుతివహించును బుగ్య తీర్థోదకంబు
నన్యములచేత కుద్ధి కర్హంబు లగునె! 5-6
4. పెట్టెబోలును గాక మూర్ధమున సంప్రీతిక విసర్గార్హతకా.
మెట్టం బెట్టునె పాద ఘోరిములచే మేల్చుపుష్పముకా. 7
5. “చెలగుఁ బ్రియంకరందె” — ఆర్యవృత్తము. 18-2
6. “ఒసగును విద్య” — విద్యార్థి ప్రజ్ఞాభేదములు. 19-4
7. తర మెవ్వరి కాను వారి తత్త్వము తెలియక? 21-7
8. చావులుగూడ సాధుజన సంకభంబులు తారకంబులె. 23-10
9. “ఎది యెవనికీఁ బ్రియమగు” - మైత్రీప్రభావము. 24-10
10. “వెల్లి దయఁ బారలి” - శోకకాంక్షుపాయము. 40-22
11. గొనములె పూజకుం బద మగుకా గొలగావు వయస్సు లింగముకా. 53-9
12. నారలమానసంబు నుమనస్సువహారము గాదె గూరయకా. 10
13. “హేతుకూన్యం బయిన” - తారామైత్రికము. 66-7
14. “బుఱులు వెట్టి” - రాక్షసవాక్కు 69-80
15. “శోక్కులను లిందు” - సూన్యబోధి 81
16. ఆరయఁ దీర్థము ల్పులె మహర్షు విధూతియునుకా మహాజనుకా. 74-4
17. “గూడహేతు వొకటి” - పూర్వకర్మ వాసన 75-5
18. “తేజగలాడు” - తేజస్వివృత్తము. 76-7
19. దైవము పచేరినం బయి దణియ దాని
ద్యూతములు మూయఁ దరమె యేప్రాణికిన? 86-4

ఈతని రూపములందు సాధారణములైన శ్లోకములు

సంఖ్య	శ్లోకము	మాలి	వీరచరిత	ఉ. రా. చరిత
1	అనియతి	10.2		4.4
2	కింత్విషమేన		4.88	1.3
3	అమృతాధ్యక్ష		2.45	6.21
4	ఇహ సమద		5.40	2.20
5	విశిష్టస్యద	9.14		1.31
6	చతుర్విధసూ		3.18	2.15
7	మాధామమ్మిత		5.18	4.20
8	జీవయన్మిత	8.3		1.34
9	జ్ఞాతీహ్వయా		3.29	4.29
10	త్రాసుం తాతా			6.9
11	దధతిపహరి	9.6		2.21
12	దళతి హృదయమ్	9.12		3.31
13	మాతర్యాతి	9.20		3.80
14	పరిపాద	2.4		3.4
15	పుత్రసంక్రాంత		4.51	1.22
16	బ్రహ్మదయో		1.42	1.15
17	కింత్వాతి	9.34		3.16
18	వ్యతిపజతి	1.27		6.12
19	సుహృదీక	4.7		4.15

ఈ నాటకము నందలి పురుషులు

మూత్రధారుడును, నటుడును; గర్భాంక మూత్రధారుడును.

రాముడు—క థానాయకుడు.

కంచుకి.

అష్టవక్త్రుడు—ఒకమని.

అత్యుబుడు—నాయకుని యనుచు.

దుర్ముఖుడు—అంతఃపురచారియైన పరిచారికుడు.

శంబూకుడు—కూడ్రముని.

సాధారికి, భాండానుడు వాల్మీకి శిష్యులు.

జనకుడు—విదేశారాజు, నీత రండ్రి.

గృప్తి—ఒక కంచుకి.

మళలపులు—రామపుత్రులు.

త్రాహ్యుగవటువులు,

పురుషుడు—చంద్రకేతుని సైనికుడు.

చంద్రకేతుడు—అత్యుగపుత్రుడు.

మమంత్రుడు—చంద్రకేతుసారథి.

విద్యాధరుడు.

వాల్మీకి—రామాయణకర్త.

ఈ నాటకము నందలి స్త్రీలు

నీత—క థానాయిక.

ప్రతిహరి.

ఆశ్రయి—కాపరి.

వాసుతి—వనదేవత, నీత చెలి.

తమసా మురళిలు—నదీదేవతలు.

అరుంధతి—కసిష్ఠపత్ని.

కాసత్య—రామమాత.

విద్యాధరి,

పృథ్వీదేవి—నీతకల్లి.

భాగిరథి—[గంగాదేవి]

ఉత్తర రామచరితనాటకము

ప్రస్తావన

ఆ. శ్రీరసంగ విదేదః జేమోర్పు నమ యంతుః
గాంక్షతోడ నావ్యక్తవివరులకుః ;
దక్క పాదరమునఁ దక్కక పడపెడ
సమృతి యాత్మకళయు నై నవాటి.

౧

[నాంద్యంతముఁ]

సూక్రధారుఁడు— ఆతి విస్తరము నలగు, ఇదె యిప్పుడు కాలక్రియనాట
భగవంతుని యుత్సవమునో మహాసభాపులకు మీకు విన్నపము చేసికొనుచున్నాను.
ఇట్లు మీ చిత్రమున నవధరింపవలయును—కలఁకుగదా మహానీయుఁడు కావ్య
పుఁడు శ్రీకంఠపదలంఁచుఁడు పద వాక్య ప్రమాణ తత్త్వజ్ఞుఁడు నామాకాక్షి
భుక్తుఁడు భవభూతి.

తే. నలువంబోలె నెవనికిఁ బలుకుదేవి
తలఁపిలోన పెరింగు సంతసముతోడఁ ;
దద్రవరనాటకంబు సుత్తరము రామ
చరితమును నేఁ బ్రయోగింప జతనపడితి.

౨

ఇదె శేనుకార్యకళంబున ఆయోధ్యావాసీని ఆపుటివాడనునైతిని. [కలయం
బాచి] ఓహో! పాలస్త్యవంశధామకేతు కను మహారాజరాములవారి పట్టాభిషేకి
నమమును తెయుండుట ఎడతెంపులేని యానంద నాంధీవాదములచే ఘోరిలు
యెండునట్టిది యిది! మఱియేమి యిప్పుడు చత్వరస్థానములు నటులసందడిలేక యున్నవి!

నటుఁడు—[ప్రవేశించి] బావా, పంపివారుగదా మహారాజాగారు ఇటు
నుండి వారివారి యిండ్లకు లంకాయుద్ధ మిక్రమై న యా మహావ్యూలను వాన
రాక్షసులను, తన్ను నానందంబొందింప నానాగింతములనుండియు కచ్చివారిని
బ్రహ్మహులను రాక్షసులను, వారున్నంతకాలము వారి నారాధించుటకఁగాను ఇన్ని
దినములు ఆనవరతము ఉత్సవము జరుగుచుండినది. మఱి యిప్పుడన్నచో?—

తే. ఆల వసియం దధిస్థాత యై సనంగ
టూవుతల్లు లయందలి మున్నిరుకొవి
పోయినా రల్లనాశ్రమంబునకు నతవి
జన్మమును గన్నులార దర్శనము పేయ.

౩

సూక్ర.— పరదేశమువాడనుగావున వడిగడను. ఎవ రాయన, మీరుజ్ఞుఁడు?

నటుడు. —

తే. తనయ గల్గె దళరథునికి కాంత యవంగ,

రోమపాదుఁ డామె నోమె నుతగ,

ఆమెఁ బెండ్లియయ్యె నల విరాంధకువట్టి

బుక్క్యంగుఁ దనెడుముప్పవరుండు.

౪

ఆ యల్లుఁ దిప్పుడు పండ్లెంఠేండ యజ ముం దొడంగివాడు. ఆయనమీఁది చాక్షి గ్యముచేత గురుజనులు పూర్ణగర్భిణ్యునను జూడలిని జూనకిని వదలి యటకుఁ బోయినారు.

మూత్ర. — మనశేత యీ జోలి? రా, రాజద్వారమునకోపోయి మన మత ధర్మముచేత నేవితము.

నటుడు. — అటయిన, బావా, ఏలినవారికై కడుం బరికుదమైన స్తోత్రపద్య తిని నిరూపింపుము.

మూత్ర. — మోరిఁబా.

తే. సర్వవిధములఁ గులవృత్తి నయ్యచె నది,

యెట్టులును దూఱు తప్ప; ద దెట్లుదన్న;

వవితరం దెట్లొ యట్టలే నాక్కులందు

సాదుకావిషయమున దుర్జనులు జనులు.

౫

నటుడు. — అతి దుర్జను అని చెప్పకలసినది.

తే. ఏల యన, దేవి నై దేహినే గుఱించి

యాదీకలు వల్కఁజొచ్చి రయ్యారె జనులు.

రక్కసువియించి మన్ని కారణము నేసి,

వహ్నికుర్చి విశ్వవింపంగ లేక.

౬

మూత్ర. — ఈ జనవాదము మహారాజునకు అందెనా అంతట మిగులఁ గష్టము కలుగును.

నటుడు. — ఎల విధముల బుఱులును దేవతలును మేలుకేయదురు. [అని పరిక్రమించి] ఓహోయి! ఏలినవారు ఇప్పుడు ఎక్కడ నున్నార? [అక్కరించి] జనులు ఇట్లు పలుకుచున్నారు: —

కా. అనందం బిడుకోర్కి నర్మిలి విదేహదీక్షఁ దేతెంచి కా

సీనా క్షుత్తవసంతతిం గడపి యిష్టే వీడుకోర్ గై కొనెనా;

దానంజేపి మదిం గుమారిలెదు సీతాదేవి మారార్చ నా

స్థావికా వీడ్కొని వానవేశ్యమునకుఁ దాత్రివిడుం దేఁగెదెనా.

౭

[ప్రస్తావన ముగిసినది]

[అని నిష్క్రమింతురు.]

ప్రథమాంకము

[అంకట కూర్చున్నవాడుగా రాముడును నీతయ్య (ప్రవేశించును)]

రాముడు—దేవీ, ఉండెడిదియు; ఆ పెద్దలు తను యిచ్చచేత మనలను విడిచిపోవక కలుగారు.

తే. దననుక, నిత్యమో ననుష్ఠాన మన్న,
వయస్సియదు సార్వత్రికవర్తనమును,
అమిగడుగునను బ్రత్యవాయములచేత
నాహితాగ్నుం గార్హస్థ్య మిదిగదె!

నీతి—ఎఱుంగుదును ఆశ్రమశ్రుతిగా ఆయినను బంధుజనులతోడి యెడ బాల్స సంలాపమును గలిగించును.

రాము—అది యట్లే. హృదయమిచ్చుచేతకములుగావా యీ సంసారభోగములు? వీనికై నోలమిగిసి ఎల్లకోర్కెలను వదలి జ్ఞానులు ఆరణ్యముగో విశ్రమించురు.

కంఠుకి—[ప్రవేశించి] రామధద్రా, [అని యశోక్తిగో జంకి] మహారాజా.

రాము—[చిఱునవ్వుతో] ఆర్యా, నిక్కముగా నాయనగారిపరిచయమునకు నన్నుఁ గూర్చి రామధద్ర ఆను నుపచారమే శోధించును. కావున ఆలవాలు ప్రకారము పంతుము.

కంఠు—తేవా, ఋద్యశృంగాశ్రమమునుండి ఆహ్లాదప్రకటనవచ్చియున్నది.

నీతి—విలంబ మేల?

రాము—త్వరగా వారిని ప్రవేశ పెట్టుము. [కంఠుకి నిష్క్రమించును.

ఆహ్లాదప్రకటన—[ప్రవేశించి] మీకు కుభము.

రాము—అభివాదనము చేయుచున్నాను. ఇటఁ గూర్చుండుడు.

నీతి—ముక్కెడను మీకు, గురుజనుల కెల్లరకును శాంతిమృగము వశలమా?

రాము—హా చాకగారు ఋద్యశృంగభగవానులవారును మా యక్క శాంతిమృగమును నిర్విఘ్నముగా సోమపానము గావించిసారా?

నీతి—మమ్ము తలంచుకొందురా?

ఆహ్లా—[కూర్చుండి] అట్లే; దేవీ, వనివధగవానులవారు నీ కిటు చెప్పి పంపినారు:

తే. విన్ను విక్రంభరాదేవి కన్నతల్లి,
రాక తెనయౌ జనకరాజు తండ్రినీకు,
ఏన్పుపులకులగురువుల మినుఁడు నేను,
వారోదం వైతి మావట్టి, నీవు.

నీకు ఇంతకు మించి యేమి యాకీర్వచింతుము! శేవలము వీరప్రవరపు అనుదువు గా!
రాము—దేవి, మనము అనుగ్రహింపఁబడితిమి.

తే. అర్థముల నెందును వాక్కు లనుగమించు
లొక్కలగు సాధువులకు వాలాయముగను,
వాక్కు వెందిది నర్థంబు పఱచి వచ్చు
నాద్యు లయినట్టి పరమమహర్షులకును.

అస్తా—అయంధర్మిభగవతియు శాంతాదేవియు ఈ మాట నీకు మాటిమాటికి చెప్పి పంపినారు.—నీతాదేవికి కేవిట్లు ఏమైనఁ గలిగినది దానిని నీవు అరక్కముగా వెంటనే సంపాదింపవలయు నని.

రాము—ప్రేమనీ చెప్పినది, జరుపఁగలవాఁడను.

అస్తా—దేవి, నీకు నీ యాఁడుబిడ్డభర్త ఋక్కృంశలవామను ఇట్లు సంకేపించినారు:—“అయ్యాయీ, నిండునేరకటితో నున్నావని నిన్ను గప్పింప మైతిమి, అబ్బాయిని రామభద్రునికూడ నీకు వివోదమునై నీయొద్దనే నిలిపితిమి; మఱి పుత్రి పూర్ణమైన యొడితోడి నిన్ను ఆయుష్యులని చూడఁగలము.” అని.

రాము—[బ్రతుక్కముతోను చిఱునగవుతోను] అట్లే యగుఁగాక. వసిష్ఠ భగవానులవారు నాశేవరియు నాజ్ఞప్తి వాసంగలేదా?

అస్తా—ఓసంగినారు; వినుము.

తే. అల్లనిమఱింబు సంకెర యయ్యె మాకు,
శీరకంతుఁడ, వేలెదుదారికొత్త;
ప్రజలరంజింపఁ దివురు మెప్పాట నైన;
దాన నగుకీర్తియే మేరిదనము మీకు.

రాము—భగవానులు మైత్రావరుణివారు అనేకించినట్లు చేసెదను!

తే. అర్పిలినిగావి, దయఁగావి, హాయిఁగావి,
అది యి దన వేల జానకి నైనఁ గావి,
ప్రజల యనురంజనమునకై వదలువాకు
హృదయమునఁ గల్గ దినుమంత యేని వంత.

నీతి—అందువలననే ఆర్యపుత్రుడు రఘువంశధురంధరుడు.

రాము—ఎరళోయి ఆక్కడ? అష్టావక్రతన విశ్రమింపఁ జేయవలసినది.

అష్టా—[లేచి పరిక్రమించి] అహో! కుమార అత్యులుడు వచ్చినాడు!

[అని నిష్క్రమించును.

అత్యులుడు—[ప్రవేశించి] జయ మాయ్యనికి. ఆర్యా, ఆ మచ్చి అజ్ఞుడు మనము నియమించిన ప్రకారము అన్నయ్య చరిత్రమును ఈ విధిగా చిత్రించివాడు. దానిని అన్నయ్య వచ్చి చూడవలయును.

రాము—తప్ప, ఎఱుఁగుదువోయి తగఁగూరుచున్న దేవిని వినోద పెట్టుటకు; చరిత్రము ఎంతవఱకు చిత్రింపఁబడినది?

అత్యు—తదినఁ గారి కన్నీవికుద్దివఱకు.

రాము—[ఓదారుటగా]

తే. జన్మపరిపూత కీమత్తైతనయకుఁ

దాననాతరములచేతఁ బనియునేమి?

హతవహంబును బుడ్యాత్మోదకంబు

నన్యములచేత కుద్ది క్షింబు లగునె!

దేవీ, దేవయజ్ఞసంధాతులాలా, మన్నింపుము. ఇది నీవ యావత్తీవితమైనజనవాదము!

కా. కట్ట! లోకులు రింజనయులు కురోతగ్నాధ్యు లొవారికి!

తెట్టం బర్కితి దాన సీదెన హతేదిత్యందె నేఁ గూఁ నై;

పెట్టంబోలునుగాక మూర్ఖమున సంప్రతిక నిస్సార్థతగా,

మెట్టంతెల్లనె పాదహతపటిమఁ మేల్తాపి యీన్పుషముఁ!

నీతి—ఆర్యపుత్రా, మఱి నీ చరిత్రమును చూచిము. [లేచి పరిక్రమింతును.

అత్యు—ఇది యా చిత్రియపు.

నీతి—[నిర్వర్ణించి] ఎరళు వీరు? మింట ఎడతెంపులేక నిలిచియున్నాను! ఆర్యపుత్రుని క్తుతించుచున్న ట్లగపడుచున్నాను?

అత్యు—ఇది అల్లసృంధకాస్త్రములు సరహస్యములు, భృశాశ్విభగవంతుని కలన నుండి కాళికఋషిని-అనఁగా-విశ్వమునకు మిత్రమైన విశ్వామిత్రులవారిని తేలి నది. వారిచేత అన్నయ్యకు ప్రసాదింపఁబడినది.

రాము—నమస్కరింపుము దేవి, దివ్యాస్త్రముతన.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొలుకు బ్రహ్మాదులావ్యులు

మేలు వర్షములు తపించి గురులు

ఆత్మతేజములనే యప్రములుగ వీని

బలుతపోమయములఁ బడసినారు.

౮

నీతి—ఓనికి నమస్కారము.

రాము—తప్పకండ నివి నీ ప్రసూతిని నేవించును.

నీతి—మహాప్రవాదము.

లక్ష్మ్య—ఇది మిథిలాకృతాంశము.

నీతి—ఆహా! విచ్చుచున్న నల్లగులువలె నామనైనచానుగోటి నున్నది చక్కని బల్లదంపుజేహసౌభాగ్యముతో అవలంబగా విజృంభించితిగో ముద్దు తొడవైన కూడితో ఆర్యపుత్రియై ఇతె ఆలిఖితుడు. ఆర్యపుత్రిని యాసౌమ్య సౌందర్యలక్ష్మిని మానామున ఆశ్చర్యపకుచు జెప్పవాలికి లేనిదాటి చూచుచున్నాడు!

లక్ష్మ్య—ఇది చూడవచ్చు ఇచ్చట.

తే. రమణ మీతండ్రిగా రాంగిరసునిపుత్రి

నీకతానందుఁ గుంపుచోహతుని. గూడి.

పూజ నల్పుచున్నారు ముదము దొలఁద.

ననుఁగువియ్యంకులకు వపిష్టాదిములకు.

౯

రాము—ఇది చక్కఁగాఁ బొందియున్నది.

క. జనకులకును రఘువులకును

నొనరిన వియ్యం దెవరికి నూన్పుదు ముదముగా.

మునుకొని యిచ్చునతండుగా

గొనునతండును నెందు గోకుందె స్వయముగా!

౧౦

నీతి—వీరుగో మీరు అప్పుడే గోదానమంగళ మయిన నలుపురు భ్రాతలు వివాహాదీక్షను వహించినవారు. ఆహా! ఆ తావుననే ఆ సమయముననే ఇప్పుడు ఉన్నానని తలంచుచున్నాను!

రాము—అట్లే.

ఉ. వాసిగ గౌతమార్పితము బద్ధమనోరమకంకితాంశ మై

బాసురమూర్తిగొన్న పెనుబండువు నాగను పీదుకేలు దా

నేనమయాన న విడిది రహిం బ్రమదాంబుది నోలలాల్పెనో

యానమయం దిదే యనుచు నాత్మను మోహము గూరెడినా సఖి.

౧౧

లక్ష్మ్య—ఈమె పెదవదినెగారవు నీవే. ఈమె చిన్నవదినె మాండవి. ఇదె
వధువు క్రుతికీర్తి.

సీత—వత్సా, ఈ యింకొక తె ఎవరు?

లక్ష్మ్య—[సలహాస్థితిముతో, స్వగితము] ఆర్య ఊర్విశనుగూర్చి యడుగు
చున్నది. కానీ, ఈమను తేజువిషయమునకు మరలెప్పడను [ప్రకాశము] వదినెగారు
చూడవలయు. ఇది చూడఁదగినది. మఱి వీఁడుగో ఈయన పరకురామభగవానుఁడు.

సీత—భయముగు చున్నది!

రాము—ఋషీ, నమస్కారము నీకు.

లక్ష్మ్య—అన్నయ్యా, చూడుచూడు ఈయన నీచేత [అని ఆస్థానములో]

రాము—[ఆశ్చర్యముతో] వత్సా, చూడవలసినది పెల్లగా నున్నది. వఱి
యొకటి చూపుము.

సీత—[కాకరముతో నిర్వర్ణించి] రెప్పగా శోభిల్లుచున్నాఁడు ఆర్య
పత్నీగఁడు ఈ విషయమాహాత్మ్యముచేత.

లక్ష్మ్య—ఇదె మఱియు ఆయోధ్యో శేరిలిమి.

రాము—[కిన్నీకలతో] స్వర్ణంచుచున్నాను! అకటా స్వర్ణంచుచున్నాను!

సీత—నాయనిగారుండఁగఁ జూ

యాయుర్మరి మైన వ్రొత్తఁ నమ్మలు మనలఁ

దాయక యోముచునుండిన

యోయహములు మనకుఁ దమ్ముఁదా పోయెఁ గదా.

౧౨

అప్పుడు ఈ సాదకము—

మ అలఁతుర్ పేయలు నైన పద్మాచకముల్ ప్రాంతోన్మిషన్మంజుకుం

తలముల్ ముగ్ధవిలోకముల్ వెలయు వత్తిరిం బొప్ప బాల్యంబునఁ

విలనజ్జ్యోత్స్నములై విలాసబనులై పెల్లారింపిమాడుచు

గరి యల్పంగిమలకా మదంబలకుఁ దాఁ గావించెఁ గన్వేయరుకా.

౧౩

లక్ష్మ్య—ఇది సాంధ్యం.

రాము—[ఉత్తరము చెప్పక ఆవలం జూపుచు]

తే. దేవి, యీగారతయపుపై దృష్టి యడుము;

శృంగిబేరమ్మనను దీనిక్రిందఁ గాదె

మనకుఁ జేకూతె భివ్యసమాగమంబు

నెయ్యుఁడైనట్టి బోయమన్నీనితోడ.

౧౪

అత్మ—[నవ్వి, స్వగతము] ఆహా! నడిమియన్య నృత్తాంతమును అన్నయ్య అణచి పెంచినాడు!

సీత—ఇది జడలుముడిచిన నృత్తాంతము.

అత్మ—

తే. పుక్తులకు విజలక్ష్మిని బూన్చి దేవి

వృద్ధు లివ్వకువులు నరియించినానొ,

అన్న దరియించె లేద్రాయమందె దాని

గరము కష్టము నారణ్యవ్రతంబు

౧౫

సీత—ఇది ప్రసన్న పుణ్యదళ భాగీశ్వరకవచి.

రాము—రఘువంశదేవతా, నీకు నమస్కారిము.

చ. నగరమఖ్యముగా వెనుక జలైదగా దువి ద్రవ్వి కాపరి

వ్రగుణమహస్సుచే గినుచి భస్మితులగా దనతాతంధ్రులగా

అగణిత దేహపాతుఁ దనయంబు తపించి భగీరథుండు ముగా

భగవతి నీజలంపుఁజయిగా దిపి జేరిచె నెట్టకేలకుగా.

౧౬

అత్మ, నీవు శాదలసీతయందు అరుంధతియందోరె శివమును ఆనుధ్యానింతువు గాక.

అత్మ—ఇది భరద్వాజాలవారు తెలిపినవి చిత్రకూటహర్షమందు యమునా తీరంబున శ్యామ మనుషేరి మట్టిచెట్టు. [రాముడు మక్కువతోఁ గాంచును.

సీత—అర్యపుత్రా, ఈ ప్రదేశమును స్మరింతువా?

రాము—ప్రేయసి, ఎట్లు మఱుకును?

చ. చరణగతాధ్వలేదమున జం పయి నల్గియు సుందరంబు లై

పరిమృదితాబ్జనాకవిభంబుగ వాదినయంగకంబులగా,

విరియవిదద్ధికోగితులపేదరె సంవహనంబు గాఁగ, నా

యురమునఁ గూర్చి సుప్తిసుఖ మొందవె యందుఁ బయోరుహాననా.

౧౭

అత్మ—ఇదె వింధ్యారణ్యంపు ముగాళమున విరాధునితోడి యొరయిక.

సీత—ఇదెండులకులే! అర్యపుక్తుఁడు తనచేత విసవకట్టు నాకుగొడుగుగాఁ జెట్టి యొందను తొలఁగించిన నా దక్షిణారణ్య ప్రవేశారంభమును చూచెదను గాక.

రాము—

మ. తిరికింపగా రుచిరంబు లీగిరివదీ తీరాశ్రమారణ్య భూ
ముచు వైభావనవాన వృక్షతలముల్ ; మున్నంటి మిందుం గుడి
నిలయుల్ కాంతులు నాతివేయవరముల్ పీవారముష్టిదమల్
పొడపొందగా గృహమేఘు; తొనెమలువగా ముక్తాక్షి యీలాపులగా? గద
అక్క—ఇదె జనస్థాన మధ్యంబున దట్టంపుఁ జెట్టుల పరంపరచే నిరులు
కొనుచున్న నల్లని చెంగటియడవుల యొత్తడితోడి గోదావరి గుహముఖంబుల
మ్రోగించుచుండ ఆవారతము వృష్టిం గ్రక్కుచుండు మేఘములచే కడుంగొక్కిను
చున్నది ప్రత్యగణనామపర్యతము.

రాము—

ఉ. అదినముల్ న్యరింతువె తుభాంగిరొ యాగిరియందు లక్ష్మణుం
నారట సేవ సేయఁగను హాయిగ నుండితి మేదినంబులగా ;
గోదను కొండచెంత రసగుంధితసీమను సంన్యరింతువే?
పైవలిచో, న్యరింతె తదుపాంతములగా మనవర్తనంబులగా? గద
హయము,

ఉ. ఒక్కొక్క కేలఁ దన్మయత కోయరఁ గొఁగిలి చిక్కఁ దిడుదుగా
తెక్కును తెక్కు నేర్పడని చేరిక పెంపున మెల్లమెల్లగా
నొక్కక్రమంబుఁగల్గక యెవోయెవో యాదటఁ బల్కికొనవీగా
గ్రట్టున యామముల్ మన పరాకునఁబోఁ దుదిముద్దెరాత్రియే. ౨౦
అక్క—ఇది పంచవటియందు కూర్చుంఁ.
సీత—హా! ఆర్యపుత్రా! ఇంతవట్టే నీ దర్శనము!
రాము—ప్రియా, వియోగమునకు వెళుచెదవు! చిత్తరు విది.
సీత—ఏదైనను గానీ, దుష్టనము అసుఖమును కలిగించును.
రాము—అయ్యో! ఇప్పుడు జరుగుచున్నదివోలె నాకు జనస్థానవృత్తాంతము
తోచుచున్నది!

అక్క—ఇఁకను.

గా. ఆవృత్తం బిది, పైఁడిలేమిషచే నట్లాతయల్ రక్కసుల్
గావింపగా దరికొల్పినట్టివెత సంజౌంచినగా బేర్పెడిగా ;
తానే యాద్యుఁడు వచ్చి భూన్యము జనస్థానంబుఁ గన్నార్తికిగా
గ్రావంబుల్ నయితంబునేర్చు మగరాగర్పంబుచుగా వ్రయ్యలొ. ౨౧

సీత—[అశ్రువులతో, ఆత్మగతము] అహో! దినకరమలాసందనడు నా కారణమున నింత పెద్దదముగా తల్లిదిలివాడు!

లక్ష్మ్య—[గామునిం గాంచి, సాస్రము] అన్నయ్యా, ఏమియిది?

మ. ధృవీదాష్పయ్యురంబు హా! తెగిన ముక్తాహారపుంజం బనగా
దొరలుగా చారలుగాగ నుట్టివడి విందుగాగడుగా వ్రయ్యుడుం;
దిను బాహింతు భవప్రస్థి హృదయాహ్వానంబు నాసాపుటా
ధరకంపంబున నీ వదంచినను నుద్దామంబు నావేగముగా. ౨౨

రాము—నత్సా,

తే. అపుడు ప్రియ! బాధ నైన యాయాత్రివహ్ని
యునువె పగతీరుకొనునాన నోర్వ నయ్యె;
మరల విపుడు వివక్షమై మనసు నేర్చు
వెండి పెరివాలు నెడగుట్టుఁ బుండువోరె. ౨౩

సీత—అయ్యయో అయ్యయో! మితిమీరిన వియోగ దుఃఖముచేత ఇప్పుడు ఆశ్రయపుత్రుకూన్య నై ఒంటిగా నున్నానని తోచుచున్నది.

లక్ష్మ్య—[స్వగతము] జేటువిషయముం జాపెదను. [చిత్తగువుం గాంచి, ప్రకాశము] ఇదిగో ఇటు మన్వంతరిత పురాణగృధ్రరాజ మహానుభావుఁడు నాయన జటాయుని చరిత్రపరాక మోదాహరణము.

సీత—హా నాయనా! నిరూఢము గావించితివి నీ యపరిగ్రీప్తీహమును.

రాము—హా నాయనా! కాశ్యపుఁడా, విమాంకరాజా, నీరంటి మహావీరము సాధువు ఇంకొకఁడుండునా!

లక్ష్మ్య—ఇదె యల్ల దనుకబంధనివాసము, అనిసానమునకు పడమట కుంజ కంఠమును పేరి దండకారణ్యభాగము. ఇదిగో ఋశ్యమూకపర్వతమున మతంగముని యాశ్రమస్థానము. ఈమె శ్రమణునిను సిద్ధజరి, ఇది పంప యనుపేరి యాపద్యాకరము.

సీత—ఇక్కడఁగాదా ఆశ్రయపుత్రుఁడు ఆమర్ష ధైర్యములు మాని వారిచ్చి దిగ్గర తోదనములు గావించెను?

రాము—ఈ సరస్సు రమణీయము. ఇందు,

చ. మదకలమద్దికాక్షములు మాటికి *తెక్కలఁ గొట్టి నెట్టుటగా
గదలుచు నూగుచున్న ఘననాళము లొప్పెరు పుండరీకముర
వది వదులగా బయల్పడు బ్రాభరితోత్పలషండ మండిత
స్పదములఁ గంటి బాష్పపరిపాత నముద్గమ నాంతరంబులగా. ౨౪

* చట్టుప

అక్కణ్ణ—ఈయన ఆ మహాత్ముడు మానుమంతుడు!

నీర—ఈయన చిరనిర్విణ్ణమైన జీవలోకమును సమదరించి మహాపాపారి మహాభాగుడు మారుతి.

రాము—

లే, అహహ! యీమాన్యుఁ డర్థమహాభుజుండు

అంజనాదేవివోముల యరిదిపంట!

ఎవవివీరంబు మనకును భువనములకు

గోడు ముప్పీరు దాటించు వోడ యయ్యె!

౨౫

నీర—రత్నా, పూచినకడంబములమీఁద నెమళ్లు తాండవించుచున్న యీ కొండ పేరమి? ఇచట చెట్టుక్రింద అనుభవ సాధాగ్య మాత్రావశిష్టమై ధూసరమైన శ్రీతోడి యర్థపుక్తుని మూర్ఛికుని నీవు పట్టుకొని వాచిచ్చి యేడ్చుచున్నట్లు చిత్తరువు గానిపించుచున్నది.

అక్కణ్ణ—

ఓ, దొ విది మూల్యవత్కుధర మద్భుతసౌరభవాహి యెంతయుఁ

దేనిఁబంటునుం బొదివె వీరిము నిర్దము నైన క్రొమ్మెగుర;

* [దీనను నన్న—

రాము—

వీరు విరు దిట్టఁడఁ] గాను వినంగ నే వికళా;

జానకితో వియోగ మది సంభవ మైనది వోరె వెండియుఁ!

౨౬

అక్కణ్ణ—ఇట్లుపైని అన్నయ్యవీయు మహావీరులైన యా వానర రాక్షసులవీయు ఉత్తకోర్తింములు కర్మాదృశములు. మఱి రదిసె అలసిపోయినది. కావున విశ్రమించుగాక యని విన్నవించెదను.

నీర—ఆర్థపుక్తుఁడు ఈ చిత్తరువుం బాడఁగా నాకొక కోరిక పొడముచున్నది, విన్నవించు కొనియొడ.

రాము—ఆజ్ఞాపించుము ప్రేయసీ.

నీర—కెండియు, ప్రసన్నగంభీరములైన భవవీధులయందు విహరింపను, భాగీరథీ జీవియందు పవిత్రశీతల జలంబుల నాడఁపం గోరుచున్నాను.

రాము—రత్నా, గర్భదోహదము వెంటనే నెఱవేర్చవలసిన దని యిప్పుడే గురువులు సందేశము పంపివారు. కావున, వదులు కలిగింపని తేలిని తెప్పించువు.

* పాశాంతరము—[రాము—మోనుముమోను తమ్ముడే సమర్థుఁడఁ]

నీర—అర్యపుత్రా, మీరుగూడ రావలయును.

రాము—ఓ కఠిన హృదయురాలా, ఇదియెంత కష్టమయినా?

నీర—అట్లయిన నాకు సంతోషము.

అశ్వు—అన్నగారి యజ్ఞ సంతోషమిదము. [అని నిష్క్రమించును.

రాము—ప్రేమనీ, ఈ కిటికీ చెంత కూర్చుండుము.

నీర—అట్లే చేసెద, బడలికివలసి నిద్ర వన్ను అపహరించుచున్నది.

రాము—అట్లయిన నన్ను ఎడతాకు పట్టుకొని వెంట రమ్ము.

తే. శ్రమభయస్వేద కణింధురము భుజమ్ముఁ

జేర్చు నాకంధరమున నంటివనముగ

బండవ మయాళి చుంబిత స్వందమాన

చంద్రమచే హార విభ్రమకాలి నదిరి.

౨౭

[అట్లే చేయించి, ఆనందముతో] ప్రియా, ఇ దేమి ?

తే. సుఖమొ దుఃఖమొ మెరిఁకుచో సుప్తియొక్కొ

వినము పర్వదో మదమొ వాచింపరాక

వీవు తాఁగినమాత్ర నింద్రియవిమోహి

యొకవిక్కతి నాచి చేతన నూపు నుడుపు.

౨౮

నీర—తమ ప్రసాదము స్థిరము. అంతకి న్న మ తే మున్నది ?

రాము—

అ. ప్లన జీవిత ప్రసూన సంతీపులు

తృప్తిదములు మోహి తేంద్రియములు

నీ సుధాషణములు వీరజాతేక్షణ,

శ్రవణసుధలు హృద్రసాయనములు.

నీర—ప్రియంబగుడా, పరుం డెదను. [అని శయనింప కి అయిం బరికించును.

రాము—ప్రియా, ఏమి వెదకెదవు ?

తే. పెండ్లి సమయమునుండియు వీటఁ గాట

కార్యమునయందుఁ బిదప జవ్వనమునందు

స్వాపకర మన్యదే నమపాశ్రితంబు

అలన యిదె రామభుజము తలాపి వీటు.

౩౦

సీత—[నిద్రను నడించును] ఆర్యపుత్రుడేదా, ఉన్నది యిది, ఉన్నది యిది.
రాము—ఏమి! ప్రియవచన నాయురముండు తుణములో నిద్ర చెందినది!
[కాంచి, స్నేహముతో]

ఉ, ఈసకి లక్ష్మి గేహమును. వీసకి కన్గవకుళ మధాంజనం,
వీసకిమేవితాదుడు మెయిళా బహుళం బగు చందనద్రవం,
వీసకిబాహువల్లి యవ పీనెడుముతైసరంబు కంఠమం,
దీసకి దేదిగాదు ప్రయ? మేర్పును గావి యదంవియోగమే. ౨౦

ప్రతిహరి—[ప్రవేశించి] దేవా, వచ్చెను.

రాము—అ! ఏమి వచ్చెను? ఎవరు?

ప్రతిహరి—వీరనగారి యానన్న పరిచారబడు దుర్యులుడు!

రాము—[స్వగతము] అంతఃపురవారి దుర్యులుడు! వానిని నేను పోదనాన
పగలపై నే గుండి రమ్మని పంపితిని. [ప్రకాశము] రావచ్చును.

[ప్రతిహరి నిష్క్రమించును,

దుర్యులుడు—[ప్రవేశించి] [స్వగతము] హా! సీతాదేవిమాద యిటునంటి
తలచిరాని జనాపవాదాన్ని ఏలాగు దేవరవారికి విన్నపంచేతును? మతేమిగతి? ఈ
విరాధగ్రామికి ఇది కొలువుగదా.

సీత—[పలకరించును] హా! ఆర్యపుత్రుడేదా, ఎటునున్నావు? ఎటునున్నావు?

రాము— ఇదే అది దేవికి కంపన మెత్తించినట్టి, చిత్రదర్శనముచేత గోగిన
విచారధావన, ఇప్పుడు కలలో భయముగొల్పుచున్నది.

[స్నేహముతో పరామర్శించును]

కా. ఏ దత్తైతము సౌఖ్య దుఃఖములయందు, దెం దూఱియిచ్చగా మనం.

జే దౌ సర్వదిశానుగామి, జరి నెం దేరక్తియుగా మించి,

ఏదో గాలము సాగ సాగఁ ద్రవవో నింపైన నెయ్యంపుబం,

దాదాంపత్యపు భద్రసార మదియే యాకింతు రె క్లేనియూ. ౨౧

దుర్యు—[సమీపించి] జయించు దేవా.

రాము—తెలిసినదానిని చెప్పుము.

దుర్యు—దేవరవారిని పోజానపదలు పొగడుతున్నాను. ఏలాగంటే—

“రామదేవుడు మయ్యల్ని దళనిధమహారాజుని మరిపించినాడు” అని.

రాము—ఇది కుట్ర. దోష మేదేని చెప్పుము, దానికి ప్రతివిధానము చేసెదను.

దుర్యు—[కన్నీళ్లతో] దేవర వినవలెను; [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

రాము—అనాహ! అతి ఘోరముగా పడినది కచనదంభోలి!

దుర్యు—దేవరా, ఊహిల్లండి:

రాము—[ఊహిల్లి]

తే. అకట! 'కకు నొరునింటియంటునింద
యపు దెది శమించె నద్యుతోపాయములను,
వెండి యది యిప్పు హతవిధి విలసనమున
విస్తరిల్లిన దారక్కవిషమువోలె.

33

రాము—మందభాన్యుడ నిందు శేమి కేయలును! [విమర్శించుకొని
సకరుణముగా] కాక మ తేమి ?

క. ఏకార్యముచే నైనను
లోకారాధనమె సాధులోకవ్రత మా;
అకరణి నను ననుల విక
నీకొని మాయయ్య దానినే కద నెఱపెక.

34

ఇప్పుడే గదా కన్యకాశ్రమమునందు సంతోషించినారు. మఱియు: —

క. ఏ సాధు కుద్ధ చరితసు
నాసావిత్రస్వపు లగ్నయ్య లాస్పదమొ. యటక
నానందింధంబున నడి
దాపిన న విప్పిరో! యధన్యుని గార్చెక!

35

హా! దేవీ, యజ్ఞ భూమి సుజాతా! హా! స్వజన్మానుగ్రహ పవిత్రత విశ్వం
ధరా! హా! నిమిజనకశంకనందినీ! హా! పావకనస్థిమగుంధస్త్రీ ముత కీలకాలిని! రామ
మహాశీలితా! హా! మహారణ్యవాసప్రియభాగి! హా! ప్రియమితభాషిణి! ఏమి యిది!
ఇట్టిదానికి నీకు ఇట్టి యీ పరిణామము!

తే. నీవలన నెల్లలోకముల్ పాపనములు,
నీవలన జనతోక్తి యపావనంబు,
నీవలన దిక్కు గలయది విఖిలజగము,
నీవు ది క్కెందు లేక దిందెదవె యకట!

36

కుర్యులు:—డా, లక్ష్మణునితో చెప్పుము:—ఇదే నీ క్రొత్త రాజా రాముఁ
దాక్షాపించుచున్నాడు, [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

దుర్యు—ఏమి! అగ్ని పరిశుద్ధురాలని గగ్గంలో పవిత్రరఘువల సంతానం గల దాన్ని దేవి దుర్జనుల మారుతేరి వీలినవారు ఇప్పుడు ఇలాగ చేయదలచినారు!

రాము—అట్లనకు, పాపము శమించును గాక; పారశానపదులు దుర్జనులెట్లగుదురు? చూడు.

తే. రోకులకు మానవీయ మిచ్చెకుకులము,
విందకుఁ గతంబు విడిచేత నందుఁ గల్గె;
శుద్ధికౌలంపు బిమ్మతస్కూర్జనమును
విశ్వపించు నెవండు దపిష్టవర్తి!

౩౩

కావున, నీవు పాము,

దుర్యు—హా! దేవీ! [అని నిష్క్రమించును.

రాము—హా! శట్టా! అది లీలకన్యకర్యుడను శ్రూరుడ నైతిని. ఎట్లన—

తే. పిన్నుతిఱినుండి పెంచిన ప్రియను దీవిఁ
గూర్చిచే వేణు తలఁపును గొననిదావి
మృత్యువున కిచ్చుచున్నాఁడి మిషను నెఱపి
గృహకరుణిత నల సూనరియును దోరె.

౩౪

కావున, అస్పృశ్యుడను పాతకని ఏల దేవి మైల చేయుచును? [వీర శరమును స్వయముగా ఎత్తి బాహువును లాగిపోవయి,]

తే. నేనిముగూడా! విడు మవి
చాముగ, నిష్ఠాన్వితవృందాలు ననుకా;
చేరితివి చందనం బివి
మోరవిపాకమును గాలిపూద్రుమముగా!

౩౫

అయ్యో! తలక్రిందైనది యిప్పుడు నాకు శీతగాకము! ముగిసిపోయినది కామునికీ శీత ప్రయోజనము! ఇట్టి పల్లకాడు ఇప్పుడు జగత్తు! నిస్సారము సంసారిము! కష్టప్రాయము శరీరము! కాకేమి?

తే. గోడు గుడుపుకొంటే కూర్చెఁ జైతన్యంబు
రాముమేనఁ దామరనభవుండు;
నిలువరించి మర్మముల వ్రక్కరించుచుఁ
గూళయుసురు వజ్రకిర మయ్యె.

౩౬

హా! అమ్మా అనుంధతి! హా! భగవంతులారా వసిష్ఠ విశ్వామిత్రులారా! హా!
దేవీ భూతభాత్రీ! హా మామా జనవదా! హా నాయనా! హా కల్లులారా! హా పర
మేశ్వరీ అంశపతి విభీషణుడా, హా ప్రియసఖుడా నుగ్గివుడా! హా
సౌమ్యుడా అంజనేయుడా! హా సఖీత్రిజటా! కొల్లబోయితిరి, అకమానితులైతిరి
రామహరికవిచరి! అట్లు గాదేని, వారిం దేక్కొన నే నెవడ నిప్పుడు!

ఆ. ఆ ట్లనంగ నేల యన, దురాత్ముండను

జేసినట్టిమేలు చెఱుచువాడ

నేను దేరుకొనుటయే యామహాత్ముల

నమము సోకుటందు నాత్మ దలెఱు.

౪౦

ఎట్టివాడన నేను!

తే. ఎదను విశ్వాసమున వ్రాలి విదురఁ గూరి

వెఱ నదరు నెఱగర్పంపు ప్రేగుదానిఁ

బ్రియగృహిణి గృహలక్ష్మిని గృహ దొరంగి

బలిగఁ బితౄతలకుఁ బాఱవైచినాడ.

౪౧

(నీతిపాదములను శిరమున నుంచుకొని) దేవి, ఎని రామునిశిరముతో నీ పాద
పంకజములకు కడపారి తాఁకుదు. [ఏడ్చును.

[శేషభ్యమున]

అబ్రహ్మణ్య మబ్రహ్మణ్యము!

రాము—ఎవ రక్కడ? ఇదేమో తెలిసికొమ్ము.

[బెండియు శేషభ్యమున]

క. యమునాతీరమహర్షులు

తమి నుగ్రవ్రతులు విన్నుఁ దఱిసి శరణ్యుఁ

గుమి యై కూ యిదెదరు లవ

జమహానురుఁ డిదెరు యాతనలఁ బదలేఖుఁ.

౪౨

రాము—ఇప్పుడును రాక్షసభాధయా! ఇది ఈ దురాత్ముని బంధివనీ
పుత్తుని తెగటార్చు మని శక్రఘ్నువీ బంధెదను. [కొన్ని యడుగులు నడిచి,
మరల పెనుకకు వచ్చి] హా దేవి! ఏనుగుదహా! భగవతి వసుంధరా,

తే. జనకరముగోత్ర కృత్స్నకోభనము నెవతెఁ

బుణ్యశీలను జన్మంపుఁ బుణ్య సీత

ఏవ కంటివా యాసాద్వివీడువట్టి

సీత రక్షింపు మప్పగించితిని నీకు.

అ

[అని నిష్క్రమించును.

సీత—హా సౌమ్యుడా ఆర్యపుత్రుడా, ఎక్కడ నున్నావు? [తటాన శబ్దం] అయ్యయ్యా! దుస్వప్నముచేత వంచితనై నేను ఆర్యపుత్రుడు లేని దానినిగా నన్ను దలచుకొంటిని. [చూచి] అయ్యయ్యా! అయ్యయ్యా! నన్ను నిగ్గరి ను ఒంటిగా విడిచి ఆర్యపుత్రుడు పోయినాడు! కానీ, ఆయనం గన్నప్పుడు నేను నావకమన యేరి ఆయనపై కోపించెదను. ఎవ రక్కడ పరిజనుడు?

దుర్యు—[ప్రవేశించి] దేవి, అత్యుగ్రమారుడు విన్నపం చేస్తున్నాడు. “లేదు నిద్రముగా నున్నది. దేవిగారు ఎక్కడురుగాక” అని.

సీత—ఇది ఎక్కచున్నాను. [అని శబ్దం పరిక్రమించి] అడరుచున్నదే నా గర్భభాగము! కావున మెల్లగా నడవుము.

దుర్యు—ఇటు ఇటు దేవి.

సీత—ననుస్కారము రఘుపతి దేవతలకు.

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

చిత్రదత్తన మనెడి ప్రథమాంకము

ముగిసినది

విష్కంభము

[శేషభ్యమున]

రహస్యమరాలికి స్వాగతము

[అభ్యగతము] తాపసి—[ప్రవేశించి] అహో వనదేవత యీమె శలవుము పల్లవార్ణముతో నన్ను సేవించుచున్నది!

వనదేవత—[ప్రవేశించి, అర్చనము చల్లి]

ఉ. ఈవని మీకు భోగ్యము యశోవృక్షముగా, సుదినంబు నాకు నే,

దీపవా సాధునంగతికి నెంతటిపుణ్యమై చేసికొంటి ముగా;

మీవక మించు వృక్షములనీడలు వీళ్లు దబోర్తబోజనం

దేవా, ఫలంబా, వేరొ, యవి యెల్లను; బెల్లు వచింపనేటికి?

తాపసి—ఇందు చెప్పవలసిన దేమున్నది?

చ. చెంగుఁ బ్రియంకరందె యయి చేత, వదస్సు పసితిమంజుషే,
తలఁచున దెల్ల భవ్యమ, యుదస్తవిగర్హము సంస్తవంబునుగా,
కంఠగక క్రొత్తలో, దివపఁ గ్రాదు రసం బొకటి విధంబుగా,
వెలయు నిసర్గకుర్త మతివిశ్వము సాధురహస్య మెప్పుడుగా. ౨

[ఇరువురం గూర్చుందురు.

వన—చుహనీయను నిన్ను ఎవరినింగా తెలిసికొందును ?

తాప—నేను ఆశ్రేయిని.

వన—అయ్యా ఆశ్రేయా, ఎటనుండి యిటకు రా? మఱి ఈ దండకారణ్య ప్రచారము ఎందు నిమిత్తము ?

ఆశ్రేయ—

తే. ఈ ప్రదేశంబునం దగస్త్యవ్రతులు
పలువు దుష్టిభవేమలు ప్రతివసింతు
పీరిపలనను విగమాంతవిద్య నేర్వ
వచ్చితి నిటకు వార్తీవననతినుండి. ౩

వన—ఇతిరములుకుడు ఆయన నే ప్రాచేతసుని పురాణబ్రహ్మవాదిని
ఋషిని బ్రహ్మపారాయణమునకై శుక్రూషింపుచుండఁగా, అన్యగా శేల యీ
చిప్రవాస స్థలమునకు పాలుపడుచున్నార ?

ఆశ్రేయ—అచ్చట అధ్యయనమునకు గొప్పవిఘ్నము కలిగినందున ఈ దీర్ఘ
ప్రవాసము వంగికరించితిని.

వన—ఎట్టి రావిఘ్నము ?

ఆశ్రేయ—ఆ భగవంతునికి ఎవరో దేవత ఎల్లవిధములను అడ్డుకొనెన
చాలక ద్వయమును స్తవ్యము విడిచినమాత్రపు వయస్సుదానిని తెచ్చి యిచ్చినది.
అది ఋషుల మాత్రమేగాక సకల చరాచర భూతములయొ అంకి స్తవ్యములందు
స్నేహము కొల్పుచున్నది.

వన—వారి నామధేయములు ఎఱుకయో ?

ఆశ్రేయ—అదేవతయే వారికి ఖళ లవులని నేను చెప్పి వారి ప్రభావమును
గూడ చెప్పినది.

వన—ఎట్టి దాప్రభావము ?

ఆశ్రేయ—వారికి సరహస్యములు జ్ఞాంభాస్రములు జన్మసిద్ధములు అని,

వన—అహ! ఏమి దిత్రము !

అశ్రేయి—వారిని వాల్మీకి భగవంతుడు చాదిపని మొదలుకొని తానే పూనుకొని పెంచివాడు, రక్షించినాడు; చూడార్యయు గావించి వేదము దక్క కడను విద్యలను సావధానముగా చదివించినాడు; తర్వాత గర్భైశ్వాదశ వర్షంబున ఔత్త్రీకల్పంబున వేదములను శేర్పినాడు; అతిప్రదీప్తప్రజ్ఞా మేధా కాలు అగు నా బాలురతో మా బోంట్లకు సహాధ్యయన యోగ్యత లేదు. ఏలన.—

ద. ఒనఁగును విద్యఁ బ్రాజ్ఞానకు నోగునకుఁ గురుఁ దొక్కరీతినే;
ఒనఁగఁడ తాను మానునఁడ యొక్కనికేనియు నేర్పు నేరుపుగా.
పొనఁగును దెర్వి నిర్దురకు భూతివిధేఁ; మ దెల్లదన్నదో,
దొనఁగును పీడ సువృషదో, బొందమ మృణ్మయ సంబయంబునగా. ౪
వన—ఇదా ఆ యధ్యక్షువాంక రాయము?
అశ్రేయి—ఇంక నొకటి కలదు.
వన—అ దేది?

అశ్రేయి—అనంతగము, ఆ బ్రహ్మర్షి ఒకప్పుడు మధ్యాహ్న సమయమున తమసానదికింబోయెను. అచట కలయికలో నున్న కొంగదంపతులలో ఒకచానిని వేయుమండిన వేలరిని గాంచినవాడై ఆకస్మికముగా కుప్పరించిన వాగ్దేవిని అసం కీర్ణకు అనుష్టాపించుకొని వసుగొన్నచానిని ఇట్లు ఉచ్చరించెను:—

“ఓనిపాద, వ్రతిష్ట ప్తి. వాందుదే కాశ్వతార్దముల్

కామ మోహిత మేకింబుగా. గ్రొంచయుగ్మానఁ జంపుటగా?” ౫

వన—చిత్రము! వేదముకంటె వేఱుగా క్రొత్తది ఛందస్సుల యవతారము!

అశ్రేయి—మఱి యా సమయముననే అట్లు శబ్దబ్రహ్మవిశ్వాకసుం బొందిన యా భగవంతుని ఋషిని భూతభావముడైన బ్రహ్మదేవుడు ఎదుటఁ దోచి ఇట్లు సాచ్చరించెను: “ఋషీ, వాగ్భ్రాహ్మమందు ఎఱుకగలవాడ నైతివి. కావున, రాసుచరితమును వర్ణింపుము. నీ ప్రతిభాచతుస్సు అర్జునును అవ్యాసాదిశ్రోతీ యును. మొదలికవివైతివి.” అట్లు వచించి అంతర్ధానము పొందెను. అనంతరము భగవంతుడు ప్రాచీతసమహర్షి మనుష్యులయందు మొదటివైన యట్టి యా శబ్ద బ్రహ్మ పరిణామమును రామాయణమును రచించెను.

వన—అహ! సంసారము పొండితీ మండిత మయినది!

అశ్రే—అందువలనఁ బరికిలించి అధ్యయనమునకు గొప్ప విఘ్నము వచ్చినదని.

వన—సరిగానే యున్నది.

అత్రేయ — కల్యాణీ, ఆహూతము వీటివది. ఇప్పుడు ఆగస్త్యాశ్రమమునకు
దారి చెప్పము.

వన — ఇటునుండి పంచనటి వెంబడి యాగోదావరీతటమునం బొమ్ము.

అత్రేయ — [బాష్పములతో] ఇది యాతపోవనమా? పంచనటియో యిది.
ఇది ఆ శ్రుశ్రవణ పర్వతమా? జనస్థాన భోతయైన వాసంతివా నీవు?

వాసంతి — సర్వమును ఆట్లే

అత్రేయ — పట్టి జానకి!

తే. సరేయ, యదే నీమ ప్రయబంధువమితి; దీవి

ముచ్చటలె మా పిబును పుచ్చ మొదలికిథియ;

నామశేషను నిను విది నాను దోచి

యిపు చొనియెను బ్రత్యక్షదృశ్య దోచె.

వాసంతి — [భయముతో స్వగతిను] ఏమి! నామశేష యన్నదే! [ప్రళా
భము] ఆర్యా, ఏమి మహాపద పీతాశ్రమికి?

అత్రేయ — మహాపదయే గాదు, అపవాదము కూడ. (చెవిలో) ఇట్లు ఇట్లు.

వాసంతి — అహహ! దారుణమయిన దైతని ప్లుతము. [మూర్ఛిల్లును.]

అత్రేయ — కల్యాణీ, ఊరడిల్లు మూడడిల్లుము.

వాసంతి — హా! ప్రహుడభీ, మహాభాగురాలా! నీ జన్మభాగ్యము ఇట్టిది! రాను
భద్రా, రానుభద్రా! ఇది నీతో నేమి? అమ్మా. అత్రేయో ఆకాటిలో విడిచి
లక్కయిడు పోయిన తర్వాత పీతాశ్రమ వృతాంతము ఏమో తెలియునా?

అత్రేయ — తెలియదు, తెలియదు.

వాసంతి — ఓట్టా! ఆరుంధరీవసిష్ఠులు విచారించుకొనుచున్న కష్టములుంబ
మందు వృద్ధులు రానులు వీరించియుండగా ఇట్టిది యెట్లు సంభవించినది?

అత్రేయ — అప్పుడు గురుజనులు ఋష్యశృంగం గ్రామములో ఉంకిరి. ఇప్పుడు
ఆ పండ్లం దేండ్ల యజ్ఞము ముగిసినది. ఋష్యశృంగుండు గురుజనులు పూజించి
అంపకము గావించినాడు, అంతట ఆరుంధరీభగవతి శోడలు లేని శామోధ్యవ
శేను పోను అని వచ్చించినది. రామనితిల్లును ఆట్లే నిశ్చయించుకొనిరి. అందులకు
అనుగుణముగానే వసిష్ఠభగవానులు ఇట్లు అతిపరిశుద్ధముగా పలికిరి : — ఎట్లన —
“వాగ్మీకి తపోవనమునకుం బోయి అట నివసితము,” అని.

వాసంతి — మఱి యిప్పుడు ఆ రాజా ఏమాచరించుచున్నాడు.

అత్రేయ — అయిన అశ్వమేధయాగమును తొడంగినాడు.

వాసంతి—అయ్యో, పెండ్లి కూడ చేసికొన్నాడా?

అత్రేయ—కాంతము! కాంతము! లేదు లేదు.

వాసంతి—అటయిన యజ్ఞములో ఆయనకు సహధర్మచారిణి యెవరు?

అత్రేయ—ఒంగారపు సీతాపతిను.

వాసంతి—అహహా!

క. స్వరపునకన్న గరినములు,

విరిన్మును గోమలములు, విశ్వాతిగు లో

పురుషవరేణ్యుల మనములు :

తరి మెవ్వరి పాను వారికత్తము తెలియక!

అత్రేయ—వామదేవాభిమంత్రిగారును శేషధ్యాత్వమును విడిచినారు. యథా విధిగా వారికి కుటుంబము నొనగొనినారు. వారికి నాయకునిగా లక్ష్మణపుత్రుని నిర్వాహ్య సంప్రదాయముం బొందినవానిని చంద్రకేతుని గుఱ్ఱపువం డిచ్చిపంపినారు.

వాసంతి—[స్నేహకాకుంఠములతో] అహ! కుమారలక్ష్మణునికం గూడ కుమారుడా! అయ్యో! బ్రాహ్మిణి!

అత్రేయ—ఇంతటి బ్రాహ్మణుడొకడు పుత్రుని మృతుని రాజద్వారమును తెచ్చిపెట్టి బ్రాహ్మణుల పాపమును ఉద్ధరించినాడు. అంతట “రాజాపచారిములేకి ప్రజలనుం దళాలనుండము సంభవించు” దని కరుణామయుడు నామధీశుడు తనపితాదేవ దోషము మోలకొనగా, తటాలున ఆశీర్వాదము పలుక వివరబడినది.

“కవము సేయకనున్నాడు దరటియందు

పీక కంబూడు దనుమేరి వృషలు దొకడు.

వాని దల ద్రెంపగా నీకు వలయు రాము;

మన్నిగొని వాని మనుపు బ్రాహ్మణుని పేరి.”

ఈవాక్కును విని జగత్పతి శివదేవతయై పుష్పకవిమానము నెక్కి ఎల్ల దిక్కులను ఎల్లవిదిక్కులను కూడ్రతాపము కనిపట్టుటకై చరించుకొండంగినాడు.

వాసంతి—శంఖాక్షర దనువాడు ధూమపాను, ఇంద్ర జనస్థానముననే తపస్సు చేయుచున్నాడు. కావున శ్రీరాముడు పెండియు నీకనము నలంకరించునా?

అత్రేయ—కల్యాణీ, పోయెడ నివుడు.

వాసంతి—అత్రేయము. కగలు ముదిరినది. కావుననే,

- సీ. పెట్టచేఁ దొడిమలవట్టు విడుపుఁ జెంద
 ద్వీరదముల్ చెక్కుల దురద వోన
 నొరయుడు రాలు పూభరములఁ దదితరుల్
 గోదను బూజించు కొమరుగనుము ;
 వానిపైఁ గూండ్రకు వచ్చి పావురములు
 నడవికోళ్ళను నెంద బడలికలకు
 శాంతిమైఁ గుదిరి విశ్రాంతి పేవించుడు
 గూపెడి హంకారగుంభనముగ.
- తే. క్రింద పీదను ధరఁ గెక్కిరించుచున్న
 పులుఁగు లాచెట్ల బెరుగు చిలములందుఁ
 గాఁక కిట్టలులొ కీటకములఁ దమదు
 కూచిముక్కులతో పీర్చుకొనుటఁ గనవె.
- [ఇరువురు నిష్క్రమించుట.]
- శుద్ధవిష్కంభము ముగిసినది

ద్వితీయాంకము

[అంతట రామభద్రుఁడు సదయోద్యతభద్రుఁడు ప్రవేశించును]

రామఁడు—

- తే. కుడికరమ, కూద్రమువిమీద విడు కృపాజీ
 విద్రణాఁడు మృతుఁడు జీవించుకొలుకు.
 కరుణ పీతేద దుర్బరగర్భభిన్న
 పీతఁ దఱమిన రాముని గాత్రమునకు ?

[ఎట్టకేలకుఁ గొట్టి] రామసదృశ మైనకర్మం గావించితిని. అశ్రావ్యునిపుత్రుఁడు బ్రదుకును గాక,

దివ్యపురుషుఁడు—[ప్రవేశించి] జయము జయము జేతరకు.

- ఉ. పిచ్చ కృతాంతునుండియును విర్యయ మిచ్చి ధరింప దండముగా,
 జీవన మొందె పీతకుపు, చెందితి విల్లి కుభంబు నేనునుగా.

దేవర, శంబుకుండను ద్వదీయపదంబుల హాళి జేర్చెదగా;

జావులు గూడ సాధుజన సంగ భవంబులు తారకంబు లో.

రాము—రెండును మాకు ప్రియములు. మఱి యనుభవించువును ఉగ్రమునను
తిలంపు ఫలము.

తే. ఎందు మోదంబు లెనఁగు, నానందము లగు,

నెందు బుద్ధ్యాంపు సంపద లింపుమీఱు,

త్రైజనములు వైరా జాధిపానకములు

నయిన లోకంబులు ద్రువంబు లగుత నీకు.

శంబూతుడు—ఈ మహిను మీ ప్రసాదమునకు ఫలముగాని తపస్సునకు
గాదు. అయిన వట్లనఁ గూడదు, తపస్సే నాకు మహోపకారముం గావించినది.

చ. వెదకుదు రెల్లవారలు భువిగా నిను భూతపతిగా శరణ్యునిగా;

వెదకుదు నన్ను దుర్వృషలు నీ వరుదెంచితి నూఱు లామడర్!

ఇదియే తపః ప్రసాదము మహిష్టము: చాక యయోధ్యనుండియుగా,

బద మీరు దేల వెండియును భాసుకులాగ్రణి దండకాటవిగా?

రాము—ఏమి దండకారణ్యమా ఇది? [కలయం దిలకించి]

గా. క్యామస్పిగ్ధము లొక్కచో, నొకటి వీష్ణుబోధితా రూక్షముల్,

వ్యామూర్ఖ్యజ్వరపాతఘోషిత కరుషప్రకాంక తత్తత్త్వలుల్

భూమి ప్రాశమతీర్థ శైవలవతీ భూయిష్ట కాంతారముల్

నామోలం బొడతెంచె జ్ఞాతచర నానాదండకాభాగముల్.

శంబూ—దండః యేషునీ. ఇచటఁగదా తూర్వము నికసింపుచున్న జీవరశ్మి

క. దురమున నొక్కుమ్మడి ప్రుం

దిరి కరకరిరక్మసులు పదియు నాలుగువేల్,

ఐర దూషణ త్రికిరసులు

స్వరు విభ శరహతులఁ బదిరి శమనునివాతగా.

అందువలనఁగదా, సిద్ధిశ్రేష్ఠ మయిన జనసానమున మముబోటి భీరుజను
అటం గూడ నిర్వయ సంచారము కలిగినది,

సీ. విమృశితంబులై నిభృతమై యున్నవి
 యీసీమ లొకకొన్ని యెడలయందు,
 సత్త్వంబు బలియు నుచ్చించావృటులతోడ
 మూర్ఖిల్లుచున్నవి కొన్నిచోట్ల,
 వైవరనిదిక మహానృట భుజంగశ్వాస
 వీప్రాగ్ను లొకకొన్ని దిక్కులందు,
 లోతుఁబగుతులందు బ్రాతు లొనల్పంబు
 పుల మిమ్ముచున్న పీకలఁతులందు,

తే. తొండ రిచ్చోట దప్పచే బెండువాటి
 త్రాగుచున్నవి యాజగజంపుఁ జెమట
 కణవిసోదంబు గాఁ గటాక్షంబు నేయ
 నవధరింపుము చిత్తంబునంబు లేవ.

రాము—

తే. కాన నగుచున్నయది జనస్థాన మిదిగొ
 మున్ను ఖరరాక్షసుండు కాపున్న బెంఱి
 అనుభవం బగుచున్నవి యల్లినాటి
 యఖిల వృత్తాంతముదాను బ్రత్యక్ష భంగి.

కైకహి ఎంతయు ఆరామప్రియ గదా. ఇవి మూకాంతాములే. ఎంతకన్న
 నాకు భయానక మేమున్నది? [సభాస్పృము]

క. తేవియతాది గుబుర్కొను
 కానల వీతోడ నుందుఁ గాపుర మనుచు
 దాసు విహరించె జానకి,
 హా! నెయ్యం బట్టి దొర యెదిలకు నాపై!

క. ఏది యెవనికిఁ బ్రియజన మగు
 నది యేమో వింతద్రవ్య మగు నాకవికిఁ;
 అది తా నేమియుఁ జేయక
 విదల్పు దుఃఖముల సౌఖ్యవికతులచేతగా,

శంబూ—చోరరానివి యివి చిత్తగింపఁ దగినవి కావు. ఇటుపైవి ఇవి మధ్య
మాగ్ధములు, మదోక్కుట నీలకంఠ కంఠ కోమల కాంతి కాంతంబులగు పర్వ
తనులచే న్నాస్తములు, బహుళ నీలదీప్తులతో దట్టముగా నట్టుకొన్న శేఠ షట్ట
గుఱుగులచే నలంకృతములు, దెద రొందని పెక్కు తెగల జంకకదుపులచే శోభిత
ములు, ప్రకాంత గంభీరములు.

(మాలిని)

కలిత మదవిహం గాత్రాంత వానీర పుష్పే
న్యీలసి సురభి గాచ్చమేయ తోయంబు లిందుఁ,
పలవర పరిణామి వ్యాంకిణి గ్ధంబుకుంజ
స్థిలన ముఖః ట్టాల్మోషంబు వేయిర వహించుఁ.

౧౧

మలీయా,—

౪. ఈ పుహారంబులందు వసియించెడి యెల్లు యువరో రచించు నం
టాల్మోషమేర్ విస్తర్జిత బ్రతిమోఠలచేఁ గనుచున్న విందులఁ;
టోనుచున్న దేన్లులు మఠించిన యందుగుగ్రంథు లోడ్చు ను
తేక్కిపు సౌరభింబు కటుశీతకషాయ మనోహరం బిటఁ.

౧౨

రాము—[బాష్పముల నడంచుకొని] భద్రుఁడా, నీ చారులు శుభము లగు
గాకి. కరమూసమున పుగ్గాఁగోకములకుం బొమ్మ.

శంబూ—ముందుగా పురాతన బ్రహ్మచారిని అగస్త్యుని అభివాదించి
కాశ్యప పదమునకుం బోయెద.

[నిష్క్రమించును.

రాము—

తే. కంటి వెండియు నిప్పు దారాననంబు,
నెందుఁ జరము వసించితి మేము మున్ను,
గృహంబు మారణ్యపులము నై విహితధర్మ
రతిని సాంసారిక సుతైక రస మెఱుఁగుదు.

౧౩

తే. ఆ శిఖరు లివె శిఖి విరావాకులములు,
ఆవనము లివె యున్మద హరిణకములు,
మంజు పెంజులకుంజ చామములు సాంద్ర
నీవ నిరుళంబు లివె యా ధునీతటములు.

౧౪

క. ఈ చవ్వన సైతము దా

గాదండివోరె నేది కనబడు నదియే

కాదోటు ప్రప్రవణగిరి,

గోదారి దేవివజ్ర మూర్తియ చుండుగా ?

౧౫

ఉ. దీని మహాశరంబె నమద్విత మార్కటాయ గూటిచే,

దానికిఁ గ్రింద నయ్యుటజవామములగా రహి నుంటి మేమునుగా,

ఆ ఏకలాన గోదయుఁ దదర్శితమిందిము శ్యామభూరుహ

శ్రీ వినద తృతర్శ్రి ముఖీకృత మావనముగా విరాజిలుగా.

౧౬

ఇచటనే ఆ పంచరతి; చిర నివాసముచేత మా వివిధ విప్రసంభావిత ప్రకం
గములకు ఈ ప్రదేశములు సాక్షులుగా నుండినవి. ప్రేయసీ ప్రియఃఖి వాసంలియు
నిటనే నిసింపుచున్నది. ఈ ఏమి సంభవించిన దివుడు రామహతకునికి? ఏ మన
శివుడు.---

తే. చిరమునకు రేగి నొంచ పెట్టియు వోరె

మాతచే గదలిన ముక్కికడక వోరె,

గ్రంథియై పెరివడిన హృద్వ్రణము వోరెఁ

దట్ట వెత నన్ను నవము నా దరికొలిపెరు.

౧౭

అయినను పూర్వమిత్రములైన యా భూప్రదేశములను కాంచెదను. [కాంచి]

అహో భూమి సన్ని కేశము నిలుకడ లేనిది:---

తే. పాణుదరి లంక మార్పదె నేఱులందు,

విరళతయు సాంద్రతయు మాతె విటపులందు,

తడవునకుఁ గన్న కాన నూత్నముగాఁ దోఁచె,

అవలముల గుర్తు నమ్మించె నదె యి దంచు.

౧౮

అయ్యో! నేను విడనాడి యేగుచున్నను న న్నిటకు పంచరతి స్నేహము
జలిమి మెయి లాగుచున్నది! (సకరుణము)

ఉ. ఎక్కడ వింటఁబోరెఁ బ్రియ యేను దినంబులు పుచ్చినారమో;

యెక్కడి తత్కథాకథన మే సతతంబును సాగుచుండునో,

ఒక్కరుఁ దీప్త ప్రాణపథి నుజ్జనచేసిన రామపాపి యా

యిక్కను దేవిఁ బంచరతి నెట్లు కనుగా గన కెట్లు లేగెడుగా!

౧౯

శంబూ—[[ప్రవేశించి] జయము దేవరకు. దేవా, అగస్త్యభగవంతులు మీరిట నుండుటను వారలన నెఱింగి మీకిట్లు సందేశించినారు :—“విమానమునండి నిగు నప్పటి మంగళ సంవిధానమును నిద్రము చేసికొని వత్సల లోపాముద్ర పిల్ల మహర్షులతోను ని స్నేదురుమాయచున్నది. కావున వచ్చి మమ్ము సంభావించుము. తిర్వాక పుష్పకంబున త్వరగా స్వదేశము చేరి ఆశ్వమేధమునకు నన్నధ్యక్షుడవు కాఁగలవు.” అని.

రాము—భగవంతుఁ డాజ్ఞాపించినట్లు.

శంబూ—అటులున దేవర పుష్పకమును ఇటు తరలింపకలయు.

రాము—భగవతీ పంచరతీ, గురుజనానుపారము వలనది గావున రాముని యీ యలిక్రమమును తుగామునేపు తమింపుము.

శంబూ—దేవా ! చూడుచూడు.

సీ. గుంజ వ్వికుంజంపు గుడిసెలకాపు లౌ
గూది పిండుల మనమూత్కృముల
బెరవిన బొంగువెమరుల నాదములకుఁ
గాకిసంఘములు మూకత వహింపఁ,
బ్రవరీంచుదున్నట్టి ద్విజంబులు వెట్టు
కేరారవంబుల దాక కురికి
ముదుక రోహిణి భూజముల బోదీయలయంబు
నెదిగెడి యురగంబు బుదరివడఁగఁ,

ఆ. గనఁగ గనఁగఁ గననె కన్దోయి లాగెడు
రమణమీఱు నీధరాధరంబు;
కనుము దేవ, దీనిఁ గ్రొంచావతంబు నీ
దివ్యదృష్టి నెనసి తీర్థ మగుత.

౨౦

మఱియు—

సీ. గోదావరీవారి గుహలలోనికిఁ దూఱి
గద్గదరవముతోఁ గడలుకొనఁగ,
జూతుల యంబుద మండనంబులచేత
శిరముర్ వీలిమఁ జెంది మోయఁ,

మోలఁ దోచెడు నివి ముమ్మ దేవఁ గన్న
 దక్షిణ వాచుజీప్రములు సూపె;
 ఒక యేటితఁగ లొంహొక యేటితఁగలఁ
 బ్రతిఘాత మొనరించి ప్రతిభయముగఁ
 తే. బ్రదిలి కోలాహలంబుతోఁ బాటుతెంచు
 నివియు దేవఁ మున్నుగన్నవియ; వీని
 నమవరొకింపుమీ నదీరంగమములఁ
 బావనంబుల గంభీర జీవనముల,

౨౧

[అని నిష్క్రమింతురు.]

ద్వితీయాంకము ముగిసినది

విష్కంభకము

[అంతట తమసా మరళ అనెడి నశీద్రవ్యము ప్రవేశించును]

తమస—నళి, మురిళా, ఏమి సంభ్రాంతురాలవుగా నగ పడుచున్నావు?
 మురిళ—భగవతీ, తమసా, నన్ను అగ స్వర్గనవాసులవారి యిల్లలు లోపా
 ముద్ర నక్షిమకల్లికను గోరావరిని ఇట్లు హెచ్చరింపు మని పంపినది—“ఎఱుగుదువు
 గ రా వధువును విడనాడింది ముదలుగా—

తే. వెరికిఁ బ్రియలను గాంభీర్య వృత్తికతన,
 గూఢముగ లోన వెతవెట్టు రూరగరిమఁ,
 బుటమునం బాకిముంటొందుదిటము దోఁప
 నెరియుచున్నది రాముని కరుణ రసము!

౧

గానం జేసి అట్టి ప్రేమనీ కష్ట వినిపానోద్భవమై పెంపునూతి యున్న
 దీక్ష శోక పరంపరచేత శ్రీరాముడు కడుం గృహించి యున్నాడు. అతనిం బాడ
 నాగుండె గ్రక్కడలినట్లున్నది. మఱి ఇప్పుడు మురిళి యేగువాడు రామధర్మి
 పంచభదీరసమందు బ్రయత్నోడి సహవాస విప్రసంభములకు సాక్షులైన ప్రదేశములను
 దర్శింపక మానడు. వానియందు స్వభావముచేత వాతడు ఎంత ధీరుడైనను ఇట్టి
 యీ యాకస్మికము శోకము క్షోభముంది కరము లోలై విరివించెందుటం జేసి
 అడుగడుగునను మహా ప్రమాద కారణములు అతనికిం గలుగు నని నెఱవకలసి
 యున్నది. కావున, ఓగోదావరీభగవతీ, నీవు సావధానమై,

తే. శీకర వేద సంధాన శీతలములఁ

బద్ధ కింజల్క పరిమళ బంధురముల

నీ మృదుర్య పవనముల రామభద్రు

జీవనము సౌమ్య సోమ్యను గావవమ్మ.

౨

అని.

తమన—స్నేహమునకు దాక్షిణ్యము జేయున్నది. సంతకనోపాయమో
ప్రధానతమమే యిట నిద్రముగా నున్నది.

మరళ—అది యెట్లు ?

తమన—వినును. అప్పుడు వాల్మీకిరసోదన సమీపమున విడిచిపెట్టి లక్ష్మ్య
బుండు పోగానే, సీతాదేవి నొప్పులు గలిగి మహాదుఃఖాలిశేకమునం బోయి
గంగలోబడినది. వెంటనే అట ఇరువుర మగ శిశువుల గన్నది. ఆమెను భూదేవియు
గంగాదేవియు కరమ నుగ్రహించిరి, పాతాళమునకుం గొనిపోయిరి; ఆ బుడుతలను
పాలు వదలిన తర్వాత గంగాదేవి వాల్మీకిమహర్షికి అర్పించినది.

మరళ—[ఆశ్చర్యముతో]

తే. ఇట్టివారు విపాకింబు నెనెయ నెవ్వరొ

బరమ విస్మయకారిగాఁ బరిణమించు,

అందు సాహాయ్యము నేత ఇట్టివారు

పూనుదురు తముదామ యభూర్వి గతుల.

౩

తమన—మఱి యిప్పుడు ఈ శంఖుక వృత్తాంతము చేత రామభద్రుండు జన
సౌనమునకు వచ్చెడి నని నరయుచువలన విని భాగీశ్వ భగవతి ఏ భయమును
స్నేహముచేత లోపాముద్ర కొన్నదో అభయమునే కొన్నదై సీతాదేవిం బోడ్కొని
వీడో యొక గృహచారంపు విషయ నోదాకరిం గాంచుటకు వచ్చియున్నది.

మరళ—భగవతి చక్కగా ఊహించినది. విమని యనగా—“రాజధాని.
యందున్నప్పుడు లోకముల యభ్యుదయముకొలది అయి వ్యాపారములలో నొచ్చి
యున్న రామభద్రునికి నిత్యవ్యాసంగములు తప్పవు. మఱి యట్టి వ్యాసంగములు
తేక శోకయాత్ర సహాయులైన యాతనికి పంచవటి ప్రవేశము మహావర్ధకారి
యగును.” అని. సరియేగాని ఇప్పుడు సీతాదేవితేత రామభద్రుండు ఎట్లు ఊహటం
జెందును ?

తమన — భగవతి భాగిరథీదేవి సీతతో నిట్లు వచించినది. “పట్టి. దేవయజన సంభూతురాలా సీతా, నేడు చిరంతపులకు కళలపులకు పండ్రెండవయేటి సంఖ్యామంగళంపు ముడి కట్టబడును. కావున నీవు నీదు పురాణశ్రవణుని మను సంభూతి మైన యీ సకల రాజరి వంశమునకును జనవని పాపమడచువానిని మోన్యదేవుని స్వయముగా నీ చేరితో జోనినపూవులతో పూజింపుము. మణి భూమిపై సంచరించుచున్న నీవు మా ప్రభావంబున వనదేవతలకు సయితము కనబడవు. ఇది మనుష్యుల కగపడ వని చెప్పవలయునా?” అని. వన్నును ఇట్లాగ్లాపించినది. “తమనా, నీయందు మా జోడలికి జానకికి ప్రేమ మిక్కుటముగదా. కావున నీచే జానకికి లోడుగానుండుము.” అని. కావున నే నీవు దా యావలెని నెజ జేరెదము.

మరిగ — నేనును ఈ కృతాంతమును జోహముద్రప నిజీనించెదను. రామ భద్రుడు వచ్చియున్నాఁడనియే శలించెదను.

తమన — ఇదె యీ మే జోదావరిమడుగునుండి వెలుగును. —

తే. పాలి క్రుస్సిన చెక్కుటం గ్రాణరుణము
నెమ్మొగమ్మున నొరు పెన్నిచిని బెంపఁ,
గురుణమూర్తియొ, మెయి గొన్న విహరిరమొ,
యనఁగ నరుదెంచుచున్నచి వనికీ సీత.

ఈ మెయొగదా యామె!

తే. తొడిమ తెడవిన తరిదాకు తెడఁగు దాని
గృతను బాండువు నీమెమూర్తి నిటు వాడు
నెవని వివర్చు నుగ్రచిరైదితార్తి
మెగలి లోరేకును శరత్తునెగయుఁ బో.

[పరిక్రమించి నిష్క్రమింతురు.

విష్కంభకము సమాప్తము

తృతీయాంకము

[శేషభ్యంబున]

అయ్యో! ప్రమాదము! ప్రమాదము!

[అంతట పూవులు కోయుటయం దాఁబడ్డారై సకరుణోత్సుకముగా

వినుచు సీత ప్రవేశించును.]

సీత—అహో! నా ప్రియపతి వాఁడని పలుకుచున్న దని తలంచెదను.

[మరల శేషభ్యమున]

ఓ, ముందట లోలమై మురియ భూసుత దేవరేచేగ మున్నుచా

నందుగులేడవుల్లొస లాత్మకిరంబున డేపిపెంచెనో,

సీత—ఎమి దానికి?

[మరల శేషభ్యమున]

ముందరితోడ సీత నది చొప్పుచునుండుదు. వాని నడ్డిరా!

ప్రందుగఁ బోకఁ దైకొనిమి గంధగజం బొకఁ దాగ్రహోగ్రస్త

సీత—[తొలుపాటుతోఁ గొన్నియుడుగులు నడిచి] అర్ధపుత్రా, కావు

కావు దానిని నా పుత్రుడని. [జ్ఞప్తి నభివయించి వైకల్యముతో] అయ్యో

అయ్యోయ్యో! చిర మతపాలుపడిన గూయకనులే పంచవటిదర్శనముచేత వెండి

యును మందభాగ్యునిన నానోట కుచ్చుచున్నవి. హా! అర్ధపుత్రుడా!

[అని మూర్ఛిల్లును.

తిమస—[ప్రవేశించి]పట్టి. ఊజిల్లుము, ఊజిల్లుము.

[శేషభ్యమున]

విమానరాజ, యట శే యుండుము

సీత—[ఊజిల్లి సాధ్వసోల్లాసముతో] అయ్యో! నీగు నిండిన మేఘంపు

గర్జనవలె గంభీర మాంసలము ఎక్కడిది యీ భారసీ నిస్సోచము; వీనుల వివరముల

నిండుచు నాకుం గూడ మందభాగినికీ వెంటనే ఆశ్వాసము నోసంగుచున్నది!

తిమస—[స్వీపా బాంబుములతో] ఓనీ నా పట్టి,

తే. తెలియ దెందులయదియొ, వ్యక్తిం బొరయద,

యట్టి వినదంబున కి దేమె యిట్లు లైతి?

వారిదగర్జ విన్న మయూహివోలె

భయపడితి, వర్షిరికిని బాల్పడితి, కూన.

సీత—భగవతి, అశ్వత్థ మని యందువా? శేనో మఱి స్వరసంయోగముచేత
ఆర్యపుత్రుడే పల్కుచున్నాఁడని అనవాలు పట్టితిని.

తమస—బింటిని గదా తపించుచున్న శూద్రునికి చండవ మొసంగుటకై
విశ్వావతు రాజు జనస్థానమునకు వచ్చినాఁడని.

సీత—అహ! ఆ రాజు రాజధర్మమునందు కొఱవడనివాఁడు గదా!

[శేపథ్యము]

తే. చెట్టులును లేళ్లునుగా నాకుఁ జాట్ట లేవట,
నెవటఁ జీర ముంటి నభితోడ నింపు మెలయఁ,
గ్రాదు నవె యివి బహు మనీ కందరములు
గోద చెంగటి గొనబుల కొండదరులు.

3

సీత—[యాచి] హా! ఏమి! ఈతఁడు ప్రాతఃక్షన చంద్రునందఁ జూపించి
పరిశ్రమ దుర్బలాకారుడై గంభీరానుభావమాత్రముచేరి ఎటుక పడుచున్నాఁడు!
ఆర్యపుత్రుడే! హా! నన్ను ఎట్టుకొమ్ము.

[అని తమసను కాఁగించుకొని మూర్ఛిల్లును.

తమస—వా బిడ్డా సమాశ్వసిల్లుము, సమాశ్వసిల్లుము.

[శేపథ్యము]

ఈ పంచటి దశ్యవముచేరి,

తే. చెందమున రీస మై యున్న కుందువహ్ని
యాక నెఁగఁద్రోచి యిదె మంద నగ్గరింప,
మున్ను లేచెడి బలుపొగమొత్త మనఁగ
మూర్ఛ యిదె నన్ను ముంచెడి ముమ్మరముగ!

4

హా! ప్రియా! బావకి!

తమస—[స్వగతము] ఇదే అది గురుజనులకూడ ఆశంకించినట్టిది.

సీత—[సమాశ్వసిల్లి] హా! ఏమి ఇది!

[మరల శేపథ్యము]

హా! దేబి; దండకారణ్యవాస ప్రియశభ! హా! విదేవారాజ పుత్రి! [అని మూర్ఛిల్లును.

సీత—అయ్యో, అయ్యో! నన్ను మందభాగ్యును శేక్కుని నల్లగలువల
శేలిన గన్నులు మూతపడి ఆర్యపుత్రుఁడు మూర్ఛిల్లివాఁడు! హా! ఎట్లు కట్టిశేల
నిశ్వాసము నిగుడ్చుతై తాళలేక చాపకట్టుగాఁ బడినాఁడు! భగవతి తమనా,
కావుము కావుము, ఆర్యపుత్రుని బ్రదికింపుము, [అని తమసాపాదములం బడును.

తమన —

తే. పొమ్ము కల్యాణి, నైకమ్మ పొమ్ము పివ,
జగదధీశుని జీవనోపదివి గమ్ము ;
అతనికిఁ బ్రియ మగుట పితేతితాఁడు,
దాసనే నియతంబు తద్రక్షణంబు.

౫

సీత — ఏమైన నగుగాక. భగవతి యానతిం జేసెదను.

[అని సంభ్రమంబున నిష్క్రమించును.

[అంతట సేలఁబడినవాఁడై సభాష్టయగు సీతచేతి తాఁకుదుచే
ఆహ్లాదముతో ఉచ్చస్థిలుచు రామభద్రుఁడు ప్రవేశించును]

సీత — [హర్షముతో కృతము] శ్రీలోక్యనాథునికి మరల జీవితము కచ్చిన
దని తలంచెద.

రామఁడు — ఓహో! ఎక రిక్కడ! ఏ మీ!

సీ. హరిదందన ప్రవాణంకూర విదయంపుఁ
బసరున లేపంబు నొసఁగు దొక్కొ!
అమృత కిరణ కిండాగ్రంబులను నుల్కి
తద్రసంబునఁ జక్కఁ దడుపు దొక్కొ!
అనయం దెరియుచున్న యట్టి నా జీవిత
తరువునకుం బరితర్పితముగ
సంజీవ నౌషధీ మంజరి ప్రావంబు
దెందన నెరయ నలందు దొక్కొ!

తే. స్పర్శ మిది విక్రమముగ నానుఁ బరిచితంబి,
మోహవాంక మిది మనోమోహకంబు,
దుఃఖజం బగు మూర్ఛను హ్రోయు చివుడె
యిడిన దానందమున వెండి జడత నహహ!

౬

సీత — [ససాధ్వన కరుణముగా ఇంచుక ఓసరిలి] ఈపాటియే చాప ఇవుడు
మహర్షిరము.

రామ — [హుచ్చుండి] నిశ్చయముగా నన్ను వాత్సల్యముచే నీతాదేవి
అనుగ్రహించినది గావలయు.

సీత — అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్రుడు నన్ను పెదవనా యేమి?

రాము — కానీ పరికించెద.

సీత — భగవతీ తమసా, అవలి కేగుదము, నన్ను గనుక చూచెనా, అంతట అంగీకృతముగాని నా నన్ని ధానమునకు ఎక్కుడుగా మహారాజు కోపించును.

తమస — ఓనీ పట్టి, భాగీరథీ ప్రభావంబువంటేనీ వనదేవతలకు సైరిము అవ్యశ్యపుగా నున్నావు.

సీత — అవును. అది కలదు,

రాము — ప్రాణేశ్వరీ! బానకీ!

సీత — [కోకగర్జనముగా] ఆర్యపుత్రా! ఈ పలుకు ఈపుత్రాంతిమునకు పరిపదదురాచా! [సభావృత్తు] అట్లుగాదు; ఎట్లు నేను వజ్రముయిన బిల్వంతి మండేని కలుగునని తలంపరాని దుష్టభ దృష్టము నొసంగినా నిని ఎన్నీ మంద భాగ్యుడు గుఱించి వత్సలుడై యిట్లు పలుకుచున్నవానిని ఆర్యపుత్రునిగూర్చి కనికరము లేనివాన నగుదురు? నేను ఈయన హృదయమును ఎఱుంగుదును, ఈయన నాహృదయమును ఎఱుంగును, అనుట.

రాము — [కలయం బరికించి నిశ్చేదముతో] హా! ఇటు నవ్వగును లేలే!

సీత — భగవతీ తమసా! అట్లు నిష్కారముగా పరిశ్రమించుము ఈయన ఈవిధముగా కనంబడఁగా నా హృదయము వివశం బొందియున్నది ఎఱుంగు లేవన్నాను!

తమస — ఎఱుంగుదును బిడ్డా ఎఱుంగుదును.

సీ. ఆస దీంపటజే నుదాసీనముం బలె,

విప్రియంబునజేసి విషమము బలె,

చిరతరంబైన యీ విరహాన డబ్బాటు

ఘటనచేతను ద్రాపు గన్నది బలె,

హాసనమున సుప్రసన్నంబు బలె, బ్రియ

కరుణంబులకు గాఢరహము బలె,

రాగంబుచేత గరింగినయది బలె,

నీమనం బైన దీ నిముసమందు,

రాము — జేనీ,

తే. మూర్తిగొన్న ప్రపాదముం బోలె పిను

చేతి కాకుడు ప్నేహార్పణిరంబు

నాకు విడుచున్న దిప్పుడు నానందభరము,

నందినీ, గానబడవు నీ వెందు నకట!

నీతి— ఇవి గదా అగాధ దర్శక స్నేహ సంభారములు ఆనంద నిష్ఠుండులు సుధామయములు అర్హపుత్తుని యుల్లాపములు. వీనియందలి నమ్మిక చేతగదా నాకు ఈ జన్మలాభము నిష్కారణపరిత్యాగ శల్యముచే మెరమెరలాడుచున్నను ప్రియమైనది.

రాము— కాదు కాదు. ప్రియతమ యొక్కడి దిచ్చట? నిశ్చయముగా ఇది రామభద్రుని భ్రమ, సంకల్పభ్రాంతులముచేత జనించినట్టిది.

[శేషభ్యనున]

ప్రమాదము! ప్రమాదము!

[‘మందల లోలమై’ ఇత్యద్యర్థము పఠింపఁబడును.]

రాము— [సకల జాశ్చర్యము] ఏమి దాని?!

[మరల శేషభ్యనున]

[‘మందలలోడ’ నిత్యాద్యర్థార్థము పఠింపఁబడును.]

నీతి— ఎవరిప్పుడు ఆ దుష్టగజమును దండించెదరు?

రాము— ఆ! ఎక్కడ నా దుష్టగజము నా ప్రేయసి పెంపుడు పుత్తుని కమాన్వితయుని వైకాన చున్నట్టిది? [అని లేచును.]

వాసంతి— [సంభ్రాంతులలు ప్రవేశించి] ఏమి! మహనీయుడు నిఘనాఘదా!

నీతి— అహో! నా ప్రియసఖి వాసంతియా!

వాసంతి— దేవా, నీకు జయము.

రాము— [నిరూపించి] అహో! దేవికి ప్రియసఖి వాసంతియా?

వాసంతి— దేవరా, తర్వపడు త్వరితము; ఇటునుండి జటాయు కౌముదకు దక్షిణమున నీతాత్మీయమైనాదుగా గోదావరిలోనికి దిగి దేవరపుత్రికనిక ప్రాపుగము.

నీతి— హా! నాయనా జటాయూ. ఇప్పుడు నీవు లేక జనస్థానము శూన్యము!

రాము— అహా! ఈ కళాధారములు గుండియలను బ్రిల్లునవగదా.

వాసంతి— దేవా, ఇటు ఇటు

నీతి— భగవతీ, సత్యమే వనదేవతలుకూడ నమ్ము కనలేకన్నారు.

తమస— ఓనీ పట్టి! ఎల్ల దేవతలకన్న ఎక్కు దైశ్వర్యము నుందానీదేవికి. అట్లుండ నీవల సందహించెదవు?

సీత — కనుక, అనుసరించుము.

[అని పరిక్రమింతురు.]

రాము — [పరిక్రమించి] భగవతి, గోదావరి, నీకు నమస్కారము.

వాసంతి — [చూచి] దేవా, సంతోషింపుము, దేవి పుత్రులగుడు వహ్నిశీ
యగుడు విజయ యువాడు.

రాము — ఆయుష్యుండుడు కర్మలుగాక.

సీత — ఆహా, ఇది యిప్పుటి కీర్తికిగా అయినది.

రాము — దేవి, నీ పుణ్యము దొడ్దది.

కా. స్వేదోద్భవి మృతాశిరా కిసలయ స్పృగ్ ద్వికాంచూర మై
వైర్వరం బెమ్మది నీ వతంసలవర్షింబుల దా మెనె, నీ
గారావం గొడుగుండు వాడె షుంఘగంధర్వచక్రీత మై
తారుణ్యము నొందె సుందరసఖా దావత్య కిలాడముగా

సీత — ఎవ్వడును ఈ దీప్తియును ఈ సౌందర్యముతోని విమోగ మెఱుంగ
వండునుగాక.

రాము — ఇళి వాసంతి, చూడు చూడు, కాంతానవగ్రన చాతుర్యమును
గూడ పుత్రులగుడు నేర్చినాడు!

చ. హరువగు లేవరంపుల గడు లల్లన నోరిను చెట్టి యంపిరిగా
విరిసెడి తమ్ముతాపులు కిదించెడి పుష్పిటి తోయ మూసెడిగా,
కిరమునఁ దుంపెగా దనియఁగాఁ జరిరించి ముగించి, కార్మిక దొం
దలఁ గొని పచ్చెడిగా ముఖమృతాశిమఁ దామరపాపం బెల్లగా.

సీత — భగవతి, కిమనా, ఇది యిట్టిదైనది, మఱి వారు ఆ సకలపురుషులు ఇంత
కాలమునకు విపాటిగా నవునుగో ఎఱుంగను.

కిమన — ఏపాటితో యిది వారును ఆపాటియే.

సీత — నేను ఇట్టి మందభాగ్యురాలను, నాకు ఆర్య పుత్రునివాంబ కా
పుత్రునివాము కూడ.

కిమన — భవితకృత అట్లున్నది.

సీత — నేను కని యేమి? అట్టి యానాపుత్రులని నిర్మల ముఖపుండరీక
యలగమును ఇంచుక యెడములుగల కోమల దంతములచే భాసిల్లుచున్న చెక్కిల్ల
గోను మధుబాలుకు నుధుర నూత్నముపుట మందహాసితానందభ్రమతోను కాక
శిఖండ నిబంధనముతోను వెలుంగుచున్నట్టిదానిని ఆర్యపుత్రుండు మధుగోనఁ దాయునె!

తనును—కలుగును గాక జేబుల యనుగ్రహంబుచేత.

సీత—భగవతి తిమిసా, ఈ నిమిగ్గుల స్మరణచేత ననములు చేరి వారి
తిండి సన్నిధానంబున తులమాత్రము నేను సంసారిణి నైతిని.

తనును—ఇందుల కేమిందుము. కానుపు గదా స్నేహ ప్రకర్షమునకు పరిమా
నక, ఇది తిల్లిదండ్రులకు ఉత్కృష్టమయిన యుంగిరెలుల కూర్పు.

క. ఇరుదంపతులయు సంతః

కిరణంబుల స్నేహానిము కరు దగల నెంచుకా,

హరునపు ముడి యది యెక్కటిఁ

దివిదర్శ మపత్య మనెడి వరనామమనకా.

౧౦

వాసంతి—ఇట్లును దేవర చూడవలయు;

ర. అనుదిన మేనెమరివి నది

పెవిదె నచోత్తి చలముగ పింఛము; నదె మా

యును సెసినర ముచ్చితము ర

౧౧

తనపు దొపిడికమ్మదిం గవంబాగ్రమునకా.

సీత—[కళాతుకశాస్త్రము] అదా యిది?

రాము—ఆనందింపుము కన్నా ఆనందింపుము.

సీత—అట్లే అగుంగాక.

రాము—

ఉ. గొండిచుంకా బుటాంతరి పిఘూర్తనసంజ్ఞ నొసంగు కటింకికా

దాదపితప్రపుర చతురింత బ్రదిలింపట భూషణంబు గా.

మండిత హస్తతాముల మత్స్యీయ గొల్పిన నిష్ఠు మత్స్యతా

అందఱు గాగె చెందమున నారవ యెప్పుగ సంస్కరించెదకా.

౧౨

ఆహా! తిక్కగతువులు నయితిమి పరిచితిమి ననుసరించును.

లే. హుచి హుచిని గున్నయై పోడిరదప

దయిత పెంచిన యిప్పుడు తనరె నేది.

సీత—ఆశ్చర్యమిది చక్కగా ఆనవాలు పట్టినాడు.

రాము—

స్వజనమునఁ బోలె దాన హర్షంబు గనుట

నిజముగా దేవి నీ గిరినమ్మి దలచు.

౧౩

వాసంతి—దేవర, యిటఁ గూర్చుండువుగాక.

ఆ. కాంతతోడి నీకుఁ గమనీయ శయన మౌ

రావితర్కి యిది యరంటివని,

పూరి యొసఁగె నీత సారె వీనికి నిటఁ,

గాన, హరిణకములు దీవి విడవు.

౧౪

రాము—దీవిని నేనుం జూడ నోపకున్నాడ.

[అని ఒండెడ నేడ్చుచుం గూర్చుండును.

నీత—సఖి వాసంతి! ఏమి చేపిలిచి నీవు. అన్యభుక్తునిగిని నాకును ఈ ప్రదేశమును చూపుట చేరి! అకటకటా! అతిరే అన్యభుక్తుఁడు, అదే పంచవటీ కనము, నీత ఆ ప్రియఁభవి వాసంతి, అత నానా విప్రంభవాక్కులైన గోదావరీ కావనోదేశము, నా దిద్దలకన్న కలు గానట్టివి అత యీ మృగ పక్షి వృక్ష ములు, మందభాగ్యుల నావ నుతి అగ పడుచునే యున్నను ఇది యెల్ల ను లేనిదే! ఇట్టిగా నున్నది తనలోకమునకు దళాపరిణామము!

వాసంతి—సఖి నీతా. రాముని యశస్సు చూడవా యేమి?

చ. కలువదళంపుసొ లొలపి కిన్నుల పండువు సేయ నంగముల్.

తలచినయప్పు దెల్లఁ గన చక్కియు నీ రెవ్వమి నెవ్వంకె మ్రొ

వెలసియు, విప్రు శోకిమున విహ్వలితాంగుడు పొందుచుండు ను

ర్పులుఁ డయి యెట్టికేలకు విదావితుఁ డయ్యెను నేత్రపర్వమౌ.

౧౫

నీత—చూచుచున్నాను సఖి, చూచుచున్నాను.

తమన—ప్రియునిఁ జూచుచుండువుగాక.

నీత—హా దైవమా! నేను లేక యీకిఁడు, ఈకిఁడు లేక నేనును, అని ఎవరు తలంచిరి. కాన, మహూర్తము నే పయినను జన్మాంతరిమందిం బోల కానంబడినవానిని రాష్ట్రజలముల నడుమ నడుమ చూచెదనుగాక నాయందు నత్సలుని అన్యభుక్తుని.

[అపతోఁ జూచును,

తమన—[నెయ్యముతో కవుంగిరించి]

తే. మోదతో కాశ్రవుల వెల్లి పొడుచు నీమ

దృష్టి తృప్తదే నుత్తానదీర్ఘ యగుడు,

దయకు ధవళబహుళముగ్ధ తానమార్పు

హార్ద నిష్కంది షీరకుల్యయును బోలె.

౧౬

వాసంతి, —

చ, తరులు పలప్రసూన సహితం బగు తేవయ నర్హ్య మిచ్చుకళ,
విరివివ తమ్మిసౌరభము వెల్లిగ పీచుకఁ గాన తెమ్మెరల్,
ఉరక కలక్విణంబుల రతోత్సుకిముల్ పులుగుల్ రచించుకళ,
మరలను రామదేవుడు సమాగతుఁ డి వ్యవికీఁ న్నయంబుగాఁ. ౧౩
రాము — సఖీ, వాసంతి, ఇటుఁ గూర్చుండుము.

వాసంతి — [కూర్చుండి సభాష్టము] మహారాజ, కుమారలశ్మణునికి
కుళలమా?

రాము — [విసమి నభినయించి]

తే. జలము నివ్వతి ఛారిఁ గై నలమున నీడి
యే తరు విహంగ మృగముల నీత పెనిచె,
వానిఁ గన్నంత వికృతి నా కౌ నొకండు
ప్రస్తోచ్ఛేద పటువు హృద్భ్రంశమువోలె.

౧౪

వాసంతి — మహారాజా, అడుగుదున్నాను గదా కుమారి లశ్మణునికి కుళ
లమా అని.

రాము — ఓహో! మహారాజా యని ప్రేమలేని పిలుపుపదము. సామిత్రిని
గూర్చి మాత్రము బాష్పగర్భవాక్కిరిము కుళలప్రశ్న. కావున తలంచెదను ఈమెకు
నీతా కృతాంతము ఎఱుకనడి యున్నదని, [ప్రకాశము] అవును. కుళలము
కుమారునికి. [అని యేడ్చును.

వాసంతి — ఓను లేవరా, క్రూరుఁడవు గదా అయితివి.

నీత — సఖీ వాసంతి, నీ కంట నలికెద నేమి? ఆగ్గళుత్త్రుఁడు ఎల్ల వారికి
ప్రియఁడగు గదా, నా ప్రియసఖికి విశేషముగా నట్టి దని చెప్పకలయునా?

వాసంతి —

ఉ. ఈవె మదీయ జీవితము, వీవె ద్వితీయ మనంది, పక్షిలం
దీవె విశుద్ధకౌముదివి. యీవె సుధాపగ వంగమంచునుకా;
హవహ జేలకుఁ కళము లిచ్చగము ల్పదరించి దానినేగా!

[నిశ్చలించి]

విధి! కాంత మౌతః మటు గా కిక నుత్తర మేల యూహనకా:

[అని మూర్ఛిల్లును.

రాము — యుక్తము గదా మాట మానుటయు మూర్ఛిల్లుటయు. సఖీ,
సమాశ్రిష్టిము సమాశ్రిష్టిము.

వాసంతి—[సమాశ్వాసిల్లి] ఏల యీ యశార్యమును దేవర కావించెను?

నీత—సఖి వాసంతి, మానుము మానుము.

రాము—లోకము ఒప్పులేదని.

వాసంతి—అందులకు ఏమి కారణము?

రాము—అది లోకమునకే యెఱుక.

తమన—లోకులను నిందింపఁదగును.

వాసంతి—

ఉ. ఓయి కలార! నీకు యశ మొక్కటియే గద యెంతయుం ప్రేయం.

దే యయశంబు మోరతర మింతటినిన్న వదంప నేస్తువే!

ఆ యటవిశ మృగీనయన తై నగతిక విదరింప వయ్య యో

హో యచినాథ: యే మనుచు నూహయెనప్రబోధాని నయ్యయో! ౨౦

నీత—నీచే సుమా, వాసంతి, దారుణురాలవు కలార! వును. ఏలన నిట్లు ఆశ్చర్య
పుత్తుని ఊభితుని ఊధ పెట్టుచున్నావు.

తమన—ప్రేమయు శోకమును ఇట్లు పలుకుచున్నవి.

రాము—సఖి ఏమనుకొనవలసివది?

తే. చకిత సారంగతర్జక దపరి నయన

స్ఫురిత పరిణత గర్భ ప్రటాత వేద

కౌముదీమయి వినముగ్ధ గాత్రరితిక

యదిల క్రవ్యాత్కుల విలుప్త యయ్యె నిజము. ౨౧

నీత—ఆశ్చర్యపుత్త్రా, బదికియై న్నాను.

రాము—హా ప్రేమనీ, జానకీ, ఏలట నున్నావు?

నీత—ఆక్కటా ఆక్కటా, ఆశ్చర్యపుత్తుడను సుమతినా వానిచ్చి యేమి
చున్నాడు!

తమన—ఓటి, ఇది యుక్తమేగదా. దుఃఖితులు దుఃఖనిర్వాపణము చేసికొన
వలసినదే గదా ఏలన.—

తే. వెల్లి దరులఁ బొరలి హల్లకెల్లల మో

కొలనిఁ ద్రెవ్వనీక కలుఁజ గాదు;

శోకవేగమునకు వేడించు దెందముకా

విలపనంబు గాదు ప్రేలనీక. ౨౨

విశేషముగా రామధన్రునికి పెక్కు తెలుగుల జీవలోకము కష్టమైయున్నది,

ఉ. పూనికతోడ విశ్వమును బ్రోచుట కార్యము కాస్త్ర సమ్మతిగా,
మానినవంత యాత్మను సుమంబును పుర్యము వోలె వాడైతిగా,
తానె తొలందుటగా విలపితంపు వినోదము నబ్బదాయెనే;
కాన నిటివృద్ధిని శమకారణ తూ రుదితంబు మేల్గదా.

౨౩

రాము—కట్టా! కట్టా!

ఉ. వ్రేలును గావి గుండె భయవేగముచే, మఱి గాదు రెండుగా!
సోలును గావి విహ్వలత సొమ్మల మై, విడ దొర చేతనగా!
కాలుదుఁ గావి లోనినెగ కాయముఁ జేయదు బుగ్గిగా! హఠిగా
గూలుదుఁ గావి మర్మములఁ గోనెడి రైవము కోయ దాముచ్చగా!

సీత—ఇట్టిద యిది.

రాము—ఓ అశ్వులారా! పాతకాపదులారా!

చ. సరిపడదాయె మీమదికి జానకి యింటను మగ్గి, దానఁ బు
ల్కొరఁనుటోలె తున్యవనిలో విడనాడితి; వెండి వంతురగా;
పడవయిబంటు లై న యలదాసము లిప్పు కరంచె నామదిగా,
కలకము లేమి చోదనము నల్పెద, నిందుల కేవి యోద్యుడీ!

౨౪

గిని—శోక! కముదంపునింపు అతిగంభీరముగా నున్నది!

వాసంతి—కడచిపోయినగానింగూర్చి దేవరి తాల్చి వహింపకలయును.

రాము—నభీ ఎట్లు చెప్పెదవు తాలిమి యిది?

తే. లేచి పొడిచిదన్నట్టి యీవసుధకుఁ
బదియు రెండవ దగునేడు ప్రాప్త మయ్యె;
నష్ట మైనది సీత యన్నామ మదియు.
లేదు రాముఁ దనెడు మాట లేచి దాయె.

౨౫

సీత—అన్యపుత్రుని యీ శచినములచేత మూఢ నగుచున్నాను.

తమస—అట్లే లిద్దా.—

తే. స్నేహ శరణంబులును శోక నిష్ఠురములు
నిష్ఠతమములు గావు నీ కీ పలుకులు;
తల్లి. యాచకరందంపు దార లివ్వి
కురియున్నువి నీమీద నురునిషములు.

౨౬

రాము—వాసంతి, విను :—

తే. అద్దముగ రోన నాటిన దొ నలాత
శల్య మెట్టులొ నవిషదంశంబు నెట్టొ
అట్లై హృన్మర్మములను గోరారుచున్న
కుందుమేటను నే నోర్చుకొనగ లేదె ?

౨౮

నీత—ఎంత మందభాగ్యురాలను నేను! వెండియు వాగ్యపుత్రునికి ఆయాస
కానిది నెరిసి!

రాము—ఇట్లు అంతఃకరణమును ఇంచుకేని చలింపనీయక స్తంభించుకొన్న
వాడన యొకడు నాకిప్పుడు పూర్వామధూరిము లయిన యాయా ప్రియకన్తువులం
గానగా ఈ యుద్ధేన కలిగినది. అది యెట్లన.—

ఉ. పాయక వోధితేంద్రియవిపార విజృంభణ మాఘవాడ నై
యే యతనంబు క్షేళపడి యే రచియింతునొ, దావి నెల్లనుగా,
నాయెదలో వికారము ఘనం బయి యొక్కటి త్రోచివైచెరుగా
దోయదుసీమహోగ్రరయదోరణి నైకతనేయపుం బరిగా.

౨౯

నీత—దుర్వార దారుణారంభమైన యార్యపుత్రుని యీ దుఃఖసంక్షోభము
చేరి నా హృదయము పరిస్ఫురిత విజదుఃఖముం బోలె రడరడ కణితుచున్నది.

వాసంతి—[స్వగతము] దేవర కన్యముపాలై వాడు. కావున నేను విష
యమునకు మరల్చెదను, [ప్రకాశము] చిరపరిచితిములైన యీ జనస్థాన భాగము
లను దేవర చిత్తగించునుగాక.

రాము—అట్లే కానిమ్ము.

[లేచి పరిక్రమించును.

నీత—దుఃఖ సందిపనములనే ప్రియసఖి వివోదనోపాసు మని రతలంచు
చున్నది.

వాసంతి—[సకరుణము] దేవా, దేవా,

కా. ఈ పల్లిగృహమందే యుండితివి కావే కన్యఁ దన్మార్గముగా
దా వేద్యం గొని తామపించె నఖి గోదం దిన్నె హంసాశితోఁగ;
నేవే వచ్చుదు దుర్మనాయకునిగా వీక్షించి నిగ నీత యై
కానించెఁ జితపద్మకోరకము ముగ్ధంబుగా బ్రణామాంజలిగా.

౩౦

నీత—దారుణపు నీవు వాసంతి, దారుణపు. ఏల యిట్లు ఈ హృదయమర్మ
నూడ శల్యోద్ఘాటనములచేత మందభాగ్యును నన్నును ఆర్యపుత్రునిని సంతాప
పెట్టెదవు ?

రాము—చందీ బానీ? ఇటనటంగనబడుచు నేయున్నావు. బాలిగొన నేమి?
 ౯. హా! ప్రాణేశ్వరి! వీరు నాయెడఁద, వేహం బిష్టబంధం బిగుగ,
 చూపట్టుగా భువి పాడుగా. నవరతార్చుర్ లోన నగ గాల్చెడుగా,
 మో పొటికటి నంతరాత్మ మునుఁగం బోయగా వశాపేత మై,
 ప్రాపిందుగా లెనుమోహ. మేమియింక మందాదృష్టఁడం జేయుదుగా! ౩౦

[అని మూర్ఛిల్లును.

నీత—అయ్యో అయ్యో! అగ్రపుత్రుఁడు మరల మూర్ఛపోయినాఁడు.
 వాసంతి—దేవరా, సమాశ్వసిల్లుము సమాశ్వసిల్లుము.
 నీత—హా! అగ్రపుత్రుఁడా, మందభాగ్యుడైన నన్నుఁగూర్చి నీకు సకల
 తీరణోకమంగళాధారధాతునికి చూటిచూటికి ప్రాణసందేహదారుణ మైన యీ
 దళాపరిణామము! హా! చెడితిని! [అని మూర్ఛిల్లును.

తమస—పట్టి సమాశ్వసిల్లుము సమాశ్వసిల్లుము. మరల నీ పాణిస్పర్శయే
 రామభద్రునికి తీరణోపాయము. [నీత సమాశ్వసిల్లును.

వాసంతి—ఏమి ఇంకను మూర్ఛితేరఁడు! హా! ప్రియసఖి నీతా! ఎక్కడ
 నున్నావు? నీ తీవ్రతేజస్వరుని సంభావింపుము.

[నీత వడివడిగాఁ దఱిసి ఎడయందును నొసటనుం దాఁకును.

వాసంతి—అహా! రామభద్రుఁడు మరల చేతనం బొందినాఁడు!

రాము—

తే. అమృతమయలేపములఁ జిక్క నలఁదె నాఁగ

దై హితములను లోపెలిచాతువులను.

స్వర్గ మాకష్టికము నెన్ను బ్రదుకఁజేపి

హృదయన నొందువగ మోహితుండు ముందె.

౩౨

[అనఁద విమీలితాత్ముఁడుగానే] సఖి, వాసంతి, సంతోషము. నీవు వరిల్లు
 చున్నావు.

వాసంతి—ఎట్లు?

రాము—సఖి, నే తే మున్నని? బానీ మరల బొరకినది.

వాసంతి—ఓయి దేవరా రామభద్రుఁడా, ఎక్కడ నయ్యా యామె?

రాము—[స్వర్గముఖ ముఖింపఁచుచు] ఇదె ఎగురనే.

వాసంతి—హా! దేవా, ప్రియసఖిదుఃఖదగ్ధును మందభాగ్యును నెన్ను నీల
 యిట్లు మర్యాచేదదారుణములైన శ్రలాపములచేత మరల దహించెదవు.

నీర—నేను అవలి కరుగఁ గోరుచున్నాను. దీర్ఘ చారుణులుగఁ జేసినను నా సంతాపమును క్షణములో పోనడఁచుచున్న చిరసచ్చాత సామ్యశీతంబైన యీ ఆర్యపుత్రుని స్వర్ణచేత నా హస్తము వజ్రలేపోపనిబద్ధమునబోలె చెడుర్పుచు నీ రెడలినట్లు తడంబడుచు వశము దప్పి వణఁగచున్నది.

రాము—సఖి, ప్రలాపము అనెద తమి?

మ. మును పుద్వాహమునందుఁ గంకణధరంబుగా దేనిఁ గైఁగొంటినో.

అనుభూతందొ సుధాహిమంబు చిరమే యత్స్వర్గ మిచ్చారతిగా.

నీర—ఆర్యపుత్రా, ఆతఁడవే యిపుడు నీవు.

రాము—

పునరాత్తంబుగదే యదే అవలిక్రామ్మొల్కం విసాళించు నా

వనితారత్నముకేయదమ్మి కరకాప్రాలేయ సౌరాగ్య మై.

౩౩

[అని గ్రహించును.

నీర—ఆహా! కట్టా! ఆర్యపుత్రుని స్వర్ణచేత మోహితినయిన నాకు ప్రమాదము సంభవించినది!

రాము—సఖి వాసంతి, ఆనంద నిమిలితేంద్రియఁడను నివృత్తచేత వివశుఁడను. కావున నీవు ప్రియసఖిని ఇంచుఁ జేపు పట్టుకొమ్ము.

వాసంతి—కట్టా ఉన్మాదమే అయినదే.

[నీర కడిగా చేయు లాగిగాని అపసరిల్లును.

రాము—హా, ఇసీ, ప్రమాదము!

అ. పల్లవోపమంబు పరిగళితం బయ్యె

జడమునుండి జడము సరగ నిపుడె

వేపినుండి వేపి స్వేదినుండియు స్వేది

నాకరంబునుండి నాతికరము.

౩౪

నీర—ఆర్యపుత్రుని నయనములు అన్యథాస్థితిముగా ప్రేమితములును మూఢములును గుడియునవియుంగా నున్నవి. ఆర్యపుత్రుఁడు ఇంకను తిన్న కుడుటికిం దెచ్చుకొలేడు.

తనుస—[స్నేహ హాస కాకుకములతో, నిర్వర్ణించి]

తే. స్వేద రోమాంచ వేపథు స్థితగాత్రి

యయ్యె బాల ప్రయస్వర్గ హర్షమునను,

కరువలికిఁ దొలిజడికిఁ గ్రక్కదలి తడిపి

క్రొత్త ననుచు కదంబంపుఁ గొమ్మువోలె.

౩౫

నీర—[స్వగతము] అహో! అకళకలే నిట్లయి కమసాభగవతిచేత అజిత నైతిని! ఈమె యేమి కలంచునోగదా, 'ఈ పరిత్యాగ మేమి ఈ హృదయానంగ ము?' అని.

రాము—[కలయంగని] హా! ఏమి? లేనేలేదే! ఓ కరుణాహీనురాలా నైదేమి!

నీర—సత్యము కరుణాహీననే నేను, ఎట్లన, ఇట్టి దశలో నున్న నిన్ను చూచుచు ప్రాణమును ధరించియే యున్నానుగదా.

రాము—ఎచట నున్నావు? అనుగ్రహింపుము, ఈ దశలో నున్నవానిని నన్ను విడనాడుట నీకుం దగదు.

నీర—ఆర్యపుత్రుడా! ఇది విపరీతముగా నున్నది!

వాసంతి—దేవరా, అనుగ్రహింపుము అనుగ్రహింపుము; మిలిమిలేన విద్రంభము పాలయిన నిన్ను నీ లోకోత్తర ధైర్యముచేతనే నిలుకరించుకొనుము. నా ప్రేయినభి ఇటు లేదే?

రాము—నిజముగానే లేదు. అట్లు కాదని, వాసంతికి ఏల యగపడదు. ఇదేమి కలయా, విద్ర పాండవైతిగదా. కాక, రామునికి విద్ర యొక్క దీని? నిశ్చయముగా నిరంతర సంకల్ప పరంపరా పరికల్పితముయిన చిత్తీధ్రమయే ఆపరి మేలు మహిమగ అని. మాటిమాటికి నన్ను కంటనంటుచున్నది.

నీర—నేనే ప్రాసూరామ ఆర్యపుత్రుని కంచిచితిని.

వాసంగి—దేవా, చూడు చూడు.

మ, అసురాధీశుని యుక్కుడే రిదె జటాయూభూత భగ్గుంబు, ము

నైనఁ దమ్యగ్య పితృదతుండ తరపంక్తి స్థితకంకాళముల్,

అవికృతైరు జటాయుపక్షఁ డయి దీవ్యచ్ఛంప మల్లింబు నా

నెనఁ గోపోజ్జ్వల సీత నెత్తివొని విస్వీధికా జనకా సోఁ కిటకా. ౩౬

నీర—[రథము] ఆర్యపుత్రా! నాయనను చంపుచున్నాడు! నన్నపహరించుచున్నాడు! రక్షింపు రక్షింపు!

రాము—[తగమున లేచి] ఆ! పాపాత్ముడా! తాత ప్రాణ సీతాపహాస! ఎటు కేగదవు?

వాసంతి—దేవరా, రాక్షసవంశప్రళయ భూమికేకూ, ఇప్పుడును నీ లోపము నకు విషయము కలదా?

నీర—అహో ఉన్మత్త నయితిని గదా.

రాము—ఇప్పుడు వాస్తవముగా ప్రలాపమే చేసితిని. అట్టిది గాదు ఇప్పుడీ విపర్యయ మొందుగా సంభవించినది.

- చ. సరవి నుపాయవంతము నజనవిసోదము నై ప్రవీర సం
హరణముచే జగంబున మహాద్యుత మై మదిరాక్షికోద ము
నిర్విరహము సహ్య మయ్యె నదివిర్భూతనావది; యిప్పు డన్ననో
నిరవది నిష్క్రియము నిష్కరిదేవిత మెట్లు సహ్య మా. ౩౭
సీత—నిరవధి యని హా చెడితిని మందభాగ్యును! [అని ఏడ్చును.
రాము—హా! కష్టము!
- చ. ఎవరె గపింద్రులెట్టి వృథ, యెవరె గ్రోతులకై వమ్ము. న
మొరటను జొందినన్యతి, యనీకుఁ దెలిం జన వాయుసూనుడుకా,
ఎవరికిఁ ద్వష్టెనూతి నయఁ దేనియుఁ జేయఁగలేదుదారిఁ దా.
నెవటికి లక్ష్మణేషువులు నేఁగవ, యం దెట నుందువే సభి. ౩౮
సీత—పూర్వ విరహమును బహుమానించుచున్నాను.
రాము—సభి వాసంతి, ఇప్పుడు రామునింతాచుట కలులకు దుఃఖమునకే.
కావున, ఎంత సేపు నిన్ను ఏడిపింతును? ఎంతి నాకు పోవ ననుజ్ఞ యిమ్ము.
సీత—[ఉద్వేగముతో తమసను పట్టుకొని] భగవతి తమసా ఏమి ఆర్య
పుక్తుగఁడు పోనేహవునే!
తమసా—బిడ్డా, ఊరిడిల్లు మూరిడిల్లుము మనమును చిరంజీవు లగు వక
అవుల వర్ష వర్ష న మంగళములను వెలచేర్చుటకు భాగిరథి పాదమాలముం జేరుదము.
సీత—భగవతి, అనుగ్రహంబున సెలవిమ్ము, దుర్లభజనుని శ్రుణుమాత్ర మయి
నను కాంచెదను.
రాము—ఇప్పుడు నాకు ఆశ్వమేధమునకై సహధర్మిచారిణి కలదు.
సీత—[ఉత్కింపముతో] ఆర్యపుక్తుగ, ఎక రామె?
రాము—బంగారపు సీతా ప్రతిమ.
సీత—[ఉచ్చాసముతో, సహస్రము] ఆర్యపుక్తుగఁడనే యిప్పుడు నీవు.
అహో! నా కిప్పుడు ఆర్యపుక్తునిచేత పరిత్యాగ శత్రువు లెదిలినైవఁబడినది!
రాము—దానిం జూచుచున్న న రామ్మవరుద్ధమును శీత్రమును వినోద
మొందించెద.
- సీత—ఆర్యపుక్తునిచేత బహుమానింపఁబడునది యది ధన్యగదా, ఏలన,
అది ఆర్యపుక్తుని వినోదమెట్లున నై జీవలోకమునకు ఆరానిబంధన మైనది.
తమస—[స్థిత స్థి హాస్రములతో కవుంగిరించి] ఓసీ బాలా, ఇది నిశ్చే
తాగదుకొనుట.

నీర—[సలబ్దము, అధోమఖయై, స్వగతము] భగవతి నన్ను పరిహసించుచున్నది.

వాసంతి—ఈ యాగమనసంవిధానమే మాయందు నీ మహాప్రసాదము. పాపంబియున్న కార్యవాని లేకయుండునట్లు పోదగును.

నీర—ఇప్పుడు నాకు వాసంతి ప్రతికూల యైనది.

తమస—రా రమ్మ పోవుదము.

నీర—[కప్పముతో] అట్లే చేయుదము.

తమస—ఎట్లు పోయెదవు? ఏలన,

తే. తృష్టచే నీదు నేతంబు తీగసాగి

నాటివ డైవయది ప్రాణనాథు మేన;

మర్యభేదవరము బుద్ధమములు గూడఁ

దిగువరేకున్న యిది దావి ముగుద, యిప్పుడు.

౩౯

నీర—అపూర్వ పుణ్యముచేత దర్శన మిచ్చిన యార్ద్రపుత్రై చరితములములక నమస్కారము. [అని మూర్ఛిస్తును.

తమస—పట్టి, ఊరిదిల్లుము.

నీర—ఎంతి నేపు మేఘాంతరమున పూర్ణిమాచంద్ర దర్శనము?

తమస—అహో సంవిధానకము!

తే. రస మొకఁడె కరుణంబె కారణవశమునఁ

బడయు భిన్నత వేర్వేర్నివర్తములను

అలలు బుడగలు సుడులును నను వికృతులు

నీ రెనపిన్టు, లది యెల్ల నీరె గాదె.

౪౦

రాము—విమానరాజ, ఇటు ఇటు.

[అందఱు లేరు.

తమసా వాసంతులు—[నీతారాములంగూర్చి]

అ. ఆవని యమరనదియు నన్మద్విధలు గూడఁ

దొరుతఁ గవితఁ గన్న కులపతియును

అల వసిష్ఠఁ డనుగతాదుంధరీకుండు

నిత్య మంగళములు వింక్రు నీకు.

౪౧

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

తృతీయాంకము సమాప్తము

మిత్ర విష్ణుంభకము

[అంతట ఇరువురు తాపములు ప్రవేశించును]

ఒకఁడు— సాధాకకీ, నేడు ముందుగా సమకూర్చిన యతిథి జనులతోను, వారి సంతర్పణకొఱవ దండిగా జరుగుచున్న యారంభములతోను, వార్తకీ భగవానులవారి యాశ్రమపదము ఎంత రమణీయముగా నున్నదో చూడు. — అట్లే గదా.

తే. ఉష్ణ మధురంబు వివ్వరి యోదనంపు
గంజీ వీహుటబాలెంత కాంత మున్ను
త్రాగఁగా వేచి మిగిలినదానఁ ద్రాగు
నాశ్రమ మృగంబు తాను బిర్యాప్తిగాఁగ.

౧

మఱియు.

తే. నేతి వంటకముననుండి విగుడుచున్న
వలపు నననన్నముగఁ దోడు కలపికొనఁగ,
చేఁగుఁబండులతోటి మిత్రీకృతంపు
కాకపుం బాకపుం దాచి సాగు దవ్వు.

౨

సాధాకకీ— నేడు నరపమిషగడ్డాలకాళ్ళకి సవిశేషమైన యనధ్యానుకారణం వచ్చింది.

[ప్రథముఁడు— [వివాహించి] ఓరి సాధాకకీ, నీ శ్రేయో పెద్దలయందు గౌరవము అపూర్వముగా నున్నదిరా!

సాధా— ఒయ్యోపు భాండాయనా, ఈ పెద్ద ముసళ్ళ విదానకు నాయకుడుగా ఇప్పుడు వచ్చాచే నారమడిధారి, అతనిచే రమాయి?

భాండాయనఁడు— చీ! చాలింపు ఎగతాళి. ఎఱుగనా ఋష్యశృంగాశ్రమమునుండి అరుంధతీ పురస్కృతము దేశరథ మహారాజ భార్యలను తోడ్కొని భగవానులు వసిష్ఠులవారు వచ్చియున్నారని? అట్లుండ ఏమి యిట్లు ప్రేరేపింపు?

సాధా— ఓ! వసిష్ఠుడా?

భాండాయనఁడు— అవును.

సాధా— నీ వనుకొన్నాను పురో తోడేలో అని.

భాండాయనఁడు— ఆ! ఆ! ఏ మంటివి?

సాధా— అయినగాని వచ్చి రాకముందే పాపం! ఆ కల్యాణిని కపిలని మదనము వదిలి గుటకాయన్నాచా నేకాచే!

భాండా—“సాధుపర్కము మాంసముతోడిది” అను వేదమును ప్రహేళిక
రించి శ్రోత్రియునికి అభాగ్యుడుని కొదమపెయ్యునుగాని అబోతునుగాని చింతో
కును గాని గృహస్థులు పెట్టురు.” అని ధర్మమాత్రకారులు పఠింతురు.

సాధా—ఓయి, ఓపివావు.

భాండా—ఎట్లు?

సాధా—ఎట్లా? వసిష్ఠమిత్రులు రాగానే కొదమపెయ్యని కొనిపారుగదా,
నుతే నేడే వచ్చిన ఆ రాజర్షికి ధగవంతుడు వాల్మీకి పెరుగు లేవలతోమాత్రమే
వధుపర్కం పెట్టివాడు, కొదమపెయ్యని చంపలేదు.

భాండా—మాంసము వదలివైచినవారికి ఈ కల్పమును ఋషులు ఆనలం
ఁగింతురు. ఆ మహానియుఁడు జనవంతు మాంసమును వదలినవాడు.

సాధా—ఎందుకు వదలివాడు?

భాండా—అయిన వీతాదేవికి కలిగిన దైవదుర్విపాకమును విన్నప్పుడే వైఖా
నక వ్రతముం గైకొన్నాఁడు. అని మొదలు, చంద్రదీప్త తపోవనములో ఇన్ని
సంవత్సరములు తపస్సు గావించినాఁడు,

సాధా—అక్కడినుంచి గొంతుకు వచ్చాడు?

భాండా—చిరకాల ప్రియమిత్రుని వాల్మీకిని చూచుటకు.

సాధా—వియ్యపురాళ్లని ఈయన దర్శించివాడా లేదా?

భాండా—ఇప్పుడే వసిష్ఠ భగవంతులు కాసల్యాదేవికి అరు.ధతీ భగవతీచే
చెప్పి పంపివారు:—“స్వయముగా పోయి వైశాంపర దర్శింపవలసినది” అని.

సాధా—నుతే యీ ముదకలు ఒకరితో ఒకరు కలుసుకొన్నట్లే మనమున్న
వటువులతో గూడుకొని ఆసాధ్యమైన మహోత్సవాన్ని ఆటలచే నెఱవేర్చుదాము.

[అని పరిక్రమింతురు.

భాండా—ఇకలే ఆ బ్రహ్మవాది పురాణరాజర్షి జనవంతు వాల్మీకిని
వసిష్ఠుని ఉపాసించి యిపుడు ఆశ్రమమునకు వెలుపల పెట్టు మొదట కూర్చు
న్నాడు; ఈయన,—

తే. మానసములోన విత్వత సూనివట్టి

తూసుతాకోకమునఁజేసి పొగలుచుండు,

లోనఁ గార్చియ్య పర్వ ననూనగరిమఁ

గాలుచుండెడు జీర్ణ వృక్షంబు వోలె.

[నిష్క్రమింతురు.

మిత్ర విష్ణుంధము సమాప్తము

చతుర్థాంకము

[అంతట జనకుడు ప్రవేశించును]

జనకుడు, —

కా. మోర ప్రక్రియ వైశనం బది సుతం గ్రుంకించి నాగుండియుగా
స్నానంబైకడు వ్రచ్చి క్రొచ్చి యటఁ బెల్చగా నాది నేకోకముగా,
చారావాహి వటివృష్టై యది చిరత్నం బయ్యు నూత్నంబు నా
హోరాహోరిగ అంపకోతవలెఁ గోయుగా నాదు మర్మంబులగా. ౧

అయ్యో! ఇవీ! ఇట్లు ముదిమితను ఓర్వరాని దుఃఖముచేతను పైగా పరాక
సాంతిపన ప్రభృతి తపస్సుచేతను భాకువులు శోషించి యెందులకుం గొఱగాని యీ
పాడు దేహము ఇప్పటికిని కూలి పోక యున్నది! ఆత్మ ఘాతులు ఆసుర్యము అను
చేరి యంధతామిద్రలోకములందుఁ గూలుచు రని ఋషులు తలంతురు. ఎన్ని వత్సరి
ములు గడచినను నిరంతర పరిభ్రాతనచేరి స్పృష్టప్రకాశమై నా దుఃఖాలితోము
క్రొత్తదియైందోత శమింపవన్నది! ఈ తల్లి దేవయజనసంఘాతురాలా, నీతా! నీ
నిర్మాణ భాగ్యము కట్టా! అజ్జచే వ్యచ్చందముగా ఏడ్చుటలేని శక్యము కాని యిట్టి
దిగా పరిణమించినది, ఈ పుత్రీ!

తే. అనియత ప్రిత దుదిత మై హవణమీఱు
కొలఁది పయగ్రొన్ననరి కొనర్ వెలయుదావి
స్థలదనంగత మంజరి జల్పితమును
నీ నిసుఁగుమోము లేదమ్మి నే న్మరింతు. ౨

భగవతీ, కసుంధరా! నీవు నిజముగా అతివృధపు కుమారి!

ఉ. ఈ వనయం దరుంధతి మునీంద్రులు గంగ యెవరై వేర్వీకిగా
భావకులో, య దేరి, రమువంశగురుం కగుప్రొద్దై సాక్షియో,
యీవ యెవరై విద్యసుఁ ద్రయింబలెఁ గంటివో, వ్యాతకుద్ధితే
యీవిరియంబు వట్టిసుతకే యెటు దారుణులారి యొర్పితో! ౩

[తేవధ్యమున]

ఇటు ఇటు భగవతీ మహాదేవులు

జన—[చూచి] అహో! గృప్తి అరుంధతీభగవతీ! చారి చూపుచున్నాడు.
[తేది] మఱి యెగరిని మహాదేవి యని పిలిచినాడు? [నిరూపించి] హా! ఏమి! మహా

రాజ దళరథుని ధర్మపత్ని, నాప్రియసఖి కాసల్య! ఆమెయే యీమెయని ఎవరడు
ఆనవాలు పట్టగలడు!

తే. పిరికరణి దళరథునింటఁ జెంగె నీమె
కరణి యన నేల? రెన్నయో పిరియ యనుచె;
అట్టి యీమె విధివశాన నైన దేదో
కోకమయ భూత; మేమి విపాక మహాహ!

ఇది పాపమయిన మఱియొక దళావ్యత్యాసము.

క. అయెను మున్నేజనమున
కాయ మగు మహోత్సవంబుగా నా, కదిం
యాయెను దున్నహ మగవడి
గాయమునం గ్రుక్కినట్టి శైరమువోరెక.

[అంకట అరుంధతి, కాసల్య, కంచుకయు ప్రవేశింతుర.]

అరుంధతి—దేవీ విను. స్వయముగా పోయి వైదేహుని చూడకలసిన దని
యిది మీ వలెగురువు నా దేశము. అందులకే నన్ను పంపినారు. మఱి యేల మాటి
మాటికిని ఇట్లు మిక్కిలి పెనుదివియుట?

కంచుక—దేవీ, నా విన్నపము చిత్తగించి మనస్సు నిర్భరము చేసికొని
కన్యధగ వాడుకవారి యాదేశమును జరుపుము.

కాసల్య—ఇట్టి కాలములో మిథిలాధిపుని చూడకలసి వచ్చె నని ఒక్కొక్క
డిగా గుకల దుఃఖములును సంభవించుచున్నవి. మూలబంధనము తెల్లగిల్లుచున్న నా
హృదయమును నిలవరించుకొన సమర్థున నాక యున్నాను.

అరుంధతి—ఇందు సంతేహ మేమి?

తే. మానుమల కన్నులందులం బాయఁ గదురు
వనట రెంతయు నంతాన వాహ రియ్య
విష్ట జనమును గన్నంత విముడలేక
వేల వజ్రులచేఁ బోరె వెల్లివాడును.

కాసల్య—కోడలి! నా పట్టి ఇట్లు సంభవించి యుండఁగా ఎట్లు ఆ రాజర్షి
ముఖమును చూతును?

అయంధరి—

తే. ఇతఁడె మీమేటి సంబంది యీద్యయకుఁడు
జనకవంశప్రధాన సంస్థాపకుఁడు,
ఈయనకు యాజ్ఞవల్క్య మునీంధ్రుఁ డొనఁగె
ద్రాఁతి యైనట్టి బ్రహ్మ పారాయణంబు.

కాశ్యప—ఈయన మహాకావనకు హృదయానందుఁడు, పట్టి కోడలి!
తండ్రి, రాజు. హా కట్టా, మహాత్ముల పరంపరతోడి యా దినములందు ఈయననే
సంభావిత నైతిని. హా నైవమా! అది యొల్లను లేదామో.

జన—[మూసింది] భగవతి, అయంధరి వైదేవుఁడు నీరధ్యతాఁడు అభి
వాదన మొనర్చుచున్నాఁడు.

ఉ. నీరలనం బవిత్రునిగ నీవతి త న్నరయుఁ మహామహా!

పావను లై న పూర్వ గురువర్యుల తెల్ల గురుండు దాన యై,

దేవి నుషం బలెఁ భగవతిఁ భువనత్రయ మంగళావహఁ

భూవిహితాత్మహా! నను మ్రొక్కెద దేవి యనుంపటి నినుఁ.

అయం—అక్షరమైన జ్యోతి నీకు ప్రకాశించునుగాక, ఈ తిలించుచున్న
జేవుఁడు పరోక్షముఁడు నిన్ను పవిత్రుం జేయుఁగాక.

జన—అయ్యో, గృష్టి, ప్రజాపాలుని తల్లి! ఈ మేకు ఆనామయముగదా?

కంఠ—[స్వకము] నిరతతేషము గాను అరినిష్ఠురము గాను మృత్యు గాద
దూఁబడితిమి. [ప్రకాశము] రాజునీ, ఈ కోపముచేతనే చిరపరిత్యక్త రామ
చంద్ర మఖవర్షయై అతిదుఃఖితయై యున్న దేవిని దుఃఖపెట్టుట తగదు. రామ
భద్రుఁడును పౌరజానపదులు ఏలైడలను బీభత్సపుఁ గింకదంటిని పరిస్థించుచు అల్ప
బుద్ధులు అగ్నికుర్చిని నమ్మరైరి గదా యకు హేతువుచే దారుణకృత్యము గాదించి
నాఁడు.

జన—[కోపముతో] ఆ! అగ్ని యనఁ గా నెవఁడు నా ప్రమాదిని పంపి
శించుటకు? కట్టా! రామపరిభ్రాతల మయ్యుత ఇట్లు పలుకుటయితే మరల పరి
భ్రాతల మగుచున్నాము.

అయం—[నిశ్చయించి] ఇట్లే ఇది. నా పట్టియైన అగ్నియని లక్షణపు అక్షర
ములు, నీర యనుటయే చాలును. హా! పట్టి,

చ. తనయవా కిష్టవో తనకు, దాని న బుండఁగవిమ్ము; నీదు పా
వనతరకున్ది పెంపు దృఢభక్తిని నీయెవఁ నాను గొప్పెఁ టో.

చినవయ నంటి యింతి వంటి సీతరొ, వంద్యవ యీతిలోకికిఁ.

గొనములె పూజకుం బదమగుట, గొఱగవు వయస్సు, లింగముఁ.

కాస—అహో! వేదపలు శేగుచున్నవి! [అని మూర్ఛిల్లును.

అన—హా! ఇ కేమి?

అయం—రాజునీ, కేలేమి?

ఉ. కూరమణుం దతం, దలప్రమోదము, లోకు, బాదినంబులుఁ,
స్వారిక మయ్యెఁ గూర్మిసలు సర్వము వి న్నన; దానఁజేసి యీ
ఘోరవిపాకమందు ధృతిఁ గోల్పిది వీసఖ మునె మూర్ఛలో;
నాయుమాననంబు సుమనస్సుకుమారము గాదె యారయఁ.

అన—అయ్యో అయ్యో, ఎల్లరగలను శేను క్రూరుడ నైతిని; ఏలన శేను
చిరకాలమునకుం గనఁబడిన ప్రియమిత్రుని ప్రియభార్యను మైత్రితో చూడనైతిని.

ఉ. ఆయన దొడ్చివయ్య, మతఁడొఁ బ్రియమిత్రుఁ, దతందె స్వాంతకా,
నాయన రూపి హర్షము, నమస్తమముం బరుషార్థ మాతఁడేఁ,
పై యగు, జీవ తాఁ, బ్రియతమం బెది యంతటికిన్న నద్ది యో,
నేయది నాకు శ్రీలుఁడు మహేంద్రుఁడు పంక్తిరఘుండు గాఁడహో!

అకటా! ఈమెయే యా కాసల్య!

చ. అరిదిగ వీమె కైనఁ బతి కైన మహాంకున దోస మయ్యె నే,
విరువు రొక్కొక్కవయ నెగులు పెప్పగఁ బాత్ర మేనె కా.
సరసత నంతఁ గివ్వకుఁ బ్రసన్నతకు న్మతీ కర్తి నేన, హా!
స్మరణ మ దేల వచ్చినది మార్చు దొడంగిన దర్శి దెండుముఁ,

అయం—హా కష్టము! ఈమె హృదయము చాలసేపు క్యాపము నిల్చిపోయి
వందున కలిన మైయున్నది.

అన—హా ప్రియభారీ! [అని కమండలబాదకముతో తిరుపును.

ఆ. తొలుత నెయ్యొకరణి బలునుం మియ్యచే

నేకతానముగమ హితము పేయు

విదన హేతుహీన విద్యేష ఘోర మై

విధి మనోగదంబు వెట్టు బిట్టు,

కాసు—[చేతనం బొంది] హా పట్టి బానకీ! ఎచట నున్నావు? పెండ్లికళ గొప్పతొడవై కుద్రమైన మందహాసాంజరములచే మనోహరమయిన నీ ముఖపుండ నీకము కన్నుల యెరుటఁ దోచుచున్నది. బిడ్డా, పెన్నెలనిగులు పెదవల్లెడు సుంద రాంకకములతో మరియ నాయుడి నలంకరింపజే. ఎప్పుడును మహారాజా చెప్పఁ చుండును 'ఈమె రఘువంశ మహాత్మరులకు కోడలేగాని మనకన్ననో' జనకరాజు సంబంధముచేత కూతుర' అని.

కంచు—దేవి యన్నప్రే.

తే. ఏవురైనను విద్రులు భూవరునకు

వల్లభుఁడు మీనరముగ సుఖహారిపుఁడు.

అట్లై నల్వరు వదువురియందు పీత

యమసుత కాంతవలె స్రయ యయ్యెఁ గరము.

౧౪

జన—హా! ప్రియసఖుఁడా, దళిరథ మహారాజా! ఇట్లు నీవు పరప్రకార హృదయంగముడవై యుంటితే, నిన్నెట్లు మఱక నేర్తును?

మ. వరు నాప్రవజముగా పెరూపితలు సంతాపింతు; రాదౌర్దయా

దర మీవియ్యమునందు నయ్యె వివరీతం, నీవె న స్థాయిలకా;

హరియించె వినుఁ గారి మట్టివి, హృతం బావియ్యపువీజి; మీ

వరకావీరిజగనఁ బాపతతిన నాశీవితం విప్పిరో;

౧౫

కాసు—వాకూనా, బానకీ! ఏమి చేయుదును! గట్టి కజ్రలేపముచే నంటుకొని బందన గొన్నదియుంబోలే నా పాడు తీవరిము మందభాగ్యుని నన్ను నీడకున్నది!

అరు—ఉఱడిట్లుము రాజపుత్రి! బాప్తములను గూడ నడుమ నడుమ ఆఁపుకొనవలసినదే. అదిగాక మఱచితివా ఋష్యశృంగాశ్రమములో మీ కలగురువు చెప్పిన దానిని? అది రానేవచ్చినది. మఱి మేలొసంకరింపదు.

కాసు—భగవతీ, ఆక యాదిగిబోయినది.

అరు—అట్లైన నది ఆసక్త్యమని తలంకువా రాజపుత్రి, కుక్షుత్రియా వాని నొందుగా భావింపఁ దగదు. అది తప్పక జరుగునదే.

తే. జ్యోతి యావిర్భవించిన యుద్విసురుల

వాక్కులందు వికల్పంబు వలదు పేయ;

వీరివాక్కున కుభ లక్ష్మి వెలయుచుండు;

విప్లవము చెంద వెందును వీరిమరులు!

౧౬

[నేపథ్యమున కలకలధ్వని]

[అందఱును విందురు,

జన. నీడు కిష్టానధ్యయన మని అద్భుతక అడుకొనుచున్న వటువుల కోలాహల మిది.

కాసు—పనికనమున సౌఖ్యము నులభము. [నిరూపించి] అహో వీరి సదుమ ఎవడు వీడు రామధర్మ లక్ష్మీ పరిశోధకములై ఉదార ముగ్ధ లలికము లైన యవ యవములై మా కన్నలను చల్లఁజేయుచున్నాఁడు?

అయం—[ఆనంద బాష్పములతో, స్వగతము] ఇది గదా భాగీరథి నితః పించిన యాకామ్యతము. ఇది మాత్రము తెలియవన్నది, ఆయుష్మంతులు దళితలతో ఇతః దెవరో, అని,

జన—

మ. సరసేందీవర మాత్మవత్త్ర మస్పృశ క్యామాంగుర్రుకా, గాకప

క్షీరమా శోదిముఖుండు, బుజ్జ రుచిరజ్య న్మాత వావీతుర్రుకా;

మరంకా శ్రేణవ మొందినాడు రఘవంశస్వామి నావట్టి నా

నెరవుకా దోచినమాత్ర వీఁ దెవఁడో నానేత్రంబులందుకా సుధకా. ౧౩

అయం—ఈ బాలుఁడు క్షుద్రియ బ్రహ్మచారి యని తలంచెదను.

జన—అని సరియే. ఏలనః—

మ. ఇరుమై గంకపత త్రా చుందిత శైత్రై కైపుదిగ వీఁ పుణ్ణకా,

ఉరముకా రుర్వజినో త్తరీయముఁ బిప్రైత్రోద్వాపి ధస్మాంకిముకా.

పరిసందానిత తూర్వ మేలం మధోవత్సంబు మాంజిషముకా.

కరమందు వ్యులు రావికోరి వలయాకల్పాక్షసూత్ర్యంబునుకా. ౧౪

ధగవలి ఆయంధరి, ఈ బాలుఁ డెవ్వరి కుమారు డని తలంచెదవు?

అయం—మేము ఇప్పుడే వచ్చినాము.

జన—ఆర్యా గృప్తీ, నాకు కడుం గురూహలముగా నున్నది. కావున నోయి చాక్కికి ధగవానునే అడిగి రమ్మ. ఈ బాలునితోనుం జెప్పుము—నీ వెవరో కృష్ణులు విన్నుఁ జాడఁగోరు చున్నారో అని.

కంతు—నీ యాజ్ఞ.

[అని నిష్క్రమింపును.

కాసు—అట్లు చెప్పిన కచ్చు ననియెదరా?

అయం—ఇట్టి నిర్మాణమునకు మంచి నడవడి కప్పునా?

కాసు—అహా! ఏమి! గృప్తీ కచనమును విషయముతో విని ఆ బాలుఁడు

ముగ్ధమాయలను వదలి ఇటు మొగంలై కచ్చుచున్నాఁడు.

జన—[చాల నీత్ర నిర్వర్ణించి] అహో ఇ దేనా గాని!

వ. వినయ శిఖర్వ హృద్వ్య పరివేశం ఈ మహిమాలిరేకముగా
గనుదురు వీనియందు సరిగాఁగ విదగ్ధులు, గానలే రొదులే.

కనఁబడి వీ డమోహము నకంప్రమునే హరియించె నామదిగా.

మనవిల మొప్పు విన్ము నలికం బగు చుంబక ఖండముగా బలెగా. ౧౯

అవుఁడు—[ప్రవేశించి, స్వగతము] అజ్ఞాతి నామక్రమగోక్రమం బాజ్య
అకే ఆయినను ఎట్లు అభివాదనము నేయుదును? [అలోచించి] ఇది మఱి యవిరూప
మైన పద్ధతి యని పెద్దలరలన వినియున్నాఁడ. [వినయముతో సమీపించి] ఇదే
మీకు అవుని యాదలతో ప్రణామ పర్యాయము.

అయింధటి జనకులు—కల్యాణుఁడా! ఆయుష్మంతుఁడవు కమ్ము.

కాస—బిడ్డా, చిరకాలము జీవింపుము.

అయి—రా రమ్మ పట్టి [అని అవుని ఒడిలో కూర్చుండఁబెట్టుకొని, ఆప
వారిం—చి] ఆహ! ఒడిమాత్ర మేగాః చిరకాలమునకు నా మనోనిధిమహాడ సంఖ్యార్థ
మయినది.

కాస—తాళక, ఇటుకును కొంచెము రమ్మ [అని అమ్మున నిడుకొని]
అహో అంతరిగ విరియుచున్న నల్లబువ్వలె క్యామలోజ్వల మైన దీపాబంధంబు
చేతనే గాక తామర యకరులను గ్రసించి మధురీకింప మైన రాజమరాళింపు
ని నాడమవోలె దీర దీరంలైన స్వరముచేత సముతియు ఈ నినుఁగు రామభద్రునిం
బోలుచున్నాఁడు. వీని శరీర స్పర్శయు రామభద్రుని శరీర స్పర్శలెనే నిండార
విరిసిన పుండరీకపు లోలైపువలె మృదువుగా నున్నది. బిడ్డా, వీ ముఖచంద్రుని
చూచెదను [గడ్డ మెత్తి సభాష్టాకముగా] రాజదీ, కంటివా? నిపుణముగాఁ
బరికించిన ఈ శిశువు ముఖము నిశ్చయముగా కోదరి ముఖచంద్రునిం బోలియున్నది,

జన—కంటిని సఖి, కంటిని.

కాస—అహో నా హృదయము కెట్టి యుల్లివదానికలె ఏమేమి కలంబుచు
మిక్కిలి తేలిపోవుచున్నది.

.జన—

ఉ. బాలయు నల్లుడుగా నకంభావములం బ్రతివించి మై రసగా

బాలవి రూపకాంతులు విభావించు, బుట్టవిసేతి యల్లదే,

క్రొలును బిడ్కు నల్లె. యనఘం బనుభావము వారిదే యహో!

యోలోకా హా! విధి! పరువు లెత్తిరి నాదంబుద్ధి పైఁ బయిగా. ౨౦

కాసు—బాలకా, నీకు కల్లి యున్నదా? మీ నాయనను స్మరింతువా?
లవు—లేదు.

కాసు—ఆటయిన నీ వెక్కిరివాడవు?

లవు—నేను బాల్మీకి భగవంతునివాడను.

కాసు—ఓయి బాలకా, చెప్పవలసిన దానిని చెక్కగా చెప్పము.

లవు—నాకు ఇంకయే యెలుక.

[నేపథ్యమున]

ఓహో పైనివలారా, కుమారుడు చంద్రకేతువు అజ్ఞాపించుచున్నాడు—
'ఎవ్వరును తపోవన సమీప ప్రదేశములను ఆక్రమింపఁకూడదు,' అని.

అరుంధతీ జనకులు—మేధ్యాశ్వ రత్న ప్రసక్తిచే బాలుడు చంద్రకేతువు
ఇప్పుడు వచ్చి చూడ నయినాడు. అహో పూన్యాసము!

కాసు—కన్న లక్ష్మణుని పుత్రికుడు అజ్ఞాపించుచున్నాడని అమ్మత
నిండు సుందరములు అత్తగణులు వినఁబడుచున్నవి.

లవు—అయ్యో, ఎర రికడు. చంద్రకేతుడు?

జన—దశరథ పుత్రులను రామ లక్ష్మణులను ఎఱుగుదువా?

లవు—ఎఱుగఁగలేదు? వారే రామాయణ కథా పురుషులు.

జన—ఆటయిన నిది యెఱుగమి యెల్లు? ఆ లక్ష్మణుని కుమారుడు
ఇకడు చంద్రకేతుడు.

లవు—ఆటయిన నికడు ఊర్మిళ కొడుకు మిథిలాపతికి రాజురీతి
జూపిఁగూడు.

అరుం—[వచ్చి] కుమారుడు కథాప్రావీణ్యమును తెలియచ్చినాడు.

జన—రీ విట్లు కథయందు ప్రవీణుడవని, సుతీ యడిగడము చెప్పము; ఆ
దశరథ పుత్రులందఱియే సేరుల యపకృతములు ఏయే భార్యలయందు జనించినారు?

లవు—ఈ కథాశము మేము గాని ఓరులుగాని విన్నది గాదు.

జన—ఏమి? కవి రచింపలేదా?

లవు—రచించినాడుగాని ప్రకటింపలేదు. అందులోనే తేట సందర్భమున
నికొ యొక భాగమును రసోత్కటమును అభినయార్థముగా రచించినాడు.
దానిని భగవంతుడు బాల్మీకి తనచేతితో న్యాయముగా లిఖించి నృత గీత వాద్య
ప్రయోగ కూత్రధారునికి భరతమునికి పంపినాడు.

జన—ఎందులకు?

లవు—ఆ భగవంతుడు దానిని అచ్చరచిత్ర ఆడించుచుగాక యని.

జన—ఇవంతయు మాకు ఆశ్చర్యముగా నున్నది.

అవు—నుగృహీత నామధేయుని! వాల్మీకి భగవంతునికి దానియందు ఆసక్తి కదు వొడ్డని. కావుననే నీ కిష్ట్యంతేత నిచ్చి ఆ శుస్తకమును భరతాశ్రమమునకుం బంపినాడో, వారికి నోడుగా ప్రయాణోచ్ఛేదనమునకై ధనుష్సుదీని నా భ్రాతను పంపినాడు.

కాస—నీవుభ్రాతకుడఁ ఉన్నాడా?

అవు—ఉన్నాడు, ఆర్యుడు పురుఁ డని పేరు.

కాస—నీకు జ్యేష్ఠుఁ డని చెప్పిన ట్లయినది.

అవు—ఆవును, పుట్టుక క్రమములో ఆయన పెద్దవాడు.

జన—ఏమి ఆయుష్షుంతులు కలలా?

అవు—ఆవును.

జన—రత్నా, చెప్పము, ప్రకటించిన కథాభాగము ఎంతదనుఁ కచ్చినది?

అవు—కట్టి పారాపవాదమునకు జడిసి రాజా పెదలనడిచినదానిని దీక్షయజన సంభూతను నీతాదేవిని ఆసన్న ప్రసవవేదననే ఒంటిదానినిగా అడవిలో కదలి లక్ష్మీసుండు మరలిపోయెను. —ఆన్నంతదనుక.

కాస—హా! పట్టి! ముగ్ధా చంద్రమణి! ఇప్పుడు ఏకాకిజైన నీకు మైపుష్పమునకు ఎట్టి దైవదర్శిలాస విపాకము సంభవించినదో!

జన—హా బిడ్డా!

మ. నవ ఘో రాభిభవంబునుం బొరసి, వెంటకా గానుపుంబ్రొద్దు సం

భవమై, నోవులు తల్లిదండ దిడఁగఁ, గ్రవ్యగ్రాసి సంఘంబులు

దివియల్ సుబ్బఁగ, ఓర వై విజము నాపట్టి 'ననుం గావు కా

వవె నా నాయక' యంచు న న్ద లయచుకా బల్కాటు వాపోయితే! ౨౧

అవు—[అనుంధునిం గూరి] అయ్యా, నీ రెకరు?

అరుం—ఈమె కాసల్య, ఈయన జనకుడు.

[అవుండు బహుమాన భేదకాకుకములతో కాంచును.

జన—అహో దురాత్ములైన పౌరుల కరుణలేమి! అహో రాజా రాముండు కొందరపడుట!

కా. ఈ వికసాళవి ప్రహతి నెంతయు నారియ; నాశ్రుధాగ్నికా

సావి యిదే భగాయ మవి కాపయె చాపయె పూవి మందఁగఁగఁ

కాస—భగవతీ, గక్షింపు గక్షింపు, సముదాయంపుము పసితుని రాజర్షిని.

అరుం—

తే. మానవునుల కదే యవమానికులకుఁ

బ్రాజ్ఞ సమృత మగునట్టి పాచితంబు;

రాజు, వీ పట్టి కాఁడె శ్రీరాముఁ డనఁగ?

పాలనీయులు గారె కృపణులు ప్రజలు;

౨౨

జన—

కా వని రాముపై, నతఁడు గాఁడె మదాత్మజుఁడొ మాదట!

బ్రోవక తప్పనే ద్వీజవి పోత జర ద్విక లాచలా తతిఁ!

౨౩

వటువులు—[సంభ్రమంబునం బ్రవేశించి] భవార భవార! గుఱ్ఱము గుఱ్ఱముని ఒక భూత విశేషము జనపదములలో నుండు నని విందుముగదా, అది యిప్పుడు మనఁ దకు ప్రత్యక్షముగా వచ్చియున్నది!

అవు—గుఱ్ఱ మని పశుశాస్త్రమందే గాక సంగ్రామశాస్త్రమందుఁ గూడఁ బ్రతీతము. మఱి చెప్పఁడు దాని స్వరూపమును.

వటు—వినుము.

మ, వెనుక నోకిను దాల్చి తిప్పుఁగ, సదా వే దాని నాదించెడిఁ,

మొనయుఁ దీర్చ ముగాఁగఁ గంఠము, ఖరంబు లానికి న్నొలై నూ,

తిను లేదెచ్చి, నామ్రమాత్రములుగా దించుఁ శక్యత్విందముల్

చను దూర మ్మది, యేల వర్జన? కనఁ జనైమ్ము, రా, రా, వెనన్. ౨౪

[అని చలినీ అజనమునం జేతులనం బట్టుకొని లాగుదురు.

అవు—[సకాతు కోపకోధ విషయముగా] పెద్దలారా, చూచుఁడు చూచుఁడు వీరు నన్ను లాగికొని పోవుచున్నారు. [త్వరగా పరిక్రమించును.

అరుంధతీ జనవటు—ముద్దులారాడు వత్సూహలమును నెఱిగిచ్చుకొనును గాక.

కాస—భగవతీ, వీనిం గనుచుండ నేని బ్రదుక నని తోచుచున్నది. కావున ఒండెడకేగి చూచెదనుఁగాక అరుగుచున్న దీర్ఘాయువును.

అరుం—వాఁడు వత్సూహంబున అప్పుడే దూర మేగిగాఁడు. వీ కల్లు కనఁబడును?

కంచు—[ప్రవేశించి] భగవంతులు వాల్మీకివారు నెఱిగిచ్చినారు:—
“దీనిని మీరు సమయములో ఎఱింగెదరు,” అని.

జన—ఇదేమో అతి గంభీరము కాగలదు. భగవతీ అనుభవీ; ఇట్టి కాసుర్యా, ఆర్యుడా గృహస్థీ, స్వయముగానే పోయి భగవంతుని ప్రాప్తముని దర్శనము.

[వృద్ధకర్ణము నిష్క్రమించును.

వటు—కుమారా, ఆ వింతను జూడు.

లవు—చూచితిని, గ్రహించితిని. నిశ్చయముగా నిది ఆశ్వమేధపు గుఱ్ఱము.

వటు—ఆ డెట్లు తెలియును?

లవు—ఓరి మూసలారా, చదివితేరే మఱి ఆకాండముగో, ఏమి చూడరా! ప్రత్యేకము నూలుగురు కవచధనులు దండాయుధులు సైన్యవంతులును రక్షకులు; అట్టివారిలో మెండుకొనుచు ఈ దండు కనబడలేదా? నా చూట నిమ్మలెరేని పోయి అడుగుడు.

వటు—ఓహోయి, ఎందుకయ్యా ఈ గుఱ్ఱము పరివారము గలదై సంచరించుచున్నది?

లవు—[ఆహో, ఆశ్చర్యము] ఆహో! ఆశ్వమేధ మనునది విశ్వవిజయులైన యీ త్రియులవలె స్వయంసామ ప్రఖ్యాతము ఇతర యీ త్రియులెల్ల వరమానించునది ఉత్కర్షణము పరీక్షించు గొప్ప యొగ్గులు.

[శేషభక్తమున]

తే. ఆశ్వ మిదె. తేతనం బిదె. యంతె గాక;

సప్త లోకైక పీఠుఁ దై ష్టేతలంబు

సదకముఖులముగఁ జేపినట్టి తేవి

వీర వాదంబుఁ జాటింపు విశ్వమునకు.

అ

లవు—[వృద్ధకర్ణమున జోర] ఆహో! రగిలిచుచున్నవి యక్షరములు!

వటు—ఏమన్నాడు? ప్రాణాడు గదా కుమారుడు.

లవు—ఓహోయి, ఇట్లు పరికడక! పృథివిలో యీ త్రియులు లేరనుకొన్నారా యేమి?

[శేషభక్తమున]

ఓరి! మహారాజు నెదుర యీ త్రియు లెవరురా?

లవు—చీ బాల్కులారా?

తే. ఉందురే నట్టివారు తా ముంద్రు గాక;

వింతగా నొం డి దేటి కీవెఱపుటొమ్మ;

ఏల పలుమాటఁ బెదె చూడు, డిక్షజాన

మీ పతాకను నేను బిల్కిని హరింతు.

అ

ఓహోరి వటువులారా, బెడ్డలతోఁ గొట్టి మరలించుడు ఈ గజ్జమును, ఇది
ఓహోరి మృగముల నడుమ దేదరించుచు చరించునుగాక.

పురుషుడు—[సక్రోధదర్శుడు ప్రవేశించి]—ఏమిరా యీ తుంటరికనము?
ఏమి పలికితివి? ఉగ్రులు నిష్కరుణులు లెక్కట మించినవారు ఆయుధీయులు,
శిశువు పల్కినను గర్వితివాక్కును సహించును, శత్రుమర్దనుడు రాజపుత్రుడు
చంద్రకేతువు ప్రళాంతమయిన తూర్పు కాననమును కనం గుఱుచుకొన
హృదయుఁడై పోయియున్నవాడు మరల రాకముందే, ఈ చెట్లగురుగుదారిని
తిప్పిరిమిగా పాటిపొండి.

కా—బహుశా, ఈ గజ్జము నోలి మన కేల? నిన్ను ఆయుధీయ
శ్రేణులు శస్త్రములు జరిపించుచు దేదరించుచున్నారు. ఇచటికి ఆశ్రయపడదు
దూముగా నువ్వుది; కావున రమ్మ లేడి గంకులతో పాటిపోవుదము.

అవు—[నవ్వి] ఏమి శస్త్రములను జరిపింతురా! [నిష్లేపక బెట్టుచు]

తే. జ్వలనన యుత్కటార్తిచంద్రులను జాట్లఁ

ద్రోషిరచ్చన ఘర్షణ స్ఫూర్తనంబు

అగ్ని సప్త కిణ్ణ తక్కితాం తాన్య యంత్ర

జ్వంభ పిరబోధరము గాత మీ ధనుస్సు.

౨౦

[యశోచితము పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.]

కాసల్యాజనకియోగ మను

చతురాంకము సమాప్తము

పంచమాంకము

[శేషభవము]

ఓహోరైనివలారా, దొరకినది ప్రాపు మనకు! ఇదియో!

తే. దురము విని సత్వర సుమంత్ర తున్న వల్ల

దశ్వమునఁ దేర నుత్తాత హవనములకుఁ

కోవిదారి ధ్వజంబు వ్యామూర్ఛితముగఁ

బాసటగఁ జంద్రకేతువు వచ్చె మనకు.

౧

[అంతట సుమంత్రుడు లోలుచున్న రథమున చాపహస్తాదు సాశ్వర్య
కార్ష సంధ్రుడు చంద్రకేతుడు ప్రవేశించును.]

చంద్రకేతువు—అర్జునా, సుమంత్రుడా, చూడుచూడు.

తే. అంతి కిన్కకుఁ గెంపార నాన్యలక్ష్మి,
 వితత గుణ గుణ దార్తి యౌ వింటిచేతఁ
 గోర్తిలఁ గురియుఁ బంచళుండు వీఁడు
 వీర పోతుండు చమురిపై విశిఖిహిమము.

౨

తే. ఒంటి మునిజనశిఖువు పైన్యోదరమున
 ననదిగత రమువంశ నవాంకుర మనఁ,
 గృత్త కరికటగ్రంపి రాంకృతి సమిద్ధ
 విశిఖ నియుతుండు, నాకు బి లేవర్క నేయు.

౩

సుమంత్రుఁడు—అయ్యవృంతుఁడా,

తే. అతిశయిత సుర దనుజ మహాప్రభావు
 వీకె యెనరూపువాని నీ విసుఁగుఁ గాంచి,
 కుశికనందన ముఖ రిపు విశననమున,
 దనువు నెత్తిన రమునందముని స్మరింతు.

౪

చంద్ర—ఒంటిగాని నిరనిం గూర్చి పెక్కండు పనికడుటం గన నా
 మదిలో లజ్జ పొడుముచున్నది.

తే. వీని శకు నొంటి రణధురా విస్ఫురాంకు
 కందళ కరాళ శత్రుభృద్ బృందములును
 స్వర్ణ పుంటికొ ఝణఝణ త్వందనములు
 దాన దుర్దిన గజవారిదములుఁ బొడిపె.

౫

సుమం—కత్తాన, నీ రందలు మొత్తముగాఁ బయిల్కినను ఇతని నేమి
 పేయఁ గలరు? ఒకరొకరుగా నైనచోఁ జెప్పకలయునా?

చంద్ర—అర్జు, త్వరగా తోలుము, త్వరగా తోలుము; ఏలవ, ఇతఁడు
 మన యాశ్రిత జనమును మెండుగా పరిమార్చుం దొడంగినాఁడు! అదె చూడు.

మ. గిరికుంజేభము లాత్తకర్ణరుజితఁ గీపెట్టి మూర్ఖిల్లఁగా,
 గురుభేరీధ్వని పుష్పముఁ గుణ మహాహేషంబుఁ బిర్వించుచుఁ,
 స్ఫుర దుగ్రోక్తుత రుండముండములచే తూరుండు చేసెఁ గదే
 పరితృప్య ల్లయకార వక్త్రవిఘన వ్యాకిర్ణలఁ భూములఁ.

౬

కుమం—[స్వగతము] ఇట్టి వీనితో నెట్లు బాలుని చంద్రకేతుని ద్వంద్వ యుద్ధమున కంగీకరింతును? [అలోచించి] అట్లన్న నెట్లు? ఇత్స్వగత గృహ వృద్ధులము గదా మేము. దురము సంభవించినప్పుడు ఒండుగలిగి యేమి?

చంద్ర—[విస్మయ లజ్జా సంక్రమముతో] ఇనీ ఇనీ, నా సైన్యములు అన్ని కడలను విడిగి పాలుచున్నవి.

కుమం—[రథతీగము నభివ్రుంచి] ఆర్యా, ఆ చెప్పినవారు ఇతనికే తమని చెప్పినారు?

కుమం—అవును దని.

చంద్ర—

తే. ఓలవా, యోమహాపుట, యేల యిట్లు
సైనికులమీద పీకు వీనంధ్రమంబు?
నేన వచ్చితి నిదిగా నన్నే దటియుము;
తేజము లయిండు గావుతఁ దేజమందు.

కుమం—కుమారా, చూడు;—

తే. నీవు వీరినమాత్రం గ్రేడించి తిరిగె
బరిని ద్రచ్చుటమాని యీ విరుదు నిసుగు,
పునరవమున విభావమర్థనము మాని
వడిఁ దిరుగు దృష్ట సంహాబంబు వోలె.

[అంతట వడిగా నుద్ధతిముగా నడచుచు అవుండు ప్రవేశించును.]

అవుండు—బరీ రాజకుమారా, బరీ, సత్యముగా విత్సవఁడతే కుమారీవు. ఇదే నేనును వచ్చినవాడనే.

[నేపథ్యమున బలు కోలాహలము]

అవు—[ఆతీగముతో మరలి] ఇనీ! విడిగి పాటియు మరలి వచ్చి కలనిం జొచ్చి చుట్టును ముట్టించి నీనాపకులు నన్ను ఏయించున్నారు! నీ జాబ్బులారా!

ఉ. అంతటఁ బేర్చు నీరణరసాకుల సంకుల సైన్యమొష మ
త్యంతకరాఁ మత్స్యతిఘయం దవుతఁ గబళంబు తప్తః క

ల్పాంత మరుద్బలేరిత మహర్షవ వార్షహరీ ప్రహార ము
ద్రాఫంత కుట్ర దృతిజ్ఞిత బాదబహ్ని ఖాతరిగ బలెగ.

[అని పరిక్రమించును.

చంద్ర—ఓహోయి కుమారుడా,

తే. ప్రియుడ వత్యద్భుత గుణాతియత, నాకు

దానఁ జెలి వౌదు, నాది యంతయును నీద,

అని యొన రేమి నిజ పరిజనము మీద?

చోర్పిరలకపంబు చంద్రకేతుండు రమ్మె.

అవు—[హా సంధములతో మరలి] మహానుభావుఁ డీ శవిత్యుంక
కుమారుడు! ఆహో ప్రపన్న కర్మక మీరిని కీకచన ప్రయోగము! కావున,
వీరిలతో శేమి? ఇతనినే గౌరవించెద.

[మరల శేషభక్తమున కిరికిలము]

అవు—[క్రోధనిర్వృతములతో] ఇనీ! ఈ పాపులు వీర సంవాదమునకు
విఘ్న మొనరించుచున్న నన్ను భీతికరించుచున్నారు!

[అని వారింగూర్చి నడుచును.

చంద్ర—ఆర్యా, చూడఁదగినదానిని దీనిని చూడుము;—

తే. మ్రోల నను సకుతుర దర్శమున గుణి యిడి,

పిఱుడ బలము లఱుమ, వీడు వింటి నెత్తి,

తొల్పి ద్వేషా నముత్త వాల్కా ప్రణున్న

మాఘవత చాపధర మేఘ మంజిమమును.

సుమం—కుమారుడే యీతనిం జూడనైనను శేగ్గును, శేను శేవలము

విస్మయముచేత పరకళుడనై యున్నాను.

చంద్ర—ఓహో రాజలారా,—

తే. వేనవే లొంటి, రథ గజ వీతిగతులు

పత్తి, గవమలు మేద్యవర్జిత్రరీయు,

ముదురువారలు లేమేది ముద్దు నిసుగుల,

బైకొనెద రిది వన్నెయే మీకు మాకు?

అవు—[మహావ్యభాత] ఏమి యివీ ఇతఁడు నన్ను కనికరించెడిని! [అలో

చించి] కానీ, కాలహరణము తప్పించుటకై జృంభకాస్త్రముచే నిపుడు సైన్యము
అను మ్రానుపాటొందించెద.

[అని ధౌన్యము నభినయించును.

సునుం—ఏమి యిది! ఉన్నట్లే ఉండి సేవాకలకలము అణగిపోయినది!
వత్సా, ఓమారుడు జృంభాస్త్రము వధిమంత్రించినాఁ డని తలంచెదను.

చంద్ర—అందులకు సందేహ మేమి?

తే. తమములయు మించులయు బెడిదంపు బెనపు

కనెడు కంటిని గ్రస్తముక్తముగ నొంచు,

చిత్తరువువోలె మఱి దండు చేష్టఁ దర్కె;

జృంభరాస్త్రం బణితవీర్య మేదు నిజము.

౧౩

సునుం— ఆశ్చర్య మాశ్చర్యము!

కా. పాతాళోదర సాంద్ర సంతపన గుంభ శ్యామముల్ వ్యుత్తవ

ప్రీతి జ్వాల కరాళ కద్రువులు వర్షెన్ జృంభకంబుల్ దివిన్

ఛాతాంతంబున నుద్దతానిలము యన్ములించి వైరువ్వ నం.

ఖ్యాతాత్రతటి త్కదాసుహ వింధ్యాగ్రంబులం బోలుదున్.

౧౪

ఏనికి జృంభాస్త్రములు ఎట్లు వచ్చియుండును?

చంద్ర—వాట్లకి మహామనివలన నుండి యని తలంచెదను.

సునుం— వత్సా, ఈ మనవ అస్త్రములయందు వ్యవహారము లేదు, జృంభక
ముల యందు బొత్తిగా లేదు, ఎట్లన;—

తే. ఇవి యపత్యంబులు భృశాశ్వ ఋషిఁ జూపె;

అతని నుండియె గాఢేయు నదిగమించె

నంత నాతని సంప్రదాయంబువలన

రామభద్రునియందుఁ దిరంబు లయ్యె.

౧౫

చంద్ర—ఇతరులు గూడ మేటి ముత్తములుగా పెరుగుదును సత్త్వి
ప్రకాశములచే విరాజిల్లువారు, మంత్రద్రవ్యలు స్వయముగా కందురు.

సునుం—వత్సా, హెచ్చరిక గా నుండును ప్రవీరుడు వచ్చివాఁడు!

వమా—[ఓం దోరులం గూర్చి] అహో ప్రియదర్శనుఁడు వమానుఁడు!

[స్నేహశుభాగములతో కాంచి]

ఉ. ఆతత నద్గణోద్భ్రయమై హరి మిథోవచన ప్రభావమో.

భూతజని ప్రసన్న దృఢమూత మనఃస్థ చిరత్న మైత్రియో,

ఖ్యాతము గాక యుండ విధి యాపిన చేరువ బంధుభావమో

యాతనిఁ గాంచినంత రచియించెఁ దడేకమయంబు నామదిన్.

౧౬

సుమం—ప్రాయశఃకముగా ఇది తీవిధర్మము, ఏ దన.—ఓక్కొక్కని నుండు
రసమయంబగు ప్రీతి జనించుట. దీనినే లోకములు తారామైత్ర మనియు చతురారాగ
మనియు వ్యవహరింతురు. దానిని ప్రోసిత్తకరాని ప్రమాణముగా పెద్దలు
కాక్కాణింతురు,

తే. హేతుకూన్యం బయిన పక్షపాతమునకుఁ

గలుగ దెట్లకునే భంగకారణంబు

స్నేహమయతంతు వయ్యది చెదరనిక

లోని మర్మాశిఁ గుట్టు ననూనవటిమ.

౧౩

భవూరులు—[ఓంఓరులం గూర్చి]

తే. మెఱుగిడిన రాజపట్టంపుమించు మించు

నీ వపువు నంవగములతో నెట్లు నొంతు ?

ఇది దొరకినంతఁ బరిరంభజేవ్వచేతఁ

బలక నిదివీన మయ్యె నామూర్తి యెల్ల.

౧౪

ఉ. తైదువు నెత్త తేకరణిఁ గ్రాంత పరాక్రమ ముట్టఁగా నగుఁ ?

గైదువె యాత్మ గోదరముకాని ప్రపీరువిమీద నేటి కా ?

తైదువు గొన్నవీది కనిఁ గాక తొలంగిన పీఠె యే సునుఁ ?

హా ! దవు సేము వీరనమయంపురసోద్ధతి స్నేహమార్గముగా.

౧౫

సుమం—[అవునిఁ గాంచి, సభాష్టము ఆత్మకము] హృదయమా ! ఏమి

వలలు తెఱఁగున వికల్పించెదవు !

తే. ఎది మనోరథముల తెల్ల దా వీజంబొ,

రైవ మాదిలోనె దానిఁ గొనియె,

తీవఁ గమించి మున్ను తెమలించి వైచినఁ

బూపుమొగ్గ యెట్లు పొడముఁబడవ.

౨౦

చంద్ర—ఆర్యా సుమంక్రుండా, తేరు దిగియొడను.

సుమం—ఎందుల కట్లు చేసెదవు ?

చంద్ర—ఏల యన నీ వీరపురుషుఁడు దానం బూజితుఁ డగును. అదియుం

గాక ఆర్యా, క్షత్రిధర్మంబును పరిపాలితం బగును:—“రథములు పాదచారునితో
పోరురు” అని గదా కాస్త్రజ్ఞులు పలుకుదురు.

సుమం—[ఆత్మకము] అయ్యో నాకు కష్టము సంభవించినది.

తే. న్యాయ్య మైనయట్టి యాచారమున తెట్లు
హదన నన్నుబోటి యద్దవెట్లు ?
అట్లు పేయ కొందె ననుమతించెడు నెట్లు
సాహసైకరసవళంపుఁ గ్రియకు ?

౨౦

చంద్ర—మా నాయనగారు కూడ వారి నాయనగారి సఖుని ధర్మసంశయ
ములకుండు ఆర్యుని అడుగుదురే, అట్లుండ ఏల ఆర్యా ఆలోచించెదవు ?

సుమం—ఆయామృంతుఁడా, ధర్మసమృతముగా నే నీవు సమకట్టితివి.

క. ఇది సంగ్రామ న్యాయం,

దిది సూరే సనాతనంపు టీదిత ధర్మం,

దిది పౌరుష చారిత్రపుఁ

బదవి సుమా యనయము రముపంచాస్కరకుఁ.

౨౧

చంద్ర—ఆర్యుని వచనము పాటి లేనిది.

క. ఇతిహాసంబు పురాణము

శ్రుతిస్మృతి ప్రోక్త ధర్మసూక్ష్మ క్రమముల్

మతిలో ననయము మీకే

స్థితిఁ గొనును రఘుప్రవరుల స్థితితోఁ గూడఁ.

౨౨

సుమం—[శ్మశానుతోఁ గవుంగిరించి]

తే. విన్న మొన్నటి విసుఁగె తా మన్నిగొనియె,

నీజనకుఁ డింద్రజిత్తునేః నేటి కతని

పట్టివి ప్రవీర వృత్తంబు పట్టి తీవు ;

బాధ దళరథకుల మొందెఁ బో ప్రతిష్ఠ !

౨౩

చంద్ర—[కప్తముతో]

తే. ఇనకుల జ్యేష్ఠుఁడు ప్రతిష్ఠ నెనయ కుండ

మాకుంమునఁ బ్రతిష్ఠ యన్యాది యేత !

నని యలందురుచుందురే యాత్మలందు

మాన కితరులు మువ్వరు మాజనకులు.

౨౪

సుమం—చంద్రజీకుని యీ వచనములు హృదయ మర్జములను విదారించు
చున్నది !

లవు—అహో! రసము మిక్కిలూతముగా నున్నది!

మ. నెలను విభావితాన మహానీయుఁ గుముద్వతి యెట్లొ యల్లె యీ
చెలుపుని నాదుద్రిష్టి దరిపించి ముదంబుది నోలలాడెడికా;
కలిత యుదార్క్యియీ క్వణిత కార్ముక మీదుజ మన్ననో సము
జ్వలిత కరా? తోల్పిజరనం బనయం బనికేప్రియంపడుకా. ౨౬

చంద్ర—[దిగుచు] ఆర్య, సావిత్రుఁడను చంద్రకేతుఁడను అభివాదనము చేయుచున్నాను.

నుమం—

తే. అజిత మూర్ఖస్వి పుణ్యంబు నైన తేజ
నీకునుం దొర్లిటి కకుత్స్థువికివి బోలె
కొఱవడవి శ్రేయములకుఁగాఁ గూర్పుఁగాత
కాశ్వతుఁడు కిటివేల్పు ప్రసన్నుఁ డగుచు. ౨౭

మఱియు—

సీ. త్రయ్యాత్మ దేవుండు త్వష్టోత్రకందంబు
సవిత గాచుత విన్ను బవరమందు,
గురుఁడు నీకును నీదు గురులకు పైత మా
శిర్వడిందుత నికా చస్మిషమోవి,
వార్తశ్రవసములు వైనతేయంబులు
సాఘరణములు వైశ్వానరములు
ప్రాచేతసములు నొ బంపరాక్రమములు
నీయందుఁ దిరములై నెగడుఁగాక,

తే. అన్నిటికి హెచ్చుగా నీకు నచ్చుఁగాత
జయము శ్రీరామ లక్ష్మణ శయవిహారి
చాపశింఱినిఁ బుట్టి రక్షింపరిబృదు
మానస మగచ్చు తంకార మంత్రఘోష. ౨౮

లవు—కుమారా, నీవు రథమం దుండినశీ మిక్కిలి శోభించెదవు. ఇందు, అత్యాదరము కలదు.

చంద్ర—అటయిన మహాభాగుడు జేబొందు రథము నలంకరించుగావుత.

అవు—ఆర్యా, తే రెక్కింపుము రాజపుత్తుని.

సుమం—నీవును చంద్రకేతుని వచనము నంగీకరింపుము.

అవు—నిజోపకరణముల నుపయోగించుటకు విచారమే? కాని మేము అడవిలో పెరిగినవారము, రథచర్య నెఱుంగము.

సుమం—కత్నా, దర్ప సౌజన్యములకు తగినట్లు ఆచరించుటకు ఎఱుగుదువోయి. ఇట్టి నిన్ను విత్కావడు రాజ రామభద్రుడు చూచినచో స్నేహముచేత అతని హృదయము కరంగి ప్రవహించును.

అవు—ఆర్యా, ఆ రాజుని దొడ్డవాడని వినికి. [సలజముగానుండువోలి]

౪. ఏమును నీక్రియఁ గ్రతుల కె గ్గొనరించెనుపాటి గాము నూ;

భూమిపు నెవ్వఁ దాయన నపూర్వ గుణోజ్జ్వల మెచ్చఁ దైననుఁ,

ఆమెయి సర్వదాహంబ భుజింపము చిక్కఁజేయు నశ్వర

కై మను జాతివాదము వికారము గొల్పెను మానసంబునఁ.

౫౯

చంద్ర—[సస్మితము] ఏమి నీకు నాయనప్రతాపోత్కర్షమంగును అసహనమా!

అవు—అసహన ముండుఁగాక లేకుండుఁగాక. ఒకటి యడిగెదను. ఆ రాజును రాఘవుని దాంతుడని విందుము. ఆయన తాను గర్వింతుఁడు గాఁడు. తల్పిజలయందును గర్వము కలుగదు. అట్లుండ అతని మహాభ్యుక్త రాక్షస చాక్రను పలుకుచున్నారేమి?

ఆ. ఋషులు వెఱినుదువు దృష్టని నుడువును

జాటినారు రాక్షసం బటంచు;

ఎల్ల వైరములకు నల్లదే తల్లి నూ,

ఎల్ల లోకముల కదే యరిక్మి.

౩౦

ఇట్లని గదా దానిని నిందింతురు. ఇతరము నిట్లు స్తుతింతురు:—

తే. కోర్కలను బిందు, దురితముఁ గూలఁగిమ్ము,

నీనుఁ గీర్తి, నరిక్మిని బో నదల్పు;

దాని మంగళములమాత నూన్యతోక్తి

దీరులు వచింపుదురు కామధేను వందు.

౩౧

సుమం—పావన స్వభావుఁ డీవహుఁడు వాగ్మీకి శిష్యుఁడు. ఋషి యొసంగిన సంస్కారముచేత కరము సమృథ మగుదానిం బలుకుచున్నాఁడు.

అవు—చంద్రకేతుఁడా, నీ కంటితే “నాయన ప్రతాపాత్కర్షమందు సయితము నీట అసహనమా” అని, దానింగూర్చి యడిగడను :—నియత విషయములా ఏమి తుత్త్ర భర్తృములు ?

సుమం—విశ్వాకుని దేవుని ఎఱుంగవు. కావున, అతిప్రసంగము మానుము.

క. ఎక్కటివై సైవికులను

జక్కాదితి బిరుదు మెఱసి, సత్యమ : కాపి,

యక్కజావి జామదగ్న్యుని

మక్కు మదఁచినతవి పీకు నొప్పునె యాడఁ.

౨౨

అవు—[సహసము] ఆర్యా, ఆ రాజ జామదగ్న్యుని దమించివాఁడని ఏమి పెద్ద వాదముగా నున్నదే!

తే. నిజము వాక్కున పీర్వంబు ద్విజాల కుండు,

బాహు పీర్వంబొ యది యుండు బాహుజలకు,

జామదగ్న్యుండు పాఱుండు శత్రు మందె,

నతవి నఁచిన యారాజ సుతికిఁ దగునె ?

౨౩

చంద్ర—[కృతఘోషంబోలె] అర్య ఆర్యా, ఏల యీ మాట పై మాట !

ఉ. ఈతఁ డెవఁడో యిప్పుడె మహిఁ వెలసెఁ బురుషుండు క్రొత్తగా !

పీతఁడు పీరుఁగాఁ గొనఁ దదే భగవానుని జామదగ్న్యునిఁ !

అతత సప్తలోక సతతాభయదాన ధురంధరంబు వి

శ్వాతిగ తాతపుణ్య చరితాద్భుత మేని యెఱుంగఁ దయ్యరే !

౨౪

అవు—రఘునాథుని చరితమును మహిమను ఎవఁ డెఱుంగఁడు, చెప్పినం గొంచెము చెప్పకఁజినదియిం గలదు, అది యేని ఎందుకలరే !

ఉ. ఉందురు జ్ఞాయసుర్ తదవ నొప్పుదు వారిచరిత్ర ముందపి ;

సుందుని నాతిఁ గూర్చిన విశుద్ధయశోవిదు లమ్మహామహల్ ;

ముందడుగుల్ తరాజి నవి మూఁ దఱుతోభయముల్ సెలంగవే ?

యంద్రజ నేయు నేరుపును నెల్లజనంబులు మెచ్చుకొన్నదే !

౨౫

చంద్ర—తాతదూత భిన్నమర్యాదుఁడా ! అతిగా ప్రేమచున్నావు !

అవు—అహో, నామీఁదనే జామలు ముడించినాఁడే !

సుమం—నీరి శోపము రేఁగినది, కావుననే.

మ. తలకట్ట గుదియందుఁ గ్రోదజవి తోక్కంపంబు, స్పృహంబకం
బులు రక్తోత్పలకల్పముల్ స్వయముగాఁ బొందెఁ బయిఁ రక్తిమఁ,
వీలుచుఁ వత్త్ర మకాండతాండవ కవ ర్భూయుగ్మ భంగంబుచే
నెల సుత్పల్లకికంకముఁ నలము నున్నిద్రాకించి బోలుచుఁ. ౭౬
వమారులు—మఱి యిటనుండి పోరాటమునకుం దగిన తావునకు వడుతము,

[అని యందఱు నిష్క్రమింతురు,

వమార విక్రమ మనది

పంచమాంకము సమాప్తము

విష్కంభకము

[అంతట ఉజ్వలం బగు విమానమున విద్యాధర మిధునము ప్రవేశించును]

విద్యాధరుడు—ఏమి యాయాశ్చర్యమ! ఈ సూర్యవంశ వమారుల
దశ్యాలు పోరితములో ఔత్త్రలక్ష్మీ ప్రబలీత మగుదు తదీయ విక్రాంత చర్యలు
దేవాసురులను గూడ అబ్బురంబొందించి కల్పింబు గొల్పుచున్నది. అది
యెట్లన్న—శ్రేయసీ, చూడు చూడు.

తే. క్వణిత కింకిణీ యుజ్జయుజ త్కంకణమున

గురుగుడాటనీ కృత కరాళ రణితమున

వింట గొరకలు గురియు నీవీరుల యని

భువన భీషణ మేదు నధ్వుతము ఓజ ౧

క. ఇరువుర కల్యాణముకై

శరధర గంభీర గర్జచాచ్చున నులియఁ

సుర దుందుడు లివె కడుకొనె

దురదుర నభమందు చుందు దుందు మృనుచుఁ. ౨

తావున నితుకు ఎడతెంపు లేక వీరిపై నిండార విరిసిన యందఱుఁ బనిండి
నెత్తముల దట్టంపుఁ దంపరతోడను, కల్ప వృక్షముల మణిక్రొమ్ముగ ముద్రి
ముల లేనబొట్టుతోడను నింపారునట్టి పూలవాన గురియుంగాక.

విద్యాధర—అటయితే ఏమి యిది ఆకస్మికంగా శేలిన మొఱపు తీగల
పిండుమూలంగా యీదంలో ఆకాశమంతా పసుపుపాతినట్లయినది!

విద్యాధరుడు—ఇదేమి యిప్పుడు!—

క. సురగిల్చి విజయహితై

తరువడివిద సుడియు చెరియు తరడిమహస్పే?

స్వరహరుని పొందేశము

వారసన చిచ్చులుకుకంటి పుటభేదంబో?

2

[అలోచించి] ఆ తెలిసినది. బాలుడు చంద్రకేతువు ఆశ్వయుజుని ప్రయోగించినాడు. ఇది దాని నిష్పక్షపాలు పయ్యెల్లదము. అట్లే ఇప్పుడు:—

తే. కమరీ వాల్లజులును గర్భరములు గాగ

నోహటిల్లి పటచె వెన ద్యోరథా.

తేతన పటంచలములందు గిరి లొందె

మన్వజ మున్వజమృత విత్రమమును వడము.

3

అహో! లేవనే లేచినాడే గండుమీలు పిడుగు దునియలనలె చెట్టిదంలు లగు మిడుగులుల విరివిలో, నిడుద ముత్తములుగా నెగఁ బ్రాకి నావచున్న బ్యాళల సంభారములలో భయంకరుడై యగ్ని భగవంతుడు! ఇదిని వేడి ఇక్కడికిని దుస్సహముగానే యున్నది. కావున ప్రియను నా యుడలిలో గప్పి దవ్వఁగాఁ జోయెదను. [అట్లు చేయును.

విద్యాధరి—బాపురే! విహంపు ముత్రై సరంపు నన్నని నిండుతావడువంటి నాకుని నెమ్మేని తావడుచేత సంతోషన కళ్లు మూఁతపడి నా వేడి ఆఱిపోయి నట్లుంది.

విద్యాధరుడు—ప్రాణేశ్వరీ, ఇట నేనేమి చేసితిని? అయినను,

క. ఎది ప్రియజన మగు నెవరికి,

నది యేమో వింతద్రవ్య మగు వారలకుఁ;

అది తా నేమియుఁ జేయక,

విదుల్లు దుఃఖముల సౌఖ్య వితతులచేతఁ.

4

విద్యాధరి—ఏమి యిది! ఎండలేక దునానిస్తా సుడులుపడుతూవున్న మెలుపుతీగలవేటి సొంపుల యలంకారంలో, పొగర్కొన్న నెమళ్ల మెడల లాగ బ్యాళలమైన నీటి మబ్బులు ఆకాశమంతా ఆవరించినవి?

విద్యాధరుడు—సఖి, లన వయోధుడు ప్రయోగించిన వాయునాస్త్రంపుఁ బ్రభావమునుమా యిది! ఏమా! లెఱపి లేక వరిసిన జలధారా సహస్రములు ఒక్కొక్కటిగా పడుటచేత ఆశ్వయుజుని ఆఱిపోయినది!

విద్యాధరి—ఇది నాకు ప్రియము.

విద్యాధరుడు—హా! ఏదైనను మిక్కిట మగువని చెబుచు. ఎట్లన—
ప్రాణి లోకమెల్ల పెనుగాలి పెట్టెడి ఖోభచేత లోతుగా నులుముచున్న మేఘ
ములచేత దట్టమయిన యంధకారములో బద్ధమై,—ఒక్కమృడిగా విశ్వము నెల్ల
మ్రొంగ నుంకించుచు వెడలుపుగా భయంకరమైన నోటిని తెఱచిన నీలకంఠుని
కంఠ కవచములో శరలుచున్నదియ్యం బోలెను, యుగాంతి కాలపు యోగ
నిత్రా నిరుద్ధ నవద్యారూప డయిన నారాయణుని యుదరంబునం జొచ్చినదియ్యం
బోలెను, కంపిల్లుచున్నది. బరీ! వత్సా చంద్రకేతూ, బరీ! సమయమునకు
నాయవ్యాప్తమును బ్రయోగించితివి. దానివలన,—

ఆ. పలు వివర్తములును దివమాత్య లోనలఁ
దెలివిచే రయిండు తెఱఁగు దోష,
ఎక్కడనో రయించె లెక్కకు నెక్కు దో
కాల్కొగుల్ల వినఱుగాడ్చుచేత.

విద్యాధరి—నాథా, ఎవ రీయన, వడిగా నెత్తిన చేస్తో కస్తాంబలమును
ఆడిస్తూ దూరాన్నుంచే తియ్యని మాటలతోటి యంధ వ్యాపారాన్ని మానిపిస్తూ
ఈ కవచాల్ల నడుమ విమానం నుంచి దిగుతున్నాడు?

విద్యాధరుడు—చూచి, ఈయన శ్రీరామభద్రుడు శంబూకవధము
గావించి మరలివారు.

తే. ఆ మహా పురుషుని శబ్ద మాలకించి
దాని మన్నించి రవుడు యుద్ధంబు మానె,
జంద్రచేతుండు ప్రణమిల్లె సంక్రమమున;
శుభము రా తొందుఁ గావుత సుతులఁ గూడి.

కాన మన మిటనుండి వెడలి పోవుదము.

[నిష్క్రమింతురు.

విష్కంభకము సమాప్తము

షష్ఠాంకము

[అంకట రాముడు, అవుడు, ప్రణకుడు చంద్రకేతువును ప్రకటింతురు]

రాముడు—[పుష్పకమునుండి దిగుచు]

తే. చంద్రకేతుండ, రవికుల చంద్రమసుడ,
కడువడిగ రమ్మ నను దిగ్గఁ గొంగిలింపు :
హిమశకలశీత భవదంగకములచేత
నాటుగాత నా చిత్త దాహంబు గూడ.

౧

[శిషి, ప్రేమతో కవుంగిలించి] దివ్యాస్త్రధారిదేహమువానికి నీకు వశమయ్యా ?

చంద్ర—అత్యద్భుతక్రియుఁడును ప్రియదర్శనుఁడు నగు అవుని స్నేహ భాగ్యము దొరకినందున వశమయి. కావున విన్నవించుకొనెదను—నాయన గారు ఈ పీఠప్రకాశుని నన్నుఁగానేగాని, అంకకన్న ప్రేమతోడికంటితోఁగాని చూడవలయును—అని.

రాము—[అవుని నిరూపించి], సంతోషము. నీ చెలికాఁడు ఈ బాలుఁడు అతిగంభీరాకారుఁడుగా నున్నాఁడు.

ఉ. ప్రోవఁగ లోక సంఘమును మూర్తి ధరించిన యప్రపేదమో ?

కావఁగ బ్రహ్మాకోశమును గాయము దాల్చిన ఐత్త్రీ ధర్మమో ?

ప్రోవా నమస్త శక్తులకు ? మొత్తమొ నమణి రత్నసాగికి ?

శ్రీ విలసిల్లి దృశ్యతః జరించు జగత్సృష్టితైకరాశియో ?

౨

అవు—అహో ! పుణ్య ప్రభాత దర్శనుఁ డైన యీ మహాపురుషుఁడు—

తే. నిర్వృతి స్నేహ భక్తు లన్నికయమనకు

వింగడం బైనయట్టిది వేళ్ళ మొకటి,

ప్రాగ్రహర మైన యట్టి ధర్మం బొసంగు

సంప్రసాదంబు విగ్రహ సంచరంబు !

౩

ఆశ్చర్యము—

ఉ. వైరము శాంత మయ్యె, శమవద్దుక మౌ రస మబ్బె, బ్రబ్ధి పౌం

గారెడు గర్వ మస్తమిక మయ్యె, విసమ్రుత నన్నుఁ గుంచెడికా,

దారున వీయనం గన నదాప్రవణుండన యైతి నద్దిరా !

యారయఁ దీర్థము ల్పారె మహార్ష విభూతియుతుల్ మహాజనుల్,

౪

రాము—ఏమి యిది! ఒక్కమృదేశే దుఃఖకాంతి కలిగించుచున్నాడు! ఏ నిమిత్తముననో అంత రాత్రినున్నీహము జొందించుచున్నాడు! కాక; స్నేహముట నిమిత్త సత్వశేఖ ముట! ఇది పరస్పర పరాహరిముగదా? అట్లే—

అ. గూడహతు వేదా కూర్పును వస్తురి,
బహిరుపాదిఁ బ్రీతి బలపికొనదు,
ప్రొద్దు పొడిచినంత పుండరీకము పూదు,
నెలమజేయుఁ గరంగు నెలయుఁ దోవఁ,
అవు—చంద్రకేతూ, ఏ రెవరు?

చంద్ర—ప్రియవస్యా, మా వాయవగారు గదా.

అవు—అటయిన నాకును ధర్మమునుబట్టి అట్లే; ఏలన, ప్రియవయస్యా అంటివి కావున. కాని, నీకు ఈ శేరం బరఁగువారు రామాయణకథాపురుషులు పూజ్యులు నల్పురు గదా, అందు విశేషముం తెప్పము.

చంద్ర—ఓయి, పెదవాయవగా రని యెఱుంగుము.

అవు—[ఉల్లాసముతో] ఏమీ! రఘునాథుఁడా? సంతోషము! శేఖరు సుప్రభాతిము; ఏల యన, ఈ దేవుని కంటిని. [సవినయ కారుకముగా మంచి] నాయనా, ప్రాచేతస శిష్యుఁడు అవుఁడు అభివాదనము చేయుచున్నాడు.

రాము—ఆయుచ్ఛంతుఁడా, రా రమ్మ. [అని సన్నీహముగా కవుంగిలించి] ఓయి బాలకా, నలదు ఆలవినయము నలదు. పలుమాటలు చిక్కఁగా నన్ను కాలి లింపుము.

తే. విరియు నెత్తమ్మిలోరేకువిభవ మొప్పఁ

దీన మృదు మన్యజంబు వీమేని తాతు

నాకు మితి మేర లేని యానంద మొనఁగుఁ

జంద్రపందన నిష్కంద జడము వత్స.

అవు—[స్వగతిము] నా పై వీరికి ఇట్టి నిమ్మరస స్నేహము. శేనన్ననో గెలియక వీరికే ద్రోహ మాచరించిరిని, ఆయుధ పెక్కుటవఱకు దురువ్యంగమును వహించిరిని. [ప్రకాశము] అవుని బాలికత్వమును వాయవగారు మన్నింపవలయును.

రాము—వత్సా, నీవు ఏమి యపరాధము చేసితివి?

చంద్ర—గుఱ్ఱము వెంట వచ్చినవారు వాయవగారి ప్రతాపమును నెల్ల డింపఁగా నీరఁడు వీరము చూపినాఁడు.

రాము—ఇది క్షత్రియునవ అలంకారము గదా.

ఉ. తేజగలాఁడు పర్యునౌరుతేజము నోర్వఁడు; వాని కద్దియే

ద్రాజియఁ దెచ్చికోని విజభావముగాఁ బ్రకృతి ప్రరూపతఁగా;

జేతె యినుం దజప్రము రుచిప్రకరంబులతో జ్వరించుడుగా;

దేజముఁ జిత్రభానుల దిక్కుతముంబలఁ గ్రక్కుఁ జూడవే.

చంద్ర—ఈవీరుని యనువానముకూడ శోభించునదే. నాయనగారు చూడ
కలయును, ప్రియవత్సయ్యఁడు ప్రయోగించిన జ్యంభకాస్త్రములచే నైస్యములు
అంతటను కదలక ప్రాన్నుడి యున్నవి!

రాము—కతాన్, అవా, ఆస్త్రము నుపసంహరింపుము. వీవును చంద్రకేతూ,
చేతన దక్కి దిగుల్కానియున్న బలములను ఓదార్పుము.

అవు—నాయనగారు ఆజ్ఞాపించినట్లు. [అని ధ్యానమును ఆభినయించును.

చంద్ర—కాయన యాజ్ఞ.

[అని నిష్క్రమించును.

అవు—కాంటించినది ఆస్త్రము.

రాము—కతాన్, సరహస్య ప్రయోగ సహారము ఆస్త్రములు సంప్ర
దాయము కలవి.

ఆ. బ్రహ్మహితమునొలుకు బ్రహ్మదు లాద్యులు

వేయ వర్షములు తపించి గురులు

ఆత్మ తేజములనె యత్తములుగ వీని

మనతపోమయములఁ గాంచినారు.

అట్టి యీ మంత్రపారాయణోపనిషత్తును భగవానుఁడు కృతావ్యయము
సహస్రార్థిక సంకల్పనముల శిష్యుఁ డయిన కాళిదాసుని విశ్వామిత్రునికి ఇచ్చినాఁడు.
ఆ భగవంతుఁడు నాకు నిచ్చినాఁడు. ఇది వీని క్రమము. కుమారునికి మఱి ఏ సంప్ర
దాయమున వచ్చినదో అడిగెదను.

అవు—చూ యిరువురకు ఆస్త్రములు స్వతఃప్రకాశములు.

రాము—[అలోచించి] ఏల యట్లు సంభవింపరాదు? ఇది ఏదో దౌడ్డ పుణ్య
పుం బరిపాకముచేఁ గలిగిన మహిమ గానోపు. ఇరువురకు అంటివే అది యేమి?

అవు—మేము ఇరువురము కనలవాండ్రము భ్రాతలము.

రాము—అటయిన రెండవవాఁ డెవరు?

[నేపథ్యమున]

భాండాయనా, భాండాయనా,

తే. సృష్ట వసులతోడ దీర్ఘాయునికి లవునికిఁ

జివ్య యంటివా? యౌ నని చెప్పెదె సఖి?

జగతి నణఁగుత నదిరాజశబ్ద మిప్పుడు,
క్షత్త్రశస్త్రాగ్ని లిప్పుడు శమము గనుత.

రాము—

తే. ఎవఁ డితఁ డింద్రమణి శిథిల్పని లలితుఁడు?

శబ్ద మాత్రానఁ బులకదంశనుని నన్ను
నభినవశ్యామ జలదగర్జిత విమిష

బద్ధకలిర కదంబదంబరువిఁ జేసె.

౧౦

లవు—ఈయన నాయన్నయ్యగారు, కుటుంబంబున పేరు, భరతాశ్రమము
నుండి మరలి వచ్చివారు,

రాము—నత్నా, ఆయుష్షుంకు నీతని ఇటవం టిలువుము.

లవు—అట్లే.

[అని పరిక్రమించును.

[అంతట కుటుంబు ప్రవేశించును]

కుటుంబు—[అదృశ్య ధైర్య హర్షములతో ధనుస్సును ఆస్థానించుచు]

సీ. వైవస్వతుని భగవాను మనువుఁ దొట్టి

యేనృపురై త్రైలోక్య హితముపొందె

నమరేంద్రునికి సతం బభయదక్షిణ లిచ్చి

రేల నెల్లరదిగు నీర్పినారొ,

ఏరాజవరులు ధర్మేశ్వర చరితుల

దృష్టల బస్మికరించు కొలుకుఁ

దమకుం బ్రక్తితి సిద్ధధర్మం బయినవైత్త్ర

విక్రమంబును జ్వలించిందనారొ,

తే. అట్టి సావిత్ర నృపులతో నాలమెని,

ధన్య మౌ విది మధుకాదండ నతిము

దీప్ర దివ్యాత్మ విస్మర త్తీవ్రకీల

కాండ నిరాజితజ్వంబు కార్ముకంబు.

౧౧

[అని వికటముగా పరిక్రమించును.

రాము—ఈ క్షత్రియ బాలునందు ఏవో అనిర్వచనీయ మైన పౌరుషాది
శక్తము కలదు.

ఉ. చీటి దృష్టి కైకొన దశేష జగత్తయ సత్త్వసారముగా,

దీరము నుద్దేశంబు గతి దిగ్గంగ జేసిదెబోలె దారుణిగా,

గౌరవ మూను వీడు గిరితైవతి బాలుడ యయ్యు, మాయరే!

వీరమో దర్పమో యిటులు వీర ధయ యాదెన వచ్చుచున్నదో? ౧౨

అవు—అన్నవ జనుము,

వకు—ఓయి ఆయుష్కంఠుడా, ఏటి దీమాట యుద్ధ మని?

అవు—అదేదో ఏపాటిలే. దృష్టభావము మాని, ఆర్యా. వీరియెడల విషయముతో వర్తింపును.

వకు—అది యే?

అవు—మహారాజా రఘుపతి ఈయన మఱి మనయందు నెయ్య మూని యున్నాడు. నిన్నుఁ జెంతఁ జాడ మిక్కిలి కోరుచున్నాడు.

వకు—[సత్కర్మముగా] ఆయన రామాయణ కథావాచకుడు, బ్రహ్మాండమునకు రక్షకుడు.

అవు—అవును.

వకు—ఆ మహాత్ముని పుణ్యదర్శనమును కోరవలసినది గదా. కాని మన మెట్లు ఆయనను దలఁచువలయునో ఎఱుంగవచ్చును.

అవు—గురువునందోలె ఉపచార పూర్వకముగా దలఁచువలయును.

వకు—అనలో, అది యెట్లు?

అవు—అత్యుదారుడు మజనుడు చంద్రకేతుడు ఊర్విశాస్త్రుడు నన్ను ప్రియవయస్కుడ నని శుభ్యముచేత చేరుచున్నాడు. కనుక ఆ సంబంధము చేత ఈ రాజుని మనకు ధర్మము ప్రకారము నాయన.

వకు—అటులైన రాజునన్ని యెడలైనను విషయము నిందనీయము గాదు.

అవు—అన్నా, ఈ మహాపురుషునిం జాడుము, వీరి ప్రభావగాంభీర్యములు వీరి వివిధలోకాతీత గుచరితాలికయములను మోచించుచున్నవి.

వకు—[మాచి]

తే. బాపురే! ప్రసాదాత్మ మీరూప మేమి!

సావన మహారే! యీ యనుభావ మేమి!

మాయరే! పాత్రమందె రామాయణకవి

భారతీదేవి! బ్రకటిందె భాసురముగ.

౧౩

[సమీపించి] నాయనా, ప్రాచేత సాంకేవాని వకుడు అభివాదనము చేయుచున్నాడు.

రాము—రా రమ్మ, ఆయుష్మంతుడా,

తే. ఆమృతపూరిత వారివాహంబు కరణి
విద్దమును శ్యామలము నగు నీదు మేవిఁ
గొఁగిదిం బొడువంగ నుక్కంత గొంటి
వత్సలత్వంబుచే బరవత్స్వ మొంది.

౧౪

[కొఁగింది స్వగతము] ఈ బాలుఁడు ఎవరిపట్టి?

క. సర్వాంగ ప్రుతనైజ దేహజ గరిష్ఠప్రేహ సారంబో? దృ
కృర్యాకారముఁ దాల్చి పేర్పడిన వల్గద్రేకనా రాతువో?
విర్వృత్తుందో ప్రహర్ష సంఖితి హృత్స్పిగ్ధ స్వవౌషుంబుచే?
బర్హిచేకా బరి వీడు కొఁగిది సురాప్రావృత్తివంతికా మెయికా.

౧౫

అవు—నాయనా, చండాంతుఁడు నడిమింటికి కచ్చి ఫాలదేశముం గాల్చు
చున్నాఁడు. కావున ఇది ఈ మద్రిక్రింద నాయన ఇంచుక శీఘ్ర కూర్చుండుఁగాక.

రాము—కత్తా నీకిచ్చ మెట్లు. [అందఱును పరిక్రమించి కూర్చుందురు.

రాము—[స్వగతము]

అ. బిర! ప్రశ్రయంబు బాటించు వహిలోనె
నడక, విరిక, యాసనంబు మొదలు
భావములు వచించుఁ బరమ సామ్రాజ్యంబుఁ
గురువికి లవునికి నకుంతితముగ.

౧౬

తే. సహజలక్ష్మీ విరాసముల్ చదురు గొల్పుఁ
బ్రతికరి మనోరమం బగు వర్తకమును,
అమరినం బగుమణిని దదంకులవలె,
విరియు నెత్తామరను దేనెబిందులవలె.

౧౭

ఈ బాలరయందు మెండుగా రిభుకుల కుమారుల ఘాతుకు గాంచుచున్నాడు

తే. యవకపోతంపు మెడఁబోలె నొడలు కప్పు.
మూఁపు లెనసెడి నాఁటోతు మూఁపురమును,
సప్రసాద మృగేంద్ర విశ్చలము దృష్టి,
స్వరము మంగళ మురజమాంసరి కలంబు.

౧౮

[నిపుణముగా పరికించి] అహో ఈ యాకారము నన్ను బోలుట మాత్రమేగాక,

చ. కనఁబడుచున్న పీఠుయుగంబున నైపుణిమీఱఁ జూచినఁ
జనకజఁబోలు చందములు నైతము జానుగ నద్ది యద్దియుఁ;
కనులకు వెండి కానఁబడు కైవడి నున్నది వీరిమోములఁ
మనఃతపత్ర లక్ష్మికి నికాయ్యము ప్రేయసియాస్య మద్దిరా! ౧౯

ఆ. శుక్తిజాచ్చదంత కోచి ర్మనోజ్ఞ మీ
పెదవి ముద్ర యదియె. వీను లవియె;
నేత్రయుగళ రత్ననీలంబి యైనను,
సుదగతాగుణంపు జోక యదియె. ౨౦

ఇదే వాల్మీకి నివసించు వాడనము. ఇట శేఖరా దేవి విడువఁబడినది. శిశువుల
యాకృతియు నిది. మఱి ఆస్త్రములు స్వతః ప్రకాశములు అనునదియేది కలవో,
దానిని విమర్శించెదను. అప్పుడు చిత్రదర్శనమున నా చేసిన యస్త్రార్థ్యమజ్ఞానము
నెఱవేతినదా? సంప్రదాయము లేక ఆస్త్రములు కలుగు నని విని మెలిమి. ఈ
సుఖాతిశయమో సంజేషములూ తేలిపోవుచున్న నా యాత్మను నమ్మించుచున్నది.
దేతరే గర్భభారము రెండుగా నెఱకొని యుండుటను నేను పలుమాలు కని
యుంటిని [సభాచ్ఛము]

చ. పరిచితి యొకొరింది నెఱిఁ బండినప్రేముడి నేకతంబునఁ
సరళత విశ్వపించియును సాజపునాన జడేశలం గనఁ,
గరమున గర్భముం దడవి కంటిఁ గళఁ గవ లంచు నేన ముఁ,
సరవిది వెన్నె నెన్ని దివసంబులకో ప్రియ తాను గన్గొనెఁ. ౨౧

[ఏడ్చి] మఱి, వీరి నడుగుదునా ఏదేని యుపాయముచేత?

అవు—నాయనా! ఇదేమి!

తే. భువనమంగళ మైనమీమో మి దేమి
'బాష్పవర్షంబుచేతను బాత్ర మయ్యె
కుహిన జాలంబుచేతను దోగినట్టి
పుండరీకంబునం గ్రాలు విండుపిరికి.

శుకు—ఓయి వత్సా,

డి. ఏయది గాదు దుఃఖము మహిమక లేమిని రామమూర్తికి?

ప్రియసి నవ్వ యైన నటపీమయమే గద నర్వలోకముగా.

నేయమ దట్టి. దీవిరిహ వీరదికిఁ దరి గానరాదు, రా

మాయజకావ్యపుం బతితి వయ్యును పి విటు ప్రశ్న చేసెదే!

౨౦

రాము — [స్వగతిము] అహో, అలాపము తిటస్థముగా నున్నది. ఇంక ప్రశ్న వలదు. పాడు దేందమా? ఏల యిటు అకస్మికముగా చాపలమై పరుగులు వాటిరిరి! గోని దుఃఖమును బయటికి ప్రితుల్పు కోర్కె వాడైన కిశుజనము పైతిము కనికరించునట్లయితిని. కానీ యీ భావమును దాఁగురించెదను. [ప్రకాశము] బాలురారా, రామాయణ మని వినుము, ప్రాచేతన భగవంతుని పరివృత్తినిష్యుండ ముట, నూర్వకంఠ ప్రశస్తి యుట; అందు ఏమేని యించుక విషం గుఱుపాల పడుచున్నాను.

వసు — ఆ గ్రంథము నంతయు మేము వలించితిమి. ఇప్పుడు కటాక్షన జన్మికి కచ్చిని యీ రెండు పద్యములు బాలచరితంపుఁ గడపటి యధ్యాయము గానివి.

రాము — వత్సా, పతింపుము.

వసు —

తే. మొదలనే ప్రియ యయ్యె రామునకు సీత

తండ్రి యంగీకరించిన దార యగుట;

అట్టి యా ప్రేమ వర్తిల్ల నామె చేసె

గుణగణముచేత మఱి రూపగుణముచేత.

౨౧

తే. రాముఁడును సీత కౌశలకారణముగానె

ప్రాణములకన్నఁ బ్రియుఁడుగా బిడ్డవిల్లె :

మానగము మాత్రమే యెందుఁ దా నెఱుంగు

నొందొరుల మీదఁ గల ప్రీతియొజనంబు.

౨౨

రాము — [స్వగతిము] ఇది అతి దారుణముగా హృదయ మన్వమును శుద్ధా కము చేయుచున్నది! హా దేవీ! ఇట్లే గదా అప్పుడు జరిగినది. అహో మిమ్మని విపర్యాస పరంపరచే విప్రలంభాంతములుగా నున్నవి యీ సంసార వృత్తాంతములు!

చ. నిరతికయంపు నమృతపు నిస్ఫిరహర్ష ము దేద? నా పర

స్పందితనంబు లేద? రసనంపుత కౌతుకకృష్ట లేదనో?

హరుసమునందుఁ గుందున హృదైక్య ము దేద? న దైననుగా బరి

స్ఫురణమ సేయుఁ గాని, యుడివో దిది పావపుఁద్రాణ మక్కటా!

౨౩

అయ్యో! కష్టముగా నున్నదే!

క. నాకుఁ బ్రియాగుణ సాహ

స్రైకోస్మీలనముచేత నతివేళలమై

యేకాలము దుస్స్వరమో

యాకాలమె నంన్మరింప నైతివి హా! హా!

౨౭

ఉ. అత్తటి విందుకిందుక మృగాక్షిచనుంగవ యంకురించి యు

ద్వృత్తత కంగవిందు చలివిస్తృతి యందుకఁ జెంది తె విదెఁ;

చిత్తభవుండు ప్రాయమును స్నేహము భావము నంద గాంచి నే

యె త్రులు దెందమందును మెయిఁ మటి గోలతనంబు మేకొనెఁ.

౨౮

కుళ—ఇది యొకటి మందాకినీ చిత్రకూట వనవిహారమందు నీ తాదేవింగూర్చి
రఘునాథుని పద్యము :—

క. పీతై విన్యస్తమదిలె

నీకొలెడి తాతిపట్ట మెదురం గనుమా;

యీతేసర మందుమయిఁ

పీకునఁ బూచిందుచేఁ బ్రశుప్తంబుదలెఁ.

౨౯

రామ—[సలక్షాస్మిక స్నేహకరుణముగా] శిశుజతులు మిక్కిలి చేలను,
అందులోను అరణ్యచరులు మఱియు; హా దేవి! ఆ తావును అనుమయంపు స్వైరి
విహారాప్రసంగ సాక్షులను సృరింతువా? కట్టా కట్టా!

మ. మనమం దెంతు శ్రమాంబు శీతలితముఁ మందాకినీ మంద పా

వనబో తయితాలకాకులిత భావ్యత్వాల చంద్రద్యుతిఁ

వినివృ త్రాగ్నిభాంక నైజనుషమా విద్యోతి గందంబు నే

న నలంకార మనోరమ శ్రుతివిభా ప్రాజ్యంబు పీవక్త్రముఁ.

౩౦

[స్తంభితునికలె నుండి సకరుణము] ఆహా! ఏమి యిది!

ఉ. ఆకృతి భావనావళి మహర్షి సృజించి ఘటించె మ్రోల నాఁ

లైకొవి యూటడించుఁ బెదఁబాపియు నాప్రజనం బవారణఁ;

లోకము పెక్కళాన మగు లోవివికల్పము కాంతిఁ బొందినఁ,

దాకము నొందుదుండుదలె స్వాంతము వెన్నెదుషాగ్ని రాశిలోఁ.

౩౧

[శేషభ్యమున]

చ. బుధుతల కయ్య మందు వెఱుఁ బొక్కి వసివుఁడుఁ బుట్టఁబుట్టువుఁ
బడి జనకుండుఁ బంక్తిరథుపట్టపుదేవు లరుంధతీయతర్
తడవు గమించి యాశ్రమము దవ్వగుటఁ జర మేనిఁ గ్రుందుటఁ
వడి గొనుచుఁ శ్రమార్తులయ వ్రాణుడు వచ్చుచు నున్నవారదే. ౩౨

రాము—ఏమీ! భగవంతులు ఆరుంధతీ కసిష్టులును అన్యయు జనకుఁడును
ఇట శే యున్నారా? కట్ట! ఎట్లు వీరిని చూతును! [సకరుణముగా చూచి] అహహ!
నాయన జనకుఁడు మాడ ఇట శేవచ్చినాఁ డని పిడుగుదెబ్బలిఁటిని మందభాగ్యుఁడను.

ఉ. వియ్యము దొడ్డ దంచుఁ గనుపెట్ట వసిష్ఠముఖుల్ ప్రహృష్టులై
యయ్య లవత్వ యౌతక మహంబునఁ గూడినరీతిఁ గాంచియుఁ
ఇ య్యతిఁహెరదుఁబునున నీదృకుఁ గాంచుచుఁ దాతమిత్తునిఁ
ప్రయ్యన పేయిగా! సరియే! రాముని కెయ్యది దుష్కరం బిగుఁ ౩౩

[శేషభ్యమున]

కటకటా!

చ. అనుభవ మాత్రముగ నిరి
యునికి గొనిన రాముఁ దల్లు బాదవిడిఁ గనుం
గొని మును కని యెఱిఁగినజన
కునిదోధన నెఱిఁగి మూర్ఖుఁ గూలిరి పెలుచుఁ. ౩౪
రాము—హా నాయనా జనకుడా! హా కల్లులారా!

క. జనకులకు రఘువులకునుం
బనితం దెది కృతన్న గోత్రమంగళముగ నం
దును పైత మకరుణుఁడఁ బా
పిని నగు నాపిఁడఁ గరుణ పృథ సుడి మీకుఁ. ౩౫
ఇదె పోయి సంభావించెదను. [అని లేచును.]

కుశలవులు — నాయన ఇటు ఇటు.

[సకరుణముగా పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కుమారప్రత్యభిజ్ఞాన మను
మ హాంక ము స మో ప్త ము

సప్తమాంకము

[అంతట లక్ష్మణుడు ప్రవేశించును]

లక్ష్మణుడు—ఓహోయి! నేడు భగవంతుడు వాల్మీకి బ్రహ్మ క్షత్రి
పార జానపద సమేత మయిన ప్రజలను మమ్ము గూడఁ బిలిచి సకల మైన
దేవాసుర తిర్యగురగ నాయక సంయుక్తముగా జంగమమును సావరమునునగు భూతి
గ్రామమును తన ప్రభావముచేత ఒక్కడే సమకూర్చినాడు. నన్ను అన్నగారు
అజ్ఞాపించినారు: “వత్సా, లక్ష్మణా, భగవంతుడు, వాల్మీకి తనకృతిని ఆచరణలు
అవగాహించి మిటకు మనలను ఆహ్వానము చేసినాడు. కావున భాగీరథీ తీరమున
నొక మనోజ్ఞ సానమున నీవు సమాజ సన్నివేశము కావింపవలసినది.” అని.
నేనును మురైహర్త్య రూప మయిన భూతి గ్రామమును తగిన తావులం
గూర్చుండఁజేటితిని. మఱి ఏడుగో:—

తే. ఆధిపసింధియఁ బ్రాజ్ఞరాజ్యాశ్రమమును | దాపసింధుల కిష్టవ్రతమును టాని
వామదూపజ మౌనిపై ధర్మిచేత | నన్ను యివటికె యుపదెంచుచున్నవాడు, ౧
[అంతట రాముడు ప్రవేశించును]

రాముడు—వత్సా, లక్ష్మణా, రంగప్రాశ్నికలు వచ్చియున్నారా?
లక్ష్మ—వచ్చియున్నారు.
రాము—ఈ బాలర నిగువురను చంద్రశేఖరైశ్వరో సమానమయిన స్థాన
మర్యాదను పొందింపవలసినది.

లక్ష్మ—ప్రభు స్నేహంపుఁ దార్కాణముచేత అట్లే కావించితిని, ఇదిగో
మఱి రాజాసనము పఱుపఁబడి యున్నది. ఆర్యుడు కూర్చుండుగాక.
[రాముడు కూర్చుండును.

లక్ష్మ—ఓహోయి, ఆరంభంపుడు.
నూత్రిధారుడు—[ప్రవేశించి] భగవంతుడు భూతార్థము చెప్పువాడు
ప్రాచేతసుడు సజంగు సుసావరిమును జగత్తును అజ్ఞాపించుచున్నాడు:—“మేము
అర్జుంబగు నేత్రముతోఁ జూచి పాదసంబును కరుణాద్భుత రసంబునుగా నేప్రబంధ
మును నిబంధించితిమి, దానిని కార్యగౌరవముచేత హెచ్చరికతో పరికింపుడు” అని.
రాము—ఇట్లు చెప్పుట యైనది; ఏమన,—“మహర్షులు ధర్మములను
పాత్యక్తిరించినవారు, ఆన్యత సారములును పరోరజసములును అయిన తత్త్విజ్ఞాన
మలు ఎటకు భంగ మొందవు. కావున వానియందు శంక వహింపఁకూడదు” అని.

[శేషభ్యము]

హా ఆర్యపుత్రుడా! హా కుమార లక్ష్మణుడా! ఏకాకిని మందభాగ్యును, దిక్కు లేనిదానిని, అడవిలో నొప్పలుపడుచున్న నన్ను ఈ కుశలు ఘాతుక జంతువులు మెసగం జూచుచున్నవి. ఇదె శేను ఓపలేక భాగీరథిలో నన్ను వైచి కొనుచున్నాను.

లక్ష్మ—[అత్యగతము] కట్టా! ఇదేదో మఱియొకటి యైనది!

మూర్త—

తే. దేవి వైశ్వంభరేయి సాదీప్యతల్లి
రాజు విడిపింపఁగా మహారణ్యమందుఁ
బ్రసవవేదన పెల్లు సంప్రాప్త మగుదు,
వైచివానె దన్ను గంగాభవానియందు.

[అని నిష్క్రమించును.

రాము—[సాతేగము] హా దేవి! హా దేవి! తుణము జేపును.

లక్ష్మ—అర్య, నాటక మిది.

రాము—హా దేవి! దండకారణ్యవాస ప్రియ సఖి! రామునిరలన నీవ ఈ దైవ దుర్విపాకము!

లక్ష్మ—అర్యా, సమాశ్వసిల్లిము, ప్రబంధార్థమును అవధరింపుము.

రాము—ఇదె నన్నధుడను, వశమయ్యుడను.

[అంతట ఒడిలో ఒక్కొక్కదాఁడు నుంచుకొన్నవారై పృథ్వీభాగీరథులు
పట్టుకొనఁగా నీర ప్రవేశించును]

రాము—కత్తా, లక్ష్మణుడా! అడుగిడ దొరకిని చిమ్మ నీటిలో పడి పోవుచున్నాను. నన్ను పట్టుకొమ్ము.

పృథ్వీ భాగీరథులు—

తే. ఊబిటిల్లుము కల్యాణి యూబిటిల్లు,
నీదె పున్నెంబు; వైదేహి నీదె శవము;
నీరిలోపల గంటి వోసిరిజాతి,
కమ్రతేజుల రఘువంశకరులఁ గవల.

నీర—[సమాశ్వసించి] ఆహా! ఇరువురి చారకులను కంటిని! హా! ఆర్య పుత్రుడా!

[అని మూర్ఛిల్లును.

అశ్వ—[పాదములతోఁ బడి] ఆర్యా, సంతోషము, వర్జిల్లుచున్నాము. రఘువంశమునకు శుభ సంతానము మొలచినది. [చూచి] హా! హా! ఏమి! బాప్తుమొకరిగొని ఆర్యుఁడు ఓపలేక మూర్ఛిల్లినాఁడు.

దేవత లిగువురు—పట్టి, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము.

సీత—[ఊఱడిల్లి] భగవంతులారా, మీ రెవరు?

పృథ్వీ—ఈమె నీ శ్వశురవలదేవత భాగీరథి.

సీత—భగవతి, నీకు మొక్కుదను.

భాగీ—చారిత్రిమునకు తగిన కల్యాణ సంపదను పొందుము.

అశ్వ—అనుగ్రహింపఁబడితిమి.

భాగీ—ఈమె నీకల్లి విశ్వంభర.

సీత—హా అయ్యో, ఇట్టిదానినిగా నన్ను నీవు చూచితివి!

పృథ్వీ—రాజు పుత్రు. [అని ఒండొరుం గాఁగిలింపుకొని మూర్ఛిల్లుదురు.

అశ్వ—అహా! ఆర్యును గంగాపుష్పములు అనుగ్రహించినారు.

రాము—[చూచి] ఇది కరుణితరముగాఁ గదా ఉన్నది.

భాగీ—విశ్వంభరకూడ వ్యథనొందుచున్నదట; జయించినది యపర్యవృత్తి. అట్లు గాదు; చేతన గలవారి కెల్ల నిది యొక సంసార తింతువు. మోహంతు ముడితోడిది: ఎప్పటికిని త్రెవ్వక వృద్ధులమున నుండునట్టిది. పట్టి వైదేహి, భూతధాత్రి, ఊఱడిల్లుడు, ఊఱడిల్లుడు.

పృథ్వీ—[ఆశ్చర్యమున] సీతను గని యూరడిల్లుట యెట్లు?

తే. రక్కసులయిక్కఁ జీర మున్ని యొక్కటియును,

ద్యాగము సుదుస్సహంబు దెండవది యదియు—

భాగీ—

దైవము పచేళిమం బయి దటియ దాని

ద్వారములు మూయఁ దరమె యేప్రాణి తైన?

పృథ్వీ—భాగీరథి. సరిగా చెప్పితివి, కాని ఇది రామధద్రునికి యుక్తమా?

తే. బాల్యమునఁ దాను బాలుండు వట్టినట్టి

పాణి నాకండు గొనఁడు ప్రమాణముగను,

నన్నుఁ గొనఁడు జనకునిఁ గొనండు వహ్నిఁ

గొనఁ, దనుస్మృతిఁ గొనఁడు, సంతతిని గొనండు.

నీర—హా! అగ్రపుక్తుని స్మరింపఁజేసితివి.

పృథ్వీ—నీ! నీ వార్యపుక్తుఁ డెఁడు!

నీర—[సలజ్ఞాఁరము] హానీ, అమ్మ చెప్పినట్లే.

రాము—అమ్మా! పృథ్వీ, ఇట్టివాఁడ నైతిని.

భాగీ—భగవతీ, కనుంధరా, తమింపుము. సంసారమునకు దేహమవుగదా.
మఱి, యెఱుఁగనిదానివలె అల్లునిపై శోపించెదవేమి?

కా. జ్యోయం తల్లెను ఘోరదుర్మళము; లంకాద్వీపముం దగ్ని చే

తూయిష్టస్థిత చావికుద్ది నెటు నమ్ముక మానుమం దిందులకా?

ఈ యుర్విప్రజ్వల గొల్పుచే కులదనం ఓజ్జ్వలవంశాఢీకౌ,

ఏయిక్కట్టునఁ జిక్కి పుత్త్రులుఁడు తా నిం కేమి సేయుం గటా.

అత్య—దేవతలు అవ్యాచారిమయిన స్వభూతిహృదయజ్ఞానము కలవారు
గదా. అందులోను భాగీరథమాట చెప్పకలయునా? కావున అమ్మా నీ కేదె నా
నమస్కారము.

రాము—అమ్మా, నీవు భగీరథ కుటుంబమందలి నీ ప్రసాదమును నెఱచేర్చితివి.

పృథ్వీ—నిత్యము మీకు ప్రసన్నురాలను. అయినను నా పట్టికే గలిగిన
శోకావేగము వచ్చిన రాకలోనే నాకు రుస్సునా మైనది. ఎఱుఁగనిదానిను గాను
రామధన్రునికి నీరియంగుఁ గల శ్మశ్రుకమును.

అ. దైవవళత నతఁడు దయితను విదనాడి

మెరియు చున్నయట్టి మెదఁదతోడ

బ్రదికి యున్నవాఁడు ప్రజల పుణ్యమునను

నకల జగ దతీత సత్త్వమునను.

రాము—గురువులు గర్భరూపులయందు కరుణాకంఠులు నుమా.

నీర—[విచ్చుచు, కృతాంజలిమై] అమ్మా నన్ను నీ యంగములంగు విలయ
మొందింపును.

రాము—మఱి యేమి చెప్ప నున్నది!

భాగీ—కాంతిము, విలయ మొందక వేయియేండ్లు ఉండుము.

పృథ్వీ—నీ పుక్తులను నీవు చూచుకొనకలయును.

నీర—అనాథ నైతిని, ఇక నీ శత?

రాము—హృదయమా, కజ్రమవు నుమా.

భాగీ—ఏమి! సనాథవే, అనాథ వెట్లు?

నీర—మందభాగినికి నాకు సనాథత్వ మెక్కడిది?

భాగీ—

క. లోకైక మంగళంబును

ఏకరణిని నిన్ను నీవ యెగ్గితేలా;

మాకు నయితము పవిత్రత

ఏకూటమిచేత హెచ్చె నిరుపమ సాధ్వీ.

౮

అశ్వ—ఆర్యా, వినుము.

రాము—లోకము వినునుగాక.

[నేపథ్యమున జోలాహలము]

రాము—ఇది ఏదో అద్భుతతరము.

శీత—ఏమి యిది! గొల్లిడుచు అంతరిక్ష మెల్ల ప్రజ్వలించుచున్నది!

పు. భా.—ఆహా తెలిసినది.

తే. క్రమముగఁ గృణాళ్య కౌళిక రాము లనుచు

గురుపరంపర వేనికిఁ గుదురుకొనియె,

నవియె యావిర్యవించుచున్నవి ముదమునఁ

గైదువులు మొత్తముగ జ్వంభకములతోడ.

౯

[నేపథ్యమున]

తే. వందనము నీకు నోదేవి, పసుధపుత్తి,

గతిసుమీ మాకు పీపుత్రకర్వయంబు;

అట్లు గాదె రమూద్వహం దానతిచ్చెఁ

జిత్రదర్శనచే నీచిత్త మలర ?

౧౦

శీత—సంతోషము, ఆస్త్రజేవతలు స్ఫురించుచున్నార.

అశ్వ—ఆర్యా, నీవు చెప్పి యుంటివి “తప్పక నీ ప్రసూతిని ఇవి భజించును” అని.

పు. భా.—

క. పరమాస్థములారా! జో

హరు! మీచేపట్టచేఁ గృతార్థులము కడుగా;

ఇరువుర నినుఁగులఁ గూడుఁడు

పరిభావన వేసినంత; భద్రము మీకుఁ.

౧౧

రాము.

తే. కుందుదరగలు విస్మయానందభువుల

కూడలిం బడి నడలి యాకులక నెనపి,

అట్టి దిట్టిది యని పల్క నలవి గావి

యొక దళావిశేషమును నా కొనగె విపుడు.

౧౨

పృ. భా-పట్టి సంతోషింపుము, నీవుత్త్రవ లిష్కడు రామభద్రతుల్యులై నారు.

సీత—భగవతులారా, వీరి కిప్పుడు క్షత్రియోచితకర్మ నెవరు చేయుదురు?

రాము—

తే. అల వస్థిర పాలింప నలరునట్టి

రముపులకుఁ దానె వంశవర్ధన ఘరీణ

నీరయును నక్కటక్కటా శిశులొలుకు

గానున్నది సంస్కర్తఁ గనుదు నెట్లు!

౧౩

భాగీ—పుత్రి, ఆ చింత నీకేల? ఈ నిమిగ్గులను పాలు విడిచిన తిర్వాతి

వాక్యః భగవంతునికి అప్పగించెదము. ఆయన వీరికి క్షత్రియముం గావించును.

తే. అమృత సీత, వస్థింతుడు నాగిరసుడు

నెట్లొ, ప్రాచేతిండును నట్లె చూచె.

జనకులయు రముపులయును సంతతులను

దాన రెండింటిని గురూత్తంసుఁ దగును.

౧౪

రాము—భగవతి చక్కఁగా ఆలోచించినది.

అత్త—ఆర్య, నిజముగా విన్నవించెద. ఆయాయుపాములచేత ఈ శిశు

వులు కళలపు లని యూహించెదను. ఎట్లన—

క. పీరును జనిపిద్రాస్త్రులు। చేరనవా రిరువురును బ్రచేతసుపుత్తులఁ ;

నీరూపమె గలవీరులు। దారావర్షముల వయసు వరగెడువారు.

౧౫

రాము—ఈ బాలురే వారిని నేనును తేలిపోవుచున్న హృదయముతో

మోహ మొందుచున్నాను.

పుష్ప—రాజ పట్టి, పాతాళమును పవిత్రము గావింపుము.

రాము—హా ప్రియా, లోకాంతరిమున కేగితివే!

సీత—అమ్మా, నన్ను నీ యవయవములయందు విలయ మొందింపుము. ఇట్టి

యీ జీవలోక పరివర్తమును అనుభవింప గమరను గాను.

రాము—ఏ ముక్తగము చెప్పవో!

పృథ్వీ—స్తవ్యమును నీడుగఱవ నానియోగంబున పుత్త్రీభవను కాను
కొనుము. ఆవల నీయిచ్చచొప్పనం గావింపుము.

భాగీ—అది సరి! [గంగా పృథ్వీ సీతలు నిష్క్రమింతురు.]

రాము—ఏమి బైదేహికి విలయమే సమకూడినది! హా దేవి! దండకారణ్య
వాసప్రియ సఖి! హా చారిత్ర దేవతా! లోకాంతరమునకు తరలితివి! [మూర్ఛిల్లును.]

లక్ష్మ్య—భగవంతుడా, వాల్మీకి, కాపుకాపుము. ఇదియో నీకావ్యార్థము!

[శేషభవ్యమున]

వాదిత్రమును తొలగింపుడు. ఓహోయి జంగమస్థానర సమేతులు ప్రాణ
ధారులు మర్త్యానుద్భవులు, చూడుడు వాల్మీకి భగవంతునిచేత అనుజ్ఞాశీమయిన
పవిత్రాద్భుతమును!

లక్ష్మ్య—[చూచి]

తే. మథనమునఁబోలె గాంగ మంభంబు కలఁగెఁ,

బ్రాహ్మ దేవర్షికం బయ్యె నాకనంబు;

అచ్చెరువు! లేచె నార్య తోయంబునుండి

బోయినదీదేవి భూదేవి తోడుగాఁగ.

౧౬

[మరల శేషభవ్యమున]

క. లోకార్ధ్యు, యోయచుంధతి, మాకుంగూర్పుము పృథివికి మందాకినికిఁ;

సీతమున నిదితి మిదే, వీరోదలి సీతఁ బుణ్యనిరతకా సార్వికా. ౧౭

లక్ష్మ్య—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యము! ఆర్యా చూడుచూడు. [చూచి] కట్టా,
ఇంకను ఆర్యుఁడు మూర్ఖుఁడేరలేదు. [అంతట అరుంధతియు సీతయుఁ బ్రవేశింతురు.
అరుంధతి—

తే. త్వర వహింపుము! నాపట్టి త్వర వహింపు!

విడుము శారీరతను సీత, వేగ రెమ్ము.

రమ్ము బ్రతికింపు నాపట్టి రామభద్రుఁ

బ్రియతమర్పర్కమైన నీశయముచేత.

౧౮

సీత—[సంగ్రహంబునఁ దఱిసి రామునిఁ దాఁకుచు] ఆర్యపుత్త్రుఁడు
సమాశ్వసిల్లును గాక.

రాము—[సమాశ్వసిల్లి, సానందము] ఓహో! ఏమి యిది! [చూచి హర్షా
ద్భుతములతో] అహో సుబ్బ దేవి! అమ్మ అరుంధతి, ఋశ్యశృంగ కాంతా సమే
తులు గురువు లందఱును!

అరుం—బాలకా, ఈమె భగీరథ గృహదేవత ప్రసన్నురాలు గంగాధగవతి.

[సేవభ్యుత్తరము]

జగత్పతి రామభద్రుడా, చిత్రదర్శనమందు నన్నుగూర్చి నీపరికిన యా పలుకున స్మరింపుము—ఏమనగా “అట్టి నీవు అయ్యా, గోడలియందు అరుంధతియుం బోలే మేలు తలంచుదానవు కమ్ము” అని. అందులకు నేను బుణము తీర్చుకొంటిని.

అరుం—ఈమె నీ యత్తగారు భగవతి వసుంధర.

[సేవభ్యుత్తరము]

మన్ను వర్తన పరిత్యజించునప్పుడు ఆయుష్మంతుడు చెప్పియుండెను— ఏమన “భగవతి వసుంధరా, క్షామ్యును నీ కూతును కాపాడుము జానకిని” అని ప్రభువయిన బాలుని యా మాటను జరిపితిని

రాము—ఎట్టిది! మహాపరాధము కావించిన వానిని నన్ను భగవతు లిరువు రును కనికరించివారు! [ప్రణమిల్లును.

అరుం—ఓహోయి పారజానపదులారా, ఈమె యిట్లు జాహ్నువీ వసుంధరా భగవతులచేత మరయి నా చేలియందు అనగా అరుంధతి చేలియందు సమర్పిత యైనది. పూర్వమే అగ్నిదేవుడు పుణ్య చారిత్రమును నిర్ణయించిన యీమెను బ్రహ్మాది దేవతలు స్తుతించిరి. అట్టి యీమెను మార్యకంఠపుం గోడలిని దేవయజన సంభవను నీరను రాముడు వెండియు గ్రహించుటకు మీర లే మనియెదరు?

అయ్య—ఇట్లు ఆర్య ఆరంభోతి తెలివి చెప్పగానే ప్రజలును సకలమయిన భూత గ్రామంబును ఆర్యును నీరను సమస్కరించుచున్నారు; లోకపాలురును పుష్ప లును విరుల వానలతో పూజించుచున్నారు.

అరుం—జగత్పతి రామభద్రుడా!

క. ఏయను నహదర్శచారిణి, నియోజితనుజేయవయ్య వియమంబు బిడిగా

బయిడిప్రతికృతికిబుడ్యా, శ్రయముం బ్రకృతిని దురంగ నవనమునండుగా.

నీర—[స్వగతము] ఎఱుంగు వార్యపుత్తుడు నీతాదుఱుమును కడిగి నైదుటకు.

రాము—భగవతి యాదేశించినట్లు.

అయ్య—కృతార్థుడ నైతిని.

నీర—బ్రతికితిని.

అయ్య—ఆర్యా, నిరజ్ఞుడను అయ్యుడను ప్రణమిల్లుచున్నాను.

నీర—బాలుడా, ఇట్టివాడవుగా చిరకాలము జీవింపుము.

అరుం—భగవంతుడు, వాల్మీకి, వీరిని కళలపులను నీతాగర్భసంభవులను రామభద్రపుత్తులను తల్లిదండ్రులతో గూర్చుము. [నిష్క్రమించును.

రామ అత్యుడులు—సంతోషము, అట్లే ఇది.

నీత—[సరాస్వతీకాతము] ఏరీ నా పుత్రులు?

[అంతట వాల్మీకియు ఖళలవులును ప్రవేశింతురు]

వాల్మీకి—ఖళలవులారా, ఖళలవులారా, ఈయన రఘుపతి, మీ నాయన; ఈయన అత్యుడు మీ చిన్ననాయన; ఈయన సీతాదేవి మీయమ్మ. ఈయన రాజు జనకుడు మీ మాతామహుడు.

నీత—[సహర కరుణాచ్ఛుతముగా చూచి] ఏమి నాయనయా!

ఖళలవులు—హే! నాయనా! హే! అమ్మా! హే! మాతామహా!

రామ—[సహరము ఆలింగించి] ఓయి నికుంగులారా, పుణ్యాని దొరకితిరి.

నీత—రా పట్టి కళా, రా పట్టి లవా; ఇరువురు నొక్కమ్మడి నన్ను జన్మాంతరగతను చిరము కాగిలింపుడు.

ఖళలవులు—[అటు చేసి] ధన్యమైతిమి.

నీత—ధన్యవాదుడా, ప్రణమిలుచున్నాను.

వాల్మీకి—ఓటి, ఇట్టి దానవే చిర ముండుము.

నీత—అహో! నాయన, కలగునపు ఆర్యాజనము సభర్తృక కాంతాదేవి అత్యునితోడ సుప్రసన్నులు అర్యపుత్రులవారు, ఖళలవులును గూడ కనబడుచున్నారు! ఈ యానందముచేత పరకళ నగుచున్నాను.

[నేపథ్యమున కలకలము]

వాల్మీకి—[లేచి చూచి] అరణిని ఉన్ములించి మధురానాథుడు వచ్చినాడు.

అత్యు—కల్యాణములు సానుబంధములు.

రామ—ఇదంతయు అనుభవించుచునే నమ్మకన్నాను. అట్లు గాదు, ఇదే ఆభ్యుదయముల స్వభావము.

వాల్మీకి—రామధర్మదా, నీ కింకను ఏమి ప్రియమును గావించును?

రామ—ఇంతకన్ననుం బ్రియ మొకటి యుండునా? ఆయిన నిది యగుగాక.

కా. గంగాంజ్వులు వోరె నీకథ జగత్కల్యాణ మై కాంత మై;

త్రుంగంజేపి యఘంబు శ్రేయములనందోహంబు బొందించుతకా;

రంగత్పింజక వాక్పతుర్ముఖ కవిప్రజ్ఞాక్షి నీనక్కలతికా

రంగంబిందు బుధవ్రజం బభినయాదార్థక విభావించుతకా.

౨౦

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.

సమ్యేకనమను సప్తమాంకము సమాప్తము

ఉత్తర రామచరిత నాటకము సమాప్తము.

పద్య సూచిక

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అంతటఁ గే	63	అతఁడగు	65
అకటపీఠ	14	అదినమల్	9
అచితమూ	68	అనందంబిడు	2
అట్లనంగ	16	అనుచు పురు	73
అడముగ	42	అయనదొడ్డ	53
అధికయిత	62	అయినమున్నె	51
అర్థ జీనించు	82	అవృత్తంబిది	9
అధికనించి	84	అఖిలలిఖ	25
అనియత	50	అనడించుట	34
అనుదిన మె	87	ఇట్టివారు	29
అనుభావ	88	ఇతఁడెవని	52
అపుడుప్రియ	10	ఇతిహాసంబు	67
అమృతపూరిత	79	ఇదిసంగ్రామ	67
అమృతమయ	43	ఇనభుజ్యే	67
అమృతీత	89	ఇరుదంపతు	37
అరిదిగ	58	ఇరుమైంగంక	55
అర్థముల	4	ఇరుపురిక	71
అర్థినిగాని	4	ఇనియసత్య	65
అలఁచికిన్	62	ఈభవారంబు	25
అలఁకుల్	7	ఈతఁడెవం	70
అలకపిష్ట	89	ఈదవ్యస	26
అలకపిష్టండు	1	ఈప్రదేశంబు	18
అల్లునిమఖంబు	4	ఈవనలుండు	50
అవనియమర	47	ఈవనిమిఠ	17
అశ్వమిద	60	ఈవర్తిగృహ	42
అసురాధీశు	45	ఈవికసాళని	58
అనాహయీ	11	ఈవెనుదీయ	39
అకృతిభావ	62	ఈసకలమ్మి	13

సద్యము	పుట	వద్యము	పుట
ఉందురుజ్యో	70	కలువదళం	88
ఉందులేనట్టి	60	కాంతతోడి	
ఉన్నప్పుడు	48	కాననగుచున్న	24
ఊడిలు	85	కావనిరాము	59
ఋషులు వెట్టి	69	వందలదరంగ	89
ఎందుమోదంబు	23	వడికరమ	22
ఎక్కటివె	70	కైదుపునెత్తి	66
ఎక్కడనింట	26	కొయ్యలను	69
ఎచటంగపి	44	కమముగ	88
ఎదను	16	క్రిందనీడను	22
ఎదిపియ	72	కన్యకీరికింకి	71
ఎదిమనోర	66	గంగాతల్మలు	93
ఎదియెవనికి	26	గిరివంశేభ	62
ఎరడితం	77	గుంజన్నివంజ	27
ఏకార్యముచే	14	గూఢాపీఠువేద	75
ఏదైవ్యతము	13	గొండిలులక	87
ఏమునునీ	69	గోడుగుడుపు	15
ఏయదిగాదు	81	గోదావరీవారి	27
ఏపురైనను	54	ఘోరప్రక్రియ	50
ఏలయనజేవి	2	చంద్రకేతుండ	74
ఏపాధుకుడ	14	చకిరిపారంగ	40
ఐననుకా	3	చరణగతాధ్వ	8
ఒంటిముని	62	చెలంగులై	18
ఒక్కొక్కతేలి	9	చిరిమునకు	26
ఒకనును	19	చెట్టులును	32
ఒనిపాద	19	జనకరఘు	16
ఒయితోర	40	జనవలంబ	6, 88
ఒలవాయో	63	జలమునివ్వరి	39
ఒనిదిమాత్య	11	జన్మపరితూత	5
కంటివెండియొ	25	జ్యోరసన	61
కట్టాలోపలు	5	జ్యోతియావిర్భ	54
కనబడు	80	దెండమునరీస	82
కమరిదార	72	కనయగలె	2
కలితమడ	25	కళముసేయొ	21

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
తమములయు	65	స్వప్నముల	76
తరులఁగల	39	నెలనువిధా	68
తలకట్టుక	71	శత్రువంటక	48
తిలకింపక	9	శేరనిముగుదా	15
త్వష్టచేసిదు	47	శ్వాఘ్నమైన	67
తెలియదెందు	81	పరమాత్మము	88
తేజఃలాడు	76	పరిచితయ	80
తేనియతాచి	24	పలువివరి	73
తొడిమకడ	30	పల్లవోప	44
తొలుత నెయ్యి	53	పాఠకక్షోభి	42
త్రయ్యార్థి	68	పారిప్రస్థిన	30
త్వరకపింపు	90	పాటుదల	26
దీనిమహాకరం	26	పిన్నతతి	15
దుఃసువిని	61	పుక్కులప	8
దేవిపాక్షి	41	పూచిపూసని	37
దేవియీగారి	7	పూనికలొడ	41
దేవివైశ్యంధ	85	పెండ్లిసమయ	12
దైవకళి	87	పామ్యకల్యాణి	33
ధరసీబాపు	10	ప్రియసుపహ	91
నలువకుంటోలె	1	ప్రియఁడపత్ని	64
నవభూరాభి	58	ప్రహరఁగలొక	74
నావఁబ్రయా	82	బలిరప్రక్రయ	79
నాయనగారు	7	బాపురే	78
నిజమువాక్కున	70	బాలయనలు	56
నిన్నమొన్నటి	67	బాల్యమున	86
నిన్నునిక్కంధ	4	బుధులత	83
నిరతికయం	81	బ్రహ్మహితము	6, 76
నిర్వృత్తిస్నేహ	74	భువనమంగళ	80
నిష్కాశితిం	24	భూరమణుండ	53
నికైవిన్యస్తము	82	మధునమున	90
నివలన	14	మడకలమల్లికా	10
నివలనంబవి	52	మనమందెంతు	82
నిపుకృతాంతు	22	మానసుల	59
నిపుచీరన	63	మానసములోన	49

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
మానుషుల	51	తెల్లిదరుల	40
మండలలోల	81	తేనెతేలాంటి	64
మునుపుద్వాహ	44	తైరముకాంత	74
మెఱుంగిడిన	66	తైరస్వతుని	77
మొదలనే	81	ప్రిలునుగాని	41
మోదలోకా	88	తికరక్షోద	29
ప్రమోదనను	64	తుక్తికాచ్చ	30
మౌనదీవిక	12	క్రమభయ	12
యమునా	16	క్రితెసంగ	4
యవకపోత	79	క్యామస్త్రిగ్	28
రక్కనులయిక్కి	86	సుకియయిదె	20
రమణమితండ్రి	6	సుగరమభాక్య	8
రసమొక్కదె	47	సురవినుపాయ	46
రామఁడును	81	సురసేందీవర	55
లోకార్చన	90	సురిపడదాయె	41
లోకులకు	15	సుర్యవిధముల	2
లోకైకముగ	88	సుర్యంగ్రుత	79
వందనమునీకు	88	సుహజలక్ష్మి	79
వరునాప	54	సిరికరణి	51
వాసిగ	6	సుఖమొ	12
వినయశిశుత్వ	56	సురశిల్పి	72
వియ్యము	83	స్నేహశిశుర	41
విరియునెత్తమి	75	స్నేహశిల్పి	86
వీనిశిశు	62	స్వయంపున	21
వీరలుజని	89	స్వేదరోమాంచ	44
వెడకుదురెల్ల	23	హరిచందన	33
వెనుకనోక	59	హరువగు	36
వెలికిఁబ్రదుల	28	హాహాశిశు	46
హేతుకూన్య	86		

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్స్

4, మల్లికేశ్వరస్వామిగుడిసందు, లింగిపెట్టిపేథి, మద్రాస్ - 1

అర్ధరూపాయలో కూడ సగము సామ్యు అధ్యాపకుల పంపకరెను.
పాఠ్యకింగు, శిష్యులుచార్జీలు శేరు. శ్రీ. వి. పి. పద్ధతి లేదు.

సంస్కృత గ్రంథములు

అభిజానశాకుంతల నాటకము, శ్రీమదా నేలటూరు రామదాస	
అయ్యంగార్ గారి తెలుగు వ్యాఖ్యానముతో	(అచ్చులో)
రఘువంశము, సరిక మొదటి 8 పర్వములు 4 00; పర్వములు 4, 5, 6. 4 00	
మేఘసందేశము, మల్లినాథ వ్యాఖ్య, తెలుగు బీకాశాశ్చర్యములు	8 00
వనమాలసంధ్యము, మొదటి 6 పర్వములు, బీకాశాశ్చర్యములు	(అచ్చులో)
అమరకావ్యము, వేమధూపాలవ్యాఖ్య, సంపూర్ణాంధ్రబీక.	8 00
రఘువంశము, శృంగారరసస్వరూపము, సరిక శ్రోత్ర యచ్చు	8 00
పంచరత్నము, మూలము మాత్రము.	(అచ్చులో)
దశమరత్న చరిత్రము, మూలముమాత్రము (పాతప్రతి)	2 00
,, అంధ్రానువాదము (,,)	2 00

ఆంధ్రపద్యకావ్యములు

అముక్తమాల్యద, సంకీర్ణవ్యాఖ్యతో, ద్వితీయముద్రణము	36 00
శృంగారనైషధము, సర్వవిశేషవ్యాఖ్య, తృతీయముద్రణము.	[అచ్చులో]
జాననానంద రమాయణము, [వేదాంతము] మిడికి సింగనకవి	3 00
ఆంధ్రవిల్లి తీయము [పాతప్రతి] మూలము మాత్రము	1 00
శేయూరి బాహుచరిత్రము, మంచనకవి, అయితల కలనాటి చరిత్రతో	4 00

లక్షణగ్రంథములు

కావ్యాలంకారమాదామణి, ఉపోద్ఘాతముతో	5 00
ఆంధ్రసాహిత్యదర్పణము, 1—5 పరిచ్ఛేదములు 1 భాగము	4 00
అలంకారసంగ్రహము, అలంకారములు బీకాశాశ్చర్యముతో	1 00
ఛందస్సు, కులుపు సంగ్రహము, విద్యార్థుల కుపయోగకరము	0 50

నాటకములు

ప్రళాపద్రుగ్ధీయము	(అచ్చులో)	ఆంధ్రాభిజానశాకుంతలము	4 00
ఉషానాటకము	2 00	ప్రియదర్శి నాటిక	(అచ్చులో)
బొమ్మలియందనాటకము	4 00	నాగానందనాటకము	2 50
విక్రమార్కతీయము	[అచ్చులో]	రత్నావళి నాటిక	(అచ్చులో)
మోళవిగార్షిమిత్రము	8 00	ఉత్తరరామచరిత్రము	5 00

శ్రీకృష్ణరాయ విజయ నాటకము	0	50
వ్యామోహము, సాంఘిక విశోధనాటిక	2	00
తానీసు నాటకము [గోలకొండ పతనము]	1	00

విమర్శలు — ఉపన్యాసములు

నన్నుచోడుని కవిత్వము, వాఙ్మయచారిత్రక విమర్శలతో	6	00
[గ్రామ్యభాషాప్రయోగ నిబంధనము, [నాటకపాఠశ్రోచితభాష]	1	00
ఆంధ్రవ్యాకరణ సర్వస్వతత్వము (కారదాకాంచకి)	1	00
తెక్కనసోమయాజి విజయము, జీవిత చరిత్ర విమర్శ	0	50
భారతాభారత రూపకమర్యాదలు [భరతనాట్యకళాచరిత్ర]	0	50
ఆంధ్రగ్రంథవిమర్శనప్రకారలేఖము [విమర్శనపద్ధతిని గుఱించినది]	0	50
[గ్రామ్యతేజనిరచనము. గ్రామ్యగ్రాంథిక వాదములది]	0	50
విసంధివిశేషము [సంధిని విడదీసివ్రాయనచ్చుననుటను గూర్చినది]	0	25
స్త్రీపునర్వివాహ గ్రంథము [ఖండనము]	1	00
ఆంధ్రభాషాసర్వస్వ నియమకతిపయములు (నిఘంటు ౯ చన)	0	25

కథలు — చరిత్రలు

కథాసరిత్సాగరము, 6 భాగాలు వూరి వెలుగుగా	30	00
ఒక్కొక్క భాగము ప్రత్యేకముగా	5	00
జోజకాళిదాసుల కథలు 1 00 సంగ్రహకథాసరిత్సాగరము	1	50
విక్రమార్కుని యర్చిత కథలు 1 00 ఆంధ్రహిందోపదేశ చంపుపు	2	00
ఉదయన చరిత్రము 1 00 పద్మకథాచారి	1	00
అక్కన్నమాదన్నల (తానీసు మంత్రులు) చరిత్ర	2	00
వేంకటరాయకాస్త్రీగారి జీవితచరిత్ర సంగ్రహము.	2	00

డాక్టరు. నేలదూరి వేంకటరమణయ్యగారి గ్రంథములు

THE EASTERN CHALUKYAS OF Vengi	15	00
KAMPILI & VIJAYANAGARA	2	00
చరిత్రరచన-ఇతర వ్యాసములు (మొదలైన చారిత్రకవ్యాసములు)	8	00
పల్లవులు - చాళుక్యులు - చారిత్రకవ్యాసములు - కాసనములతో	16	00
మధుమానసి (మొదలైన నాలుగుకథలు చరిత్రాత్మకములు)	2	00
దక్షిణాంధ్ర (తంజావూరు) వాఙ్మయచరిత్రము	8	00
అరామస్వారతత్వము తేనుగిరి కాస్త్రీగారిది	0	75
కాస్త్రీగారిజీ (ఆంధ్ర కబ్బిత తత్వము.) 2 భాగాములు, డిల్లో (అచ్చుగో)		
కొల్లూరి, చదలువాడ జయరామకాస్త్రీగారి వివరణముతో	20	00
శ్రీమదాళ్లకతమ్మ, దళమస్కంధము, పూర్వభాగము,		
మైశవరాయకాస్త్రీగారి చీక, పోతన పద్యములతో	40	00

Yedam Venkataraya Mastry & Bros.
VEDAM PRINTERS MADRAS-41

15142

